

EDUCATIO®

PEDAGÓGIA | SZOCIOLÓGIA | ÖKONÓMIA | HISTÓRIA | PSZICHOLÓGIA | POLITOLÓGIA

HUSZONÖTÖDIK ÉVFOLYAM, NEGYEDIK SZÁM

JÖVŐNK

A hazai emberi erőforrások
ma és holnap | 481 | POLÓNYI ISTVÁN

A magyar paradoxon – töprengések
hosszú távú dilemmákról | 496 | CSABA LÁSZLÓ

A Z nemzedék lehetséges
életpályái | 509 | CSEPELI GYÖRGY

Roma jövő Magyarországon | 516 | FORRAY R. KATALIN –
ORSÓS ANNA

A demaszkulinizáció folyamata | 527 | HADAS MIKLÓS

A digitális campus | 538 | HRUBOS ILDIKÓ

Migráció a mai Magyarországról | 546 | SÍK ENDRE – SZEITL BLANKA

A jövő iskolája projekt | 558 | KOZMA TAMÁS

25

2016
TÉL

EDUCATIO®

INTERDISZCIPLINÁRIS SZEMLE AZOK SZÁMÁRA, AKIK
AZ OKTATÁS TÁRSADALMI ÖSSZEFÜGGÉSEIT KERESIK

HUSZONÖTÖDIK ÉVFOLYAM NEGYEDIK SZÁM | 2016/TÉL | MEGJENIK NEGYEDÉVENKÉNT

Alapító főszerkesztő: KOZMA TAMÁS

Főszerkesztő: FEHÉRVÁRI ANIKÓ

E szám tanulmányait szerkesztette:
POLÓNYI ISTVÁN

Lektorálta: SZABÓ KATALIN ÉS VÁMOS TIBOR

Szerkesztőbizottság:

BAJOMI IVÁN, BIRÓ ZSUZSANNA HANNA (VALÓSÁG),
CSÁKÓ MIHÁLY (ELNÖK), FEHÉRVÁRI ANIKÓ (KUTATÁS
KÖZBEN), FORRAY R. KATALIN, HRUBOS ILDIKÓ,
KOZMA TAMÁS, LUKÁCS PÉTER, NAGY PÉTER TIBOR,
POLÓNYI ISTVÁN, SÁSKA GÉZA, TOMASZ GÁBOR
(SZEMLE), VEROSZTA ZSUZSANNA (VALÓSÁG)

Szerkesztőség és kiadói hivatal:
1143 Budapest, Szobránc utca 6-8.
Telefon, fax: (06-1) 235-7200

AZ EDUCATIO NEGYEDÉVES FOLYÓIRAT,
ÉVENTE KÖZEL HATSZÁZ OLDALON, ÖTVEN
NYOMDAI ÍVEN, MINTEGY NYOLCVAN SZERZŐI
ÍV KÖZREADÁSÁRA VÁLLALKOZIK.

LAPUNK KAPHATÓ A KIADÓBAN ÉS AZOKBAN
A FŐVÁROSI KÖNYVESBOLTOKBAN, AMELYEK
FOLYÓIRATOK ÁRUSÍTÁSÁVAL IS FOGLALKOZ-
NAK ÉS ELFOGADTÁK LAPUNKAT, ILLETVE
KÖZVETLENÜL IS MEGRENDELHETŐ AZ
EDUCATIO HONLAPJÁN KERESZTÜL:
[HTTP://WWW.EDU-ONLINE.HU](http://www.edu-online.hu)

ELŐFIZETHETŐ KÖZVETLENÜL A KIADÓ CÍMÉN.
AZ ELŐFIZETÉS DÍJA EGY ÉVRE 4896 FT.

EDUCATIO®

QUARTERLY REVIEW OF SOCIAL SCIENCES FOCUSED ON EDUCATION

Editor in Chief: ANIKÓ FEHÉRVÁRI

The journal is published four times a year (600 pages).

Postal address: H-1143 Budapest, Szobránc utca 6-8, Hungary

Annual subscription: \$ 300 on surface delivery or \$ 450 by air
(or the equivalent in another currency), to any address.

Orders may be placed to our postal address or directly
through our website: <http://www.edu-online.hu>

PLEASE, MAKE THE CHEQUE PAYABLE TO OFI, EDUCATIO.

AZ EDUCATIO FOLYÓIRAT MEGJELENÉSÉT A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÁMOGATJA.
A TANULMÁNYOK BIBLIOGRÁFIAI ADATAI A MAGYAR TUDOMÁNYOS MŰVEK TÁRÁBAN RÖGZÍTÉSRE KERÜLNEK.

A FOLYÓIRAT SZAKÉRTŐI LEKTORÁLÁSI FOLYAMATOT KÖVETŐEN JELENIK MEG, AMELYBEN LEGALÁBB EGY KÜLSŐ ÉS
EGY BELSŐ LEKTOR VESZ RÉSZT. A TANULMÁNYOKAT LEGALÁBB KÉT LEKTOR VÉLEMÉNYEZI, AKIK MINDEN ESETBEN
TUDOMÁNYOSAN MINŐSÍTETT KUTATÓK, AKADÉMIAI DOKTOROK. A SZERZŐK NEVE A LEKTOROK SZÁMÁRA ISMERT.

CONTENT IS REVIEWED BY INTERNAL OR EXTERNAL REVIEWERS, AND THE AUTHOR'S IDENTITY MAY OR MAY NOT
BE KNOWN TO THE REVIEWER. A PEER-REVIEW PROCESS EMPLOYING AT LEAST TWO REVIEWERS WITH SCHOLARLY
AFFILIATION IS PREFERRED.

© OKTATÁSKUTATÓ ÉS FEJLESZTŐ INTÉZET, 2016.

MINDEN JOG FENNTARTVA.

ISSN 1216-3384

FELELŐS KIADÓ: AZ OKTATÁSKUTATÓ ÉS FEJLESZTŐ INTÉZET FŐIGAZGATÓJA

TIPOGRÁFIA: SALT COMMUNICATIONS KFT.

TÖRDELÉS, NYOMDAI ELŐKÉSZÍTÉS: KARÁCSONY ORSÓLYA

NYOMDAI MUNKÁK: KOMÁROMI NYOMDA ÉS KIADÓ KFT.

POLÓNYI ISTVÁN – egyetemi tanár, Debreceni Egyetem | **CSABA LÁSZLÓ** – akadémikus, egyetemi tanár, CEU, Budapesti Corvinus Egyetem | **CSEPELI GYÖRGY** – egyetemi tanár, ELTE | **FORRAY R. KATALIN** – emeritus professzor, Pécsi Tudományegyetem | **ORSÓS ANNA** – habilitált egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem | **HADAS MIKLÓS** – egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem | **HRUBOS ILDIKÓ** – emeritus professzor, Budapesti Corvinus Egyetem | **SÍK ENDRE** – egyetemi tanár ELTE | **SZEITL BLANKA** – szociológus, kutató TÁRKI | **KOZMA TAMÁS** – emeritus professzor, Debreceni Egyetem | **MIHÁLYKÓNÉ ORBÁN ÉVA** – egyetemi docens, Pannon Egyetem, **MIHÁLYKÓ CSABA** – egyetemi docens, Pannon Egyetem, **KOSZTYÁN ZSOLT TIBOR** – egyetemi docens, Pannon Egyetem | **MALMOS EDINA** – PhD-hallgató, Debreceni Egyetem BTK, **CHRAPPÁN MAGDOLNA** – főiskolai docens, Debreceni Egyetem BTK | **JANCSÓ TAMÁS** – PhD-jelölt, ELTE | **SZIGETI FRUZZSINA** – PhD-hallgató, Debreceni Egyetem BTK | **BORBÉLY-PECZE TIBOR BORS** – c. főiskolai docens, Zsigmond Király Egyetem | **SZABAD KLAUDIA** – PhD-hallgató, ELTE PPK

(a tartalommutató folytatása)

575 | **VALÓSÁG**
Jövő kutatás, jövőkép

588 | **KUTATÁS KÖZBEN**

Az agrár felsőoktatásban részt vevő intézmények összehasonlítása a 2014-es felvételi jelentkezések alapján (MIHÁLYKÓNÉ ORBÁN ÉVA, MIHÁLYKÓ CSABA, KOSZTYÁN ZSOLT TIBOR)

Természettudományos attitűd vizsgálat egy pilot mérés tükrében (MALMOS EDINA, CHRAPPÁN MAGDOLNA)

A földrajzi tér és egyéb tényezők szerepe az egyetemek működésében – az ELTE hallgatóinak mentális térképei tükrében (JANCSÓ TAMÁS)

Nyíregyházán tanuló fiatalok továbbtanulási aspirációja (SZIGETI FRUZZSINA)

637 | **SZEMLE**
A munka jövője (BORBÉLY-PECZE TIBOR BORS)
Tudatos jövőképpalkotás (SZABAD KLAUDIA)

645 | **ÖSSZEFOGLALÓ / ABSTRACT**

SZERZŐINKHEZ

Az Educatio® minden tárgyilagos álláspontnak helyet biztosít. Minden közleményért szerzője felel. A beérkező kéziratokat megőrizzük.

Az elfogadott kéziratok felhasználási joga négy évre a folyóirat kiadójáé. A tartalmat nem érintő kisebb változtatások, a lap arculatához való igazítás, valamint a cím módosításának jogát a szerkesztőség fenntartja.

Az elektronikusan beküldött tanulmányokkal akkor áll módunkban érdemben foglalkozni, ha azok terjedelme nem haladja meg 35 ezer karaktert. Külön kérjük mellékelni a kézirat egy-két bekezdésnyi angol és magyar kivonatát, a kulcsszavakat, a szerző fontosabb adatait (ahogyan szerzőink között definiálni szeretné önmagát), valamint azt az elektronikus címet, ahová a kefelevonatot kéri). Ha a dolgozat ábrát is tartalmaz, kérjük külön lapon mellékelni a folyóirat tördelési méretének megfelelően (színes ábrákat nem közlünk), grafikon esetén az alapadatokat is kérjük. A hivatkozásokat és lábjegyzeteket a lap tipográfiájának megfelelően szerkesztjük.

A kefelevonaton a szerző javításait három munkanapon belül kérjük e-mailen visszajuttatni, e határidőn túl nem áll módunkban a szerzői javításokat elfogadni. Jelentősebb változtatásokra nincs már mód.

A hazai emberi erőforrások ma és holnap

Bevezetés

Egy ország társadalmi, gazdasági fejlettségét alapvetően meghatározzák az emberi erőforrások.

Frederick Harbison írja, hogy "a modern társadalmak céljai ... politikaiak, társadalmiak és gazdaságiak. Az emberi erőforrás fejlesztése valamennyi célkitűzés megvalósításának nélkülözhetetlen feltétele. ... Ha valamely ország képtelen emberi erőforrásait fejleszteni, más téren sem fejlődhet: nem alakulhat ki modern társadalmi és politikai szerkezet, nem hozhatja létre a nemzeti egység tudatát, és nem érhet el nagyobb eredményeket az anyagi jólét területén sem." (*Harbison 1968: 51.*)

Az emberi erőforrás eredményességét meghatározó tényezőket két csoportba oszthatjuk. Az egyik, amelyeket **közvetlen tényezőknek** nevezhetünk, statisztikailag jól mérhetők és jövőbeli alakulásuk is többé-kevésbé megbízhatóan előre jelezhető, ezek:

- ♦ a népesség száma,
- ♦ a gazdasági aktivitás,
- ♦ az egészségi állapot,
- ♦ az iskolázottság, képzettség
- ♦ élethosszig tartó tanulás.

A másik csoport teljes számbavétele (értve ez alatt a tényezők felsorolását, elkülönítését) és mérése meglehetősen nehézkes, előrebecslésük pedig még inkább az, **a közvetett, vagy nevezhetjük intézményi tényezőknek** is:

- ♦ a vállalkozási hajlandóság,
- ♦ az innovációs teljesítmény,
- ♦ a kormányzás,
- ♦ a (köz)biztonság,
- ♦ a szabadság,
- ♦ a társadalmi tőke,
- ♦ környezet, lakhatás.

Jelen tanulmány első részében a hazai humán erőforrás helyzetét néhány nemzetközi összehasonlító index alapján vizsgáljuk meg,¹ majd jövőjéről egy-két közvetlen tényező (termékenység, várható élettartam, népesség, iskolázottság) várható alakulása nyomán igyekszünk képet alkotni.

Az ország helyzete, az emberi erőforrás fejlettségének néhány összehasonlító indexe alapján

Az emberi erőforrás fejlettségét vizsgáló indexek általában a fentebb bemutatott egyes közvetlen és intézményi tényezők kombinációiból álló ún. kompozit mutatók.

Itt három ilyen index alapján vizsgáljuk meg a magyar emberi erőforrás helyzetét. Az egyik a Human Capital Index, amelyet a World Economic Forum (Világgazdasági Fórum) dolgozott ki 2013-ban, másik az 1990 óta az ENSZ által közzétett a Human Development Index (HDI), a harmadik pedig Legatum Prosperity Index, amelyet 2007 óta évente tesznek közzé. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy a kompozit indexek használatát és megbízhatóságát sokan megkérdőjelezik, mert mind az figyelembe vett összetevők mind azok súlyozása mindig vitatható.)

Az elemzés során – miután a három index által vizsgált országok száma különböző, ezért – az adatokat az összehasonlíthatóság kedvéért az OECD, és az EU országok, illetve az OECD, az EU és a G20 országok együttes halmazán vizsgáljuk. (Ez utóbbi az egyes szervezetek tagországainak átfedése miatt 49 országot jelent.)

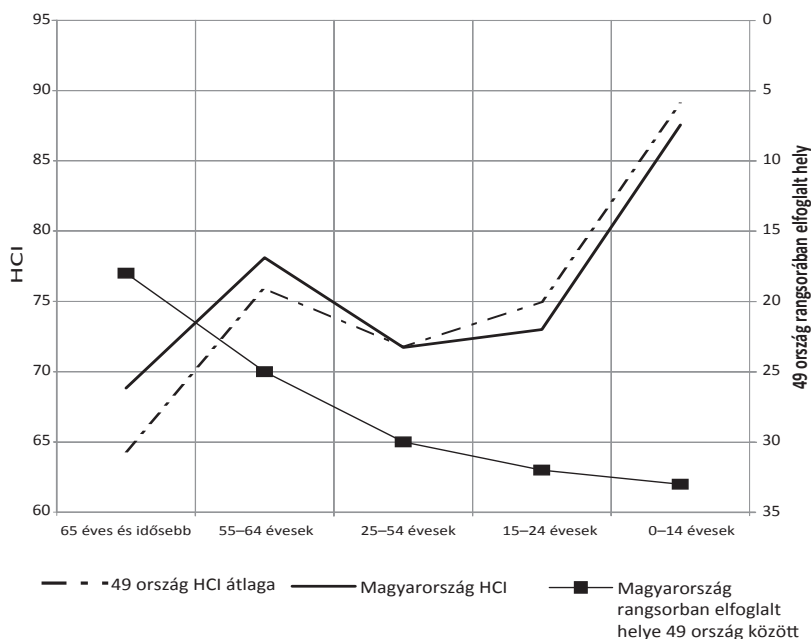
- a.) A *Human Capital Index* a népességet öt korcsoportra osztva (15 év alattiak, 15–24 évesek, 25–54 évesek, 55–64 évesek, és 65 évnél idősebbek) két „fő pillérre” a tanulásra (iskolázottságra) és a foglalkoztatottságra vonatkozó jellemzőit veszi számba összesen 46 indikátort magában foglalva.²

A Human Capital Index alapján 2015-ben Magyarország az összes (124) ország között a 32. volt, 2016-ban a rangsorolt (130) országok között a 33. Az elől említett 49 legfejlettebb ország (OECD, EU27, G20) rangsorában mindkét évben a 30. helyen állt. A kelet- és dél-európai poszt szocialista országok közül mindkét évben csak Szlovákia, Horvátország, Románia és Bulgária állt mögöttünk.

¹ Az összehasonlítás egy korábbi változata, amely ugyan több hasonló indexre kiterjed, de elemzése kevésbé mélyre hatoló, mint ezen írásé, megtalálható Polónyi (2016). Az itt bemutatottnál mélyebb elemzést mutat be a HDI-re és a HCI-re jelen írás szerzője az Iskolakultúra megjelenés előtt álló számában is.

² Részletes leírást lásd [The Human Capital Report 2015](#).

1. ábra A 2016-os magyar Human Capital Index alakulása korcsoportonként

Forrás: The Human Capital Report 2015 adatai alapján, saját szerkesztés

Ha megvizsgáljuk a Human Capital Index alakulását korcsoportonként (1. ábra), akkor azt találjuk, hogy miközben az idősebb nemzedékek tekintetében a rangsorban kedvezőbb helyzetben vagyunk (a 65 éves idősebb nemzedék esetében a 49 ország között a 18., az 55–63 évesek esetében a 25.), azonban a fiatal nemzedékek esetében már lényegesen alacsonyabb helyezéssel bírunk (a 0–14 éves nemzedék esetében 33., a 15–24 évesek esetében 32. helyen állunk).

Mindez azt mutatja, hogy **korcsoportról-korcsoportra csúszunk lefelé a rangsorban.**

- b.) A *Human Development Indexet* 1990-ben dolgozta ki Mahbub ul Haq.³ Célja az volt, hogy a GDP által nem mért néhány alapvető tényező alapján rangsorolhatóvá tegye az egyes gazdaságokat. Ezek a mutatók: az egészséges élet indexe, az iskolázottsági index és az életszínvonal index.

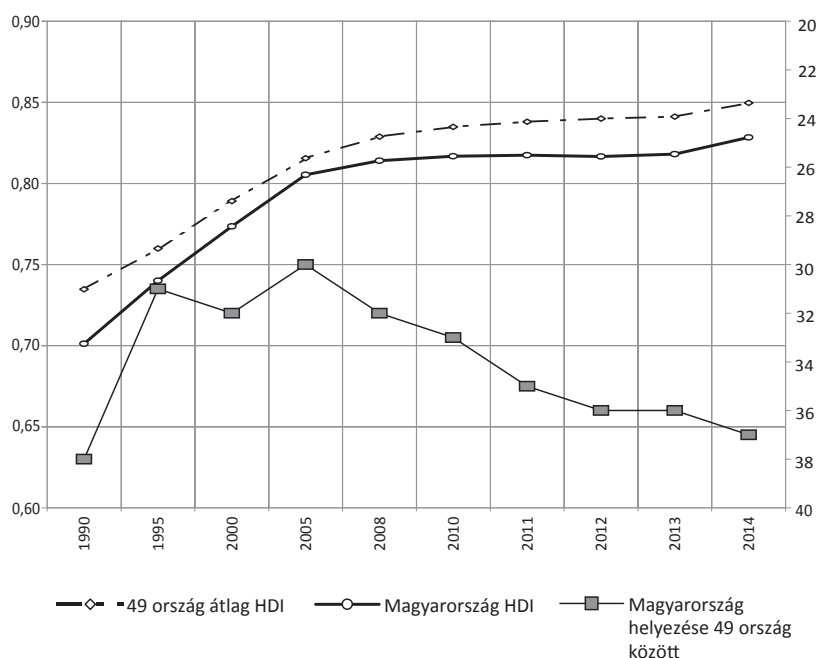
„Az értékét tekintve 0 és 1 között mozgó index három mutató egyszerű átlagolásával áll elő: a „hosszú és egészséges élet” célkitűzés a születéskor várható élettartamban kerül számszerűsítésre, az „iskolázottságot” olyan arányok képviselik, mint az írástudó felnőtt lakosság, valamint a különböző szintű iskolatípusokba történő beiskolázottak részese-
dése a népességből, végül az „életszínvonalat” a vásárlóerő-paritáson számított egy főre

³ Mahbub ul Haq (1934–1998) pakisztáni közgazdász, Világbank igazgató, majd pakisztáni pénzügyminiszter, UNDP szakértő.

jutó bruttó hazai termék reprezentálja.” (KSH 2008:1) Hozzá kell tenni, hogy a HDI fejlődése során a három tényező mérési és számbavételi módszere sokat változott. (Erről lásd Husz 2002)

A HDI mutató 2014-es értékét tekintve Magyarország az OECD országok között (34-ből)⁴ a 32. volt, csak Mexikót és Törökországot előzte meg. Az EU országok között pedig (28-ból) a 24., Horvátországot, Lettországot, Romániát és Bulgáriát megelőzve. A 49 fejlett ország között pedig a 37. helyezésen állt, a már említett posztoszocialista országokon kívül megelőzve még Oroszországot (továbbá Törökországot, Mexikót, Brazíliát, Kínát, Indonéziát, Dél-Afrikai Köztársaságot és Indiát).

2. ábra A 49 fejlett ország, valamint Magyarország Human Development Index értéke (bal oldali skála), valamint Magyarország helyezése 49 ország rangsorában (jobb oldali skála) 1990–2014 között

Forrás: Saját szerkesztés a *The Human Capital Report* 2105, valamint *Human Development Report* 2015 adatai alapján

Hosszabb távon vizsgálva Magyarország 49 ország közötti rangsorbeli helyének alakulását (2. ábra), kísértetiesen hasonló lefutást látunk mint a HCI-nél. A 49 fejlett ország között a magyar HDI a rangsorban hasonlóan csökken, mint a korcsoportok HCI értéke. Az ország elmúlt negyedszázadban tapasztalható HDI rangsorbeli alakulása nyilvánvalóan összefügg a generációk között tapasztalható HCI trenddel.

⁴ 2015-ben az OECD országok száma 34 volt (2016-ban már 35 tagország volt, mert csatlakozott Lettorság is).

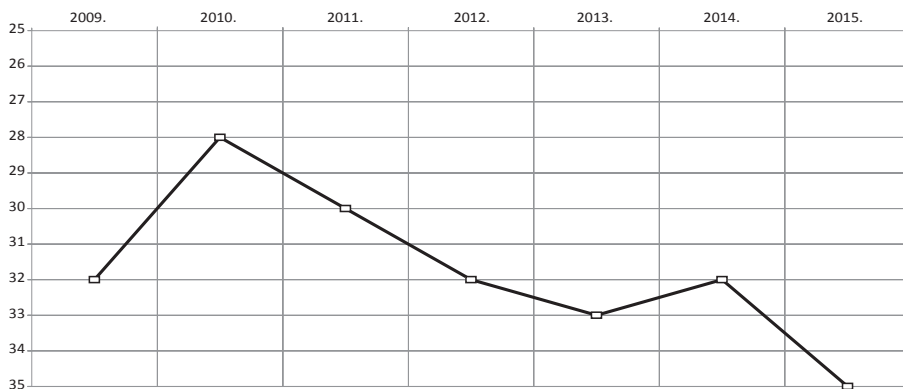
Lényegében azt látjuk, hogy 2005 óta fokozatosan csúszunk le a rangsorban.

c.) A *Legatum Intézet Jólét Indexe* (LPI = Legatum Prosperity Index) sok tekintetben hasonló szándékkal született, mint a HDI. A Legatum Intézet – The Legatum Institute – egy londoni székhelyű intézmény,⁵ amely 2007 óta évente teszi közzé jóléti indexe alapján az országok rangsorát. A Jólét Index rangsorolja az országokat nyolc egyenlően súlyozott al-index összesítése alapján.⁶ A nyolc al-index:

- ✦ Gazdaság;
- ✦ Vállalkozás és lehetőség;
- ✦ Kormányzás;
- ✦ Oktatás;
- ✦ Egészség;
- ✦ Biztonság és védelem;
- ✦ Személyi szabadság;
- ✦ Társadalmi tőke.

2015-ben Magyarország 49 ország között 36. volt a posztszocialista országok között, mindössze Romániát, Bulgáriát, Horvátországot és Oroszországot előzte meg. Hosszabb távon vizsgálva a 49 fejlett ország közötti magyar helyezést, egyértelműen látszik a 2010-ben megkezdődött fokozatos lecsúszás. (3. ábra)

3. ábra Magyarország helyezése 49 ország között a Legatum Prosperity Index alapján 2009–2015

Forrás: Saját szerkesztés a The Legatum Prosperity Index 2015 adatai alapján

Ennek a résznek a lezárásaként megállapíthatjuk, hogy mind a HCI korcsoportokra vonatkozó adatai, mind a HDI és az LPI hosszú idősorai alapján Magyarország egyre kedvezőtlenebb helyzetének – rangsorbeli lecsúszásának – vagyunk tanúi.

⁵ Legatum Institute: <http://li.com/about/about-the-legatum-institute>

⁶ A 2015. évi jelentést lásd itt: http://media.prosperity.com/2015/pdf/publications/PI2015Brochure_WEB.pdf

Ez azt jelenti, hogy a magyar emberi erőforrás a fejlett világ fejlődési ütemétől elmaradó tempóban fejlődik. Különösen az utóbbi évtizedre (2005–2014) jellemző, hogy a korábbi felzárkózási trend helyébe, fokozatos lemaradás lépett a legfejlettebb országokhoz viszonyítva.

Mindegyik index esetében a lemaradás alapvető oka az iskolázottság növekedési ütemének elmaradása a fejlett világ átlagos növekedési tempójától. Sajnos ezt a tendenciát különösen erősíti a 2010-es kormányváltást követően átalakult oktatáspolitikai, amely részint a felsőoktatás visszafogását tűzi ki célul a szakképzést választó tanulók aránynövelése végett, részint a középfokú oktatásban a szakképző iskolák térnyerését erőlteti az érettségire adó középiskolákhoz képest. Mindezek nyomán mind a HCI, mind a HDI, ill. LPI rangsorait tekintve Magyarország lemaradása nyilvánvalóan tovább fog növekedni.

A hazai emberi erőforrások jövőbeni helyzetének előrebecslése

Az emberi erőforrások jövőbeni helyzetét az elől már említett **közvetlen tényezők** jövőbeni alakulásával lehet (különböző előrejelzések alapján) megbecsülni, ezek:

- a népesség száma,
- a gazdasági aktivitás,
- az egészségi állapot,
- az iskolázottság (képzettség),
- élethosszig tartó tanulás.

A következőkben ezek közül csak néhány tendenciát villantunk fel.

a.) Termékenység és népesség

A Világbank adatai szerint a teljes termékenységi mutatószámot illetően (World Development Indicators között a Fertility rate, total – births per woman) a 49 fejlett ország között Magyarország a 7. legalacsonyabb értékkel bírt 2014-ben (1,35). Ennél alacsonyabb a szlovák, a görög, a lengyel, a spanyol, a portugál és a koreai érték volt. A 49 fejlett ország átlaga 1,72, az EU átlaga 1,54, az OECD átlaga pedig 1,74 volt.

A teljes termékenységi mutató 2,1-es értéke biztosítja azt, hogy a népesség azonos szinten reprodukálódik.⁷

Az Európai Unió tagországai között legmagasabb értékkel Franciaország (1,99) és Írország (1,96) rendelkezett 2014-ben.

Az Európai Unió Európai Gazdasági és Szociális Bizottság 2011-ben a népesség alakulásával kapcsolatban három forgatókönyvet vázol fel, amelyek nem előrejelzések, hanem feltevések. Ezek lehetővé teszik a jelenlegi tendenciák kiigazításához szükséges politikák megszületését, és ezáltal azt, hogy elkerülhető legyen a legrosszabb helyzet. A

⁷ A 2,1-es értéket a bruttó és a nettó reprodukciós együttható magyarázza. A népességreprodukcióhoz az szükséges, hogy átlagosan egy nőnek egy leánygyermekke szülessen, ez esetben a bruttó reprodukciós együttható egy. A bruttó reprodukciós együtthatót úgy kapjuk meg, hogy a teljes termékenységi arányszámot beszorozzuk a leány élveszületések hányadával. Mint ismeretes a születések során több fiúgyermek születik, mint leány, 100 újszülött közül hozzávetőlegesen 48 a leány és 52 a fiúgyermek. Azzal is számolni kell, hogy a termékeny korba kerülő nők számát csökkenti a halálozás. Ennek figyelembevételével kapjuk meg a nettó reprodukciós együtthatót. Ennek hatása ma már a fejlett világban viszonylag alacsony (kb. 2%). Összességében nagyjából 2,1-es teljes termékenységi arányszám esetén marad szinten a népesség. (Kamarás 2000)

három forgatókönyv: a közepes scenárió, a demográfiai tél forgatókönyve, és a demográfiai tavasz lehetősége.

A közepes változat szerint a termékenységi index a nemzedékek megújulásához szükséges szint alatt maradna, de a népesség enyhén növekedne részint az idősök várható élettartamának növekedése, részint a pozitív mérlegű migráció miatt. Következménye a nagymértékű előregedés, az idősök számának nagyarányú növekedése és az aktív népesség csökkenése (annak ellenére, hogy a nyugdíjba vonulási életkor emelkedne). Egy ilyen tendencia esetében az európai uniós országok mintegy felében csökkenne a népesség, növekedne a tagállamok közötti demográfiai eltérés, ami veszélyeztetné az EU-n belüli kohéziót.

A legkedvezőtlenebb forgatókönyv szerint a „demográfiai tél” felerősödne, a termékenység fele sem lenne a népesség megújulásához szükségesnek, a születések száma jóval alacsonyabb lenne az elhalálozások számánál. Ennek a rendkívül előregedett társadalomnak már nem lennének meg az eszközei az idősök számára szükséges pénzügyi és egészségügyi ellátás finanszírozására. A fiatal diplomások elvándorolnának az öregedő Európai Unióból, a bevándorlás pedig egyre csökkenne, mivel Európa vonzereje mérséklődne a dinamizmus visszaesése, a szegénység növekedése, továbbá a jelentős költségvetési problémák és a szociálpolitika deficitje következtében.

A harmadik scenárió a „demográfiai tavasz” forgatókönyve. E szerint a termékenységi index megközelítené a nemzedékek egyszerű megújulásához szükséges küszöböt. E demográfiai dinamizmus gazdasági fellendüléshez vezetne, amely elősegíti a szociális védelmi rendszer finanszírozását. Az EU ismét vonzóvá válik saját polgárai számára, akik már nem éreznek indíttatást a kivándorlásra, és egyúttal képzetesebb bevándorlókat is vonz (Európai Gazdasági és Szociális Bizottság 2011).

A 2014-es adatok szerint a teljes termékenység 9 EU tagországban (a már említett Szlovákián, Görögországon, Lengyelországon, Spanyolországon, Portugálián és Magyarországon kívül még Máltán, Németországban és Olaszországban) alacsonyabb, mint 1,4, ami valamivel magasabb ugyan mint a demográfiai tél kapcsán említett 1,0–1,1-es érték, de nagyon közel esik hozzá. Ugyanakkor négy olyan ország van, ahol a teljes termékenység 1,8 felett van: az Egyesült Királyság, Svédország, Írország és Franciaország.

Az ENSZ előreszámítása⁸ szerint 20 év múlva (2045-ben) a legfejlettebb 49 ország – és benne az Európai Unió tagjai – között öt olyan ország van, amelyeknek a népessége a 2015. évi 85%-ára vagy annál alacsonyabbra csökken: Bulgária (81%), Lettország (83%), Magyarország (84%), Litvánia (85%) és Románia (85%). (És három olyan eu-s ország, ahol ugyanezen időszak alatt 5% vagy nagyobb lesz a népességnövekedés: Franciaország 105%, Norvégia 105%, és Írország 113%.) Valamennyi adatot zero migrációval számoltunk.⁹

Magyarország tehát a demográfiai tél felé látszik elmozdulni.

⁸ World Population Prospects: [The 2015 Revision](#)

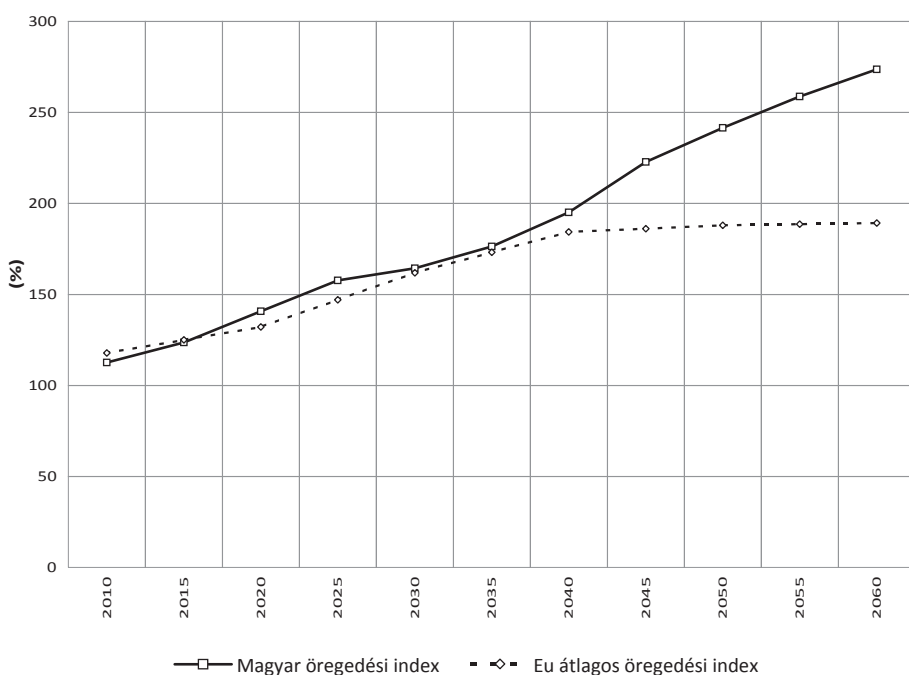
⁹ A migráció figyelmen kívül hagyását annak igen bizonytalan módon történő előrejelezhetősége indokolja. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy az eddigi tendenciák alapján a poszt szocialista országok nagyobbik részében, de Magyarországon mindenesetre, a migráció erősen csökkenti a népességet.

b.) Az előregedés és következményei

Az alacsony termékenység és a növekvő várható élettartam nyomán (amit alighanem tovább fokoz az elvándorlás), a hazai demográfiai struktúrát hosszabb távon viszonylag súlyos előregedés jellemzi. A 15–64 éves (az ún. munkaképes korú) népesség 2060-ig a maihoz képest majdnem negyedével csökken (a jelenlegi közel 7 millióról, kicsit több mint 5 millióra). A 65 éves és idősebb népesség ugyanezen időszak alatt több mint 50%-kal emelkedik (2060-ban mintegy 2,7 millió fő, ezen belül a 80 éves és idősebbek száma 1,1 millió fő lesz várhatóan).

A népesedési folyamatok nyomán Magyarország öregedési indexe (azaz az időskorú népességnek (65–X éves) a gyermekkorú népességhez (0–14 éves) viszonyított aránya) a 2030-as évektől tovább növekszik, miközben az EU előrebecsült átlaga lassul (4. ábra).

4. ábra Az öregedési index várható alakulása Magyarországon és az EU-ban

Forrás: Saját számítás az Eurostat adatai alapján

Az eltartottsági rátát illetően (a gyermek- és az idős népesség a 15–64 éves népesség százalékában) valamivel jobb a magyar helyzet, itt csak 2060-ban romlik a ráta az EU átlagánál kedvezőtlenebb helyzetbe.

Mindkét ráta esetében a legkedvezőtlenebb helyzetben Lengyelországot, Szlovákiát, valamint Portugáliát és Görögországot találjuk. És mindkét ráta esetében a déli¹⁰ és a posztoszocialista¹¹ országcsoport indexei a legrosszabbak.

Pedig az előregedésnek súlyos következményei lesznek.

Hamish McRae (1996) ismert könyvében így ír: „Egy idősebb ipari világ elkerülhetetlenül lassabban növekvő is lesz. Kétségtelen, hogy az olyan gazdaságoknak, amelyekben nagy az idős emberek aránya, és amelyek népességszökkenés elé néznek, alacsonyabb a kapacitása a növekedésre (és talán az étvágya is lanyhább rá), mint a „fiatal” országoknak. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az egy főre eső jövedelem tekintetében is szükségképpen lassuló növekedést fognak produkálni. Ez attól függ, mennyire sikerül megtanulniuk alkalmazkodni a népességükben bekövetkezett egyensúly eltolódáshoz.” (McRae 1996:123)

Érdemes azt is megemlíteni, hogy McRae további jellemzőket vázol fel az előregedő társadalmak sajátosságairól. Nevezetesen alacsony inflációt (mivel az idősebb szavazók megtakarított pénzüik védelmében ilyen irányú nyomást gyakorolnak a kormányokra), az alacsony munkanélküliséget (ami a munkaképes korú népesség arányának csökkenésének következménye), a bűnözés alacsony szintjét, az antiszociális és konvencióellenes viselkedés iránti tolerancia alacsony szintjét, s ezzel együtt, a nagyobb hajlandóság az ilyen viselkedés ellenőrzésére, az autoritás elfogadására. (McRae 1996:131) Magyarul a liberalizmus halálát, a populizmust és az autoriter kormányzás előtérbe kerülését jósolja.

De az előregedésnek vannak más következményei is.

Az egyik az idősök peremre szorulása. „A korábbi, főként a premodern társadalmakban nagyra becsülték az idős embereket, mert rengeteg felhalmozott tapasztalattal rendelkeztek... Ma ellenben kimondottan hátrányos, ha valaki régebbi és mára elavult ismeretek birtokában van, mert ez nehezíti az újak megszerzését.” (Fehér Márta¹²) Arról van tehát szó, hogy régebben az öregek voltak a társadalom tartópillérei, felhalmozott ismereteik, tapasztalatuk a közösség továbbélésének nélkülözhetetlen eleme volt. Ma a tudomány, a technika gyors fejlődése az időseket a társadalom periferiájára szorítja, ismereteik elavulnak, tapasztalataikra nem igen kíváncsi senki. A korábban vázolt egykék és csonka családok világában elszegényedés és elmagányosodás vár az öregek jelentős részére.

A másik következmény a bevándorlás elkerülhetetlensége, ami nélkülözhetetlen ahhoz, hogy az előregedő társadalom gazdasági működőképességéhez szükséges munkaerő rendelkezésre álljon. A már említett McRae itt eltérő utakat lát Európa és Észak-Amerika esetében. Véleménye szerint – amiről 1994-ben megjelent könyvében ír (magyarul McRae 1996) – miközben egyre jelentősebb lesz a migrációs nyomás, Európa a bevándorlást igen jelentősen korlátozni fogja, főleg a befogadási kapacitáshiánya, valamint a nem európai hátterű emberek asszimilálásának összeurópai mértékű nehézségei miatt. (Im:139) Ebben a tekintetben az USA esetében jelentősen eltérő pályát lát McRae, ott a multikulturális társadalom sikeres lesz, s a bevándorlók igen jelentős gazdasági hajtóerőt jelentenek. A tények azonban azt mutatják, hogy Európában is vannak olyan országok (pl. Német-

¹⁰ A déli országcsoport: Ciprus, Görögország, Málta, Olaszország, Portugália, Spanyolország.

¹¹ A posztoszocialista országcsoport: Észtország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország, Románia, Bulgária, Szlovénia, Horvátország.

¹² Fehér Márta megjegyzése az Információ és tudás a társadalomban című cikkben. Kerekasztal-beszélgetés; Új Pedagógiai Szemle, 2003. június.

ország), amelyek képesek a migránsok valamilyen szintű integrálására és gazdasági hajtóerjük hasznosítására. Sajnos Magyarország egyelőre nem tartozik ezek közé.

c.) Az iskolázottság

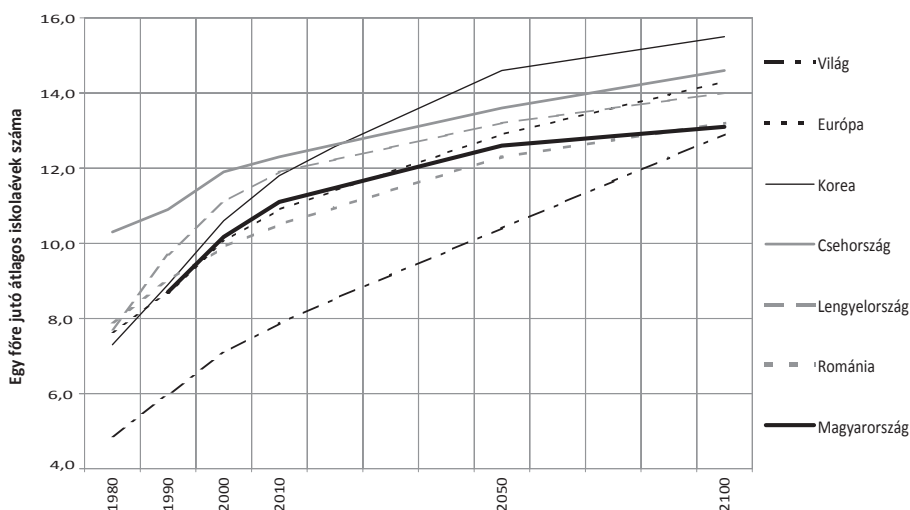
Az emberi erőforrásfejlettség egyik legmeghatározóbb tényezője az emberek iskolázottsága. A magyar népesség iskolázottsága a különböző előreszámításokban egyáltalán nem kedvező.

Az OECD 2008-ban kiadott felsőoktatási előretekintése (*Higher Education to 2030 OECD 2008*) alapján Magyarország a 2025-re előrevetített felsőoktatási végzettségűek arányát tekintve az OECD országok között a legalacsonyabb harmadban található, Mexikó, Portugália, Szlovákia, Olaszország, Csehország és Törökország előtt. Az előrejelzés szerint Magyarországon a 25–64 éves népességben belül a diplomások aránya 2025-ben 22% lesz miközben az OECD átlag 35%. Különösen szembetűnő a lemaradás az angolszász és a távol keleti fejlett országoktól (Japán 58%, Korea 60%, illetve Kanada 52%, Írország 46%, USA 44%, Ausztrália 41%, Új-Zéland 30%), valamint az észak-európai országoktól (Finnország 49%, Dánia 48%, Norvégia 42%, Svédország 35%).

Az bécsi Wittgenstein Centre adatai szerint előrejelzése szerint 2010-ben Magyarország a 49 fejlett ország között 28. volt az egy főre jutó átlagos iskolai évek számát illetően, s mögöttünk négy posztoszocialista ország állt: Horvátország, Bulgária, Románia és Oroszország. Előrebecslésük szerint 2050-ben Magyarország már csak a 38. lesz a 49 fejlett ország között és mögöttünk már csak két posztoszocialista ország fog állni: Románia és Oroszország.

Ha a magyar iskolázottság előrebecsült értékeit összehasonlítjuk néhány fejlett vezető ország, valamint a visegrádi országok adataival, akkor 2100-ra a magyar iskolázottság fokozatos lemaradását látjuk. (5. ábra)

5. ábra 25 évnél idősebb népesség egy főre jutó átlagos iskolázottsága néhány országban

Forrás: saját szerkesztés

A nemzetközi előreszámítások tehát – jól lehet ezek megbízhatósága mindig vitatható – azt mutatják, hogy az iskolázottság tekintetében elmegy mellettünk Európa és a fejlett világ, sőt a jelenleg velünk azonos szinten lévő posztoszocialista országok is.

d.) Foglalkoztatottság

A hazai, meglehetősen alacsony foglalkoztatási ráta növelésének két kulcskérdése a nők, illetve a romák foglalkoztatottságának emelése.

i.) A nők foglalkoztatási rátáját vizsgálva az OECD országokban azt látjuk, hogy Magyarország az 59%-ával a dél-európai (Törökország, Görögország, Olaszország, Spanyolország), a kelet-európai posztoszocialista (Lengyelország), valamint néhány további országgal (Mexikó, Chile, Korea) az utolsó harmadban található.

Tegyük hozzá, hogy a férfiak foglalkoztatási rátájának az országok között elfoglalt helye még ennél is rosszabb, mert az OECD országok között mindössze az íreket, görögöket és spanyolokat megelőzve a leghátulján állunk a sornak a 72%-kal.¹³

Az adatok tanúsága szerint a nők foglalkoztatási rátája minden iskolázottsági kategóriában alacsonyabb, mint a férfiaké.

Iskolázottság szerint nézve a foglalkoztatási rátákat, azt látjuk, hogy a középfokúnál alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező nők esetében a magyar adat a törökökkel, a szlovákokkal és a lengyekkel együtt a legrosszabb, (2012-ben a magyar általános iskolát – lower secondary – végzettek 34%-a dolgozott). A középfokú végzettségű nők esetében jobb a helyzet (az ISCED 3A végzettségűek foglalkoztatási rátája 65%), az OECD átlagnak megfelelő. A felsőfokú végzettségű nők esetében azonban az OECD átlaghoz képest (ami 80%) ismét meglehetősen alacsony (75%), amivel az országok rangsorában az utolsó negyedben vagyunk. A férfiak adatai sem jobbak a nőknél – legalábbis helyezésként –, mivel a középfokúknál alacsonyabb iskolai végzettségű férfiak esetében a magyar adat egyedül a szlovákokat előzi meg 2012-ben: a magyar 50%, a szlovák ugyanebben az évben 38% volt. A középfokú végzettségű férfiak helyzete is hasonló, mert a magyar ISCED 3B végzettségű férfiak 70%-os rátája a görögökkel és a lengyekkel az utolsó a rangsorban, az ISCED 3A végzettségűek 77%-os foglalkoztatási rátája pedig az utolsó negyedbe esik. A felsőfokú végzettségűek között talán egy kicsit jobb a helyzet, de itt is az utolsó harmadban helyezkedünk el.¹⁴

A 21. század előregedő társadalmában egyre inkább szükség van a nők egyenjogú foglalkoztatására. A hazai foglalkoztatáspolitikai elképzelések a nők foglalkoztatási rátáját 75%-ra szeretnék emelni, a 2014-es közel 67%-ról.

Ez a 8%-pontos foglalkoztatás növekedés – miután 2014-ben a foglalkoztatottak száma 4,1 millió fő, ebből a nők száma 1,88 millió fő volt – 150 ezer fős foglalkoztatott létszámnövekedést jelentene. A GDP 2014-ben 31,86 ezermilliárd forint volt, így egy foglalkoztatottra mintegy 7,8 millió forint GDP termelés jutott. Feltételezve, hogy ennek legalább kétharmada a munkaerőnek köszönhető, akkor 150 ezer fő újonnan foglalkoztatott ember közel 800 milliárd forint GDP növekedést eredményezhetne.

¹³ Adatok a 25–64 éves népességre, s 2012-re vonatkoznak, forrásuk az Education at a Glance 2014.

¹⁴ Adatok forrása az Education at a Glance 2014 OECD Indicators 2014 OECD Paris.

Tehát a nők foglalkoztatási rátájának 75%-ra emelése a GDP közel 2,5%-os növekedését eredményezné.

ii.) Magyarországon a roma foglalkoztatottság igen kedvezőtlen képet mutat. Az adatok összehasonlíthatósága ugyan korlátozott, de igen valószínű, hogy a romák foglalkoztatottsága Magyarországon az egyik legkedvezőtlenebb az Európai Unióban. (1. táblázat)

1. táblázat A roma foglalkoztatottság a jelentősebb cigány populációjú EU országokban (2000–2005 körül)

	Foglalkoztatott	Munkanélküli	Inaktív	Együtt
Görögország	38,2	19,4	42,5	100
Portugália	60,8	9,8	29,4	100
Csehország	43,3	30,5	26,1	100
Szlovákia	50,2	24,7	25,1	100
Románia	48,6	8,8	42,5	100
Bulgária	61,9	7,1	31,0	100
Spanyolország	48,3	19,7	32,0	100
Magyarország	31,3	68,7		100

Forrás: Health and the Roma Community, analysis of the situation in Europe. Bulgaria, Czech Republic, Greece, Portugal, Romania, Slovakia, Spain. Madrid. 2009: 24.

Magyarország adataira: Kertesi Gábor (2005) Roma foglalkoztatás az ezredfordulón. A rendszerváltás maradandó sokkja. 20. (a 15–74 éves nem nyugdíjas roma népesség megoszlása)

Pedig a roma foglalkoztatottság növelése az ország jövőbeli gazdasági fejlődésének egyik rendkívül fontos eleme.

A Világbank *Economic Cost of Roma Exclusion* (A romák kirekesztésének gazdasági költségei) című 2010-es jelentése leszögezi, hogy a munkaképes korú romák túlnyomó többsége nem rendelkezik a munkaerő-piaci sikeres részvételhez elégséges oktatással. Emiatt az európai országok több száz millió eurót veszítenek évente a termelésben és a költségvetési hozzájárulásban. Ezeknek a gazdasági veszteségeknek az összege a GDP-hez viszonyítva: 1,8–3,7% között van Bulgária, 0,29–0,58% között a Cseh Köztársaság, 0,63–2,13% között Románia, és 0,78–3,25% Szerbia esetében.

A növekedés kiteljesítéséhez meg kell szüntetni a romák oktatásában jelentkező elmaradást. Az éves költségvetési haszna a roma foglalkoztatás növelésének jóval nagyobb, mint a roma gyermekek oktatásába történő teljes beruházás költsége. (Ez a faktor Bulgáriában 7,4-szeres, Csehországban 7,7-szeres, Romániában 2,4-szeres, Szerbiában 3,3-szoros.)

A romák részesedése a munkaképes korú népességben növekedni fog, mivel a többségi lakosság Kelet- és Közép-Európában gyorsan öregszik. A romáknak a többségi társadalom tagjaival megegyező munkaerő-piaci részvétele elengedhetetlen, hogy legyen miből

fedezni az országokban az emelkedő nyugdíj, egészségügyi és egyéb, az öregedés miatt jelentkező költségeket. (*Cost of Roma Exclusion The World Bank 2010*)

Egy nagyléptékű számítással belátható, hogy Magyarországon is igen jelentős ez a faktor.

Ahhoz, hogy a cigány népesség iskolázottsági lemaradását a 2011-es adatokat figyelembe véve megszüntessük, az kellene, hogy 104 ezer roma ember iskolázottságát legalább 4 osztállyal növeljük. Az Oktatási évkönyv Statisztikai tájékoztató című kiadvány szerint 2011-ben egy középiskola év elvégzésére az állam 518 ezer forintot fordított éves szinten, tehát a 104 ezer fő 4 évvel történő iskolázottság növelése 215,5 milliárd forintba került volna. Miután 2011-ben a 8 osztályt végzettek foglalkoztatási rátája 25,9% volt, a nem gimnáziumi érettségit szerzetteké pedig 65,7%, az iskolázottság-növekedés eredményeként majdnem 40%-kal növekedhetett volna a foglalkoztatottság, ami 41 ezer többletmunkaerőt jelentett volna. Miután 2011-ben a GDP 28 ezermilliárd forint, a foglalkoztatottak száma pedig 3,76 millió fő volt, azaz egy foglalkoztatottra mintegy 7,5 millió forint GDP termelése jutott. Ha feltételezzük, hogy ennek legalább kétharmada a munkaerőnek köszönhető, akkor a többletmunkaerő foglalkoztatottságának eredménye mintegy 200 milliárd éves többlet GDP lehet. Miután a 15 év feletti (azaz 40 éves átlagéletkorú) népességgel számoltunk, nagyjából 20 évig termeli ezt a GDP többletet, s ennyi idő alatt 4000 milliárd forint többletet fog hozni. Ezt a 215,5 milliárd forint befektetéssel szembeállítva, nagyjából 18-szoros (!) többletet jelent.

Ezt a többletet sajnos jelentősen csökkentheti az oktatási rendszer problémáiból adódó lemorzsolódás, valamint a munkaerő-piaci diszkrimináció miatti alacsonyabb foglalkoztatottság. Azonban teljesen egyértelmű az, amire a Világbank elemzése rámutat, hogy az ország humán tőkéje és ezen keresztül gazdasági teljesítménye jelentősen emelhető a nagyobb oktatási beruházásokkal, amelyek a roma gyermekek mind szélesebb körét befogadó, minőségi oktatását mozdítja elő, beleértve a kisgyermekkori nevelést, valamint a roma felnőttek élethosszig tartó tanulását. Sőt, itt azt is figyelembe kell venni, hogy a fiatalabb roma népesség egyre nagyobb arányát adja majd a munkaképes korú lakosságnak, s ők adják a fedezetét a gyorsan öregedő népesség miatt jelentkező gazdasági kihívásoknak is.

Hangsúlyozni kell, hogy az oktatás mellett legalább ugyanekkora erőfeszítések szükségesek a romák társadalmi, gazdasági, munkaerő-piaci diszkriminációjának megszüntetése érdekében, hogy érdemes legyen a cigány fiataloknak és felnőtteknek tanulni, hogy a foglalkoztatási diszkrimináció visszahatásaként ne alakuljon ki a tanúlással szemben közömbösség vagy ellenállás. Hogy megérje oktatási erőfeszítéseket tenni.

Mi lehet a – közmunkától eltérő – valóban hatékony és méltányos megoldás?

A megoldásra létezik nemzetközi példa, ha nem is a cigányságra, hanem más kisebbségekre. Az Egyesült Államokban a 60-as években kialakult megoldás a pozitív diszkrimináció („affirmative action”). Lényege, hogy a foglalkoztatás, az oktatásba, elsősorban felsőoktatásba való bekerülés, valamint a közügyekben való részvétel esetében az állami kényszer (törvénnyel, elnöki utasítással, legfelsőbb bírósági határozattal) abban az irányban hat, hogy a kisebbségeket bizonyos arányban alkalmazták. (*Guigou & Chevenement*

1999; Nagy Péter Tibor 2003). A megoldás igen sok vitával járt és jár, ráadásul egy antidemokratikus társadalomban akár visszájára is fordulhat.¹⁵

Mindezek ellenére – és az ottani viták ellenére is – éppen az Egyesült Államok példája mutatja, hogy egy demokratikus országban az affirmative action típusú pozitív diszkrimináció alkalmas arra, hogy a kisebbségek oktatási, foglalkoztatási és közéleti részvételi helyzetét radikálisan javítsa, s ezzel a társadalomból történt kiszorítottságukat jelentősen csökkentsen. Tegyük hozzá, hogy ennek fontos része az USA-ban a kulturális kvótarendszer is. Éppen ezért, mint ahogy azt az „Egy civil együttműködés javaslatai (2012) írja a tömegkommunikációban is tisztességes roma imázsra van szükség, valamint az USA feketéihez hasonló kvótarendszerre a médiamegjelenítésben.”

A közfoglalkoztatással szemben egy ilyen típusú pozitív diszkriminációs intézményrendszer képes lehetne a cigányság helyzetének jelentős javítására, az őket sújtó iskolázottsági és foglalkoztatottsági üvegplafon radikális oldására viszonylag rövid idő alatt. Ez a viszonylag rövid idő – éppen az Egyesült Államok példáján – úgy tűnik, legalább egy fél évszázad! Ha holnap elszánná magát a politika, hogy – az emberek közömbösségére, esetenkénti ellenérzésére játszó sunyi vetélkedés és látszategyoldások helyett – egy ilyen pozitív diszkriminációs intézményrendszerrel, következetes és elszánt felzárkóztatás politikát folytatva áll a cigányok helyzetének javításához, akkor lehetne rá remény, hogy abban századforduló előtt érezhető változás következzen be.

Befejezésként

A hazai emberi erőforráshelyzet áttekintése nem adott igazán pozitív képet. Magyarország a bemutatott elemzéseink alapján a kelet-európai posztoszocialista országok közötti valamikori vezető helyét nem egyszerűen elveszíti, hanem lényegében az Európai Unió leggyengébben teljesítő országainak egyikévé kezd válni. A 2000-es évek második évtizedének humán erőforrás fejlesztési politikája abba az irányba mutat, hogy nem vagyunk képesek megfelelően fejleszteni emberi erőforrásainkat.

Pedig Theodore W. Schultz gondolatai figyelmeztetőek, amit Magyarország 21. századi emberi erőforrásainak alakításánál is szem előtt kellene tartani: „A mi gazdasági rendszerünk legmegkülönböztetőbb vonása az emberi tőke növekedése. Enélkül csak kemény, kézi munka és szegénység lenne, kivéve azt, akinek a tulajdonából van bevétele.” (Schultz 1993)

¹⁵ Sajnos arra, hogy egy antidemokratikus társadalomban mennyire veszélyes lehet, azt éppen a magyar példa mutatja, az 1920 szeptemberében elfogadott „*numerus clausus*” néven ismertté vált 1920: XXV. tc.. Eszerint a beiratkozási „engedély megadásánál a nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság követelményei mellett egyfelől a felvételt kérők szellemi képességeire, másfelől arra is figyelemmel kell lenni, hogy az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma a hallgatók közt lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát, de legalább kitegye annak kilencztedrészét. (Forrás: *Ezer év törvényei* <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7440>)

A látszólag pozitív diszkrimináló törvény azzal, hogy végrehajtási utasítása nemzetiségnek minősítette a zsidóságot, így 6 százalékból maximálta a felvehető zsidók arányát. A 'nemzethűség' megállapítását pedig a gyakran szélsőjobboldali befolyás alatt álló egyetemi vezetőségekre bízta. (Gál 2008) Jóllehet a törvény elvileg nem zsidó törvény volt – sőt látszólag pozitív diszkriminációt szolgált –, de egyértelműen a zsidók kiszorítását célozta.

IRODALOM

- Az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság [véleménye](#) (2011) „A családpolitika szerepe a demográfiai változás folyamatában: a tagállamok legjobb gyakorlatainak megosztása.” Brüsszel, 2011. május 4.
- [Cost of Roma Exclusion The World Bank](#) (2010)
- Education at a Glance 2014 OECD Indicators OECD Paris 2014
- Egy civil együttműködés javaslatai (2012) [Javaslatok a Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégiához](#) 2012. március 6.
- GÁL CS. SÁNDOR (2008) [A Numerus clausus törvény](#) (1920: XXV.tc.) vol. 12. No. 01.
- GUIGOU, E. & JEAN-PIERRE C. (1999) A pozitív diszkrimináció változatai *Kisebbségkutatás* No. 4.
- HARBISON, F. (1968) Emberi erőforrások és fejlődés, In: *Az oktatás tervezése. Tanulmányok*. UNESCO, Tankönyvkiadó, Budapest.
- Health and the Roma Community, analysis of the situation in Europe. Bulgaria, Czech Republic, Greece, Portugal, Romania, Slovakia, Spain. Madrid 2009.
- [Human Development Report 2015 UNDP](#) New York.
- HUSZ ILDIKÓ (2002) Az emberi fejlődés indexe In: LENGYEL GYÖRGY (ed) *Indikátorok és elemzések. Műhelytanulmányok a társadalmi jelzőszámok témaköréből*, BKÁE, Budapest.
- KAMARÁS FERENC (2000) [Termékenység, népesség-reprodukció](#). TÁRKI, Budapest.
- KERTESI GÁBOR (2005) *Roma foglalkoztatás az ezredfordulón. A rendszerváltás maradandó sokkja* Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek, Budapest. pp. 20.
- KSH (2008) [A humán fejlettségi mutató](#). Statisztikai tükör, vol. 2. No. 85.
- McRAE, H. (1996) *A világ kétezerhúszban*. AduPrint Kiadó és Nyomda Kft., Budapest.
- NAGY PÉTER TIBOR (2003) A felsőoktatásba vezető út – és a társadalmi hátrányok kompenzációja. *Educatio*, No. 2.
- POLÓNYI István (2016) *Emberi erőforrásaink a 21. században*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- SCHULTZ, Th., W.(1993) The Economic Importance of Human Capital in Modernization. *Education Economics*, vol. 1. No. 1.
- [The Human Capital Report 2015](#)
- [The Legatum Prosperity Index 2015](#)

A bevezető tanulmányt a szám szerkesztőjeként azzal zárom, hogy a *Jövőnk* című szám arról szól, hogy Magyarországnak milyen lehet a jövője. Fontos hozzátenni, hogy nem jövőkutatási számról van szó tudományos értelemben, sokkal inkább értelmiségi gondolatokról az ország jövőjéről. Arról, hogy neves értelmiségiek, szakértők, szerzők hogyan látják a mai és múltbeli folyamatok, események nyomán egy-egy terület jövőjét. Csaba László akadémikus a magyar gazdaság jelenét és jövőjét elemezte, Csepeli György a fiatalokról, a Z nemzedékről írt fontos gondolatokat, Forray R. Katalin és Orsós Anna a romák jövőjét boncolgatta. Hadas Miklós a férfiak és a nők közötti hatalmi viszonyokat vette górcső alá, Hrubos Ildikó a felsőoktatás jelenét és jövőjét elemezte. Sík Endre és Szeidl Blanka a migrációt járta röviden körül. Kozma Tamás a 70-es években elképzelt jövő iskolájával kapcsolatos vitákról, harcokról, történetekről szól.

A magyar paradoxon – töprengések hosszú távú dilemmákról

Negyedszázaddal a rendszerváltozás után és bő évtizeddel az uniós csatlakozást követően Magyarország helyzetét sajátos kettősség jellemzi, amit lényegében minden elemzés és felmérés kimutat. Egyfelől: a kormányzati célkitűzések – a 2008-as válságot megelőző három évtizedtől eltérően – rendre teljesülnek. Igaz ez a mennyiségi előirányzatokra – mindenekelőtt a 3 százalék alatti államháztartási hiányra – éppen úgy, mint a szélesebb, nem is mindig kimondott, de a döntésekből kirajzolódó súlypontokra. Gondolhatunk itt a „centrális erőter” megerősödésére (a kormányképes alternatíva tartós hiányára), az „új, nemzeti középosztály” – konkrétan a hatalomtól függő vállalkozói réteg – megerősítésére, az IMF kiakolbóltására, az EU-val szembeni „szabadságharc” számtalan toposzára, a média és a kultúra államilag elérhető részterületeinek „kézbevétele”. E közben az ország 2009–2016 közt végig kinn maradt a nemzetközi tőkepiacon, rendre fizetési többlettel zárt, a gazdaság 2013-tól kezdve tartósan növekszik, aminek fontos eleme a kiskereskedelmi forgalom, a lakáspiac, a gépkocsi-kereskedelem és a szolgáltatások, valamint az ipar rendszeres bővülése. A kormányzat a maga gazdaságpolitikáját pragmatikusként és aktivistaként értékeli, s az elért eredményeket döntően az általa megtett reformlépéseknek tulajdonítja, amihez hasonló további – újabb területeket átfogó – szerkezeti reformot helyez kilátásba. (Palotai & Virág 2016)¹ A fejlemények kommentálásában előtérbe került a rövid távú – sokszor néhány hónapos – statisztikai adatok gyakran kiragadott és egyoldalúan kedvező értékelése, a hosszabb távú és szélesebb összefüggéseket taglaló adatsorok mellőzése. Utóbbi annál sajnálatosabb, mert Magyarország összteljesítménye – a GDP – 2015-ben 12 300 dollár volt, még mindig messze elmaradt a 2008-as csúcérték 15 600 dollár – mögött,² miközben számos más állam – köztük a velünk együtt az unióba lépettek nagyobb része – lendületes fejlődést mutatott.

A fejlődés – mint a Nobel-díjas Amartya Sen-től tudjuk (Sen 2003) – nem azonos a cement- vagy acéltermelés, netán a kalóriabevitel vagy a pénzügyi vagyon gyarapodásával, hanem komplex folyamat. Ugyanakkor nem ismeretes sem elvileg, sem gyakorlatilag olyan példa vagy modell, ahol e fejlődést az anyagi javak gyarapodása, vagyis a növekedés

¹ Tanulságos, hogy a szűkebben vett kormányzaton belül hasonló elemzések – például a fiskális politika oldaláról – nem ismeretesek, legföljebb kormányközeli elemzők és intézetek eseti megnyilatkozásaira szorítkozhatunk.

² Data/worldbank/org. Letöltve: 2016. 08.31.

► Educatio 2016/4. Csaba László: A magyar paradoxon – töprengések hosszú távú dilemmákról, 496–508. pp.

nélkül el lehetett volna érni. Márpedig Magyarországot nem pusztán a megszorítások vittek zsákutcába. Ezért e zsákutcaból nem is lehet egyszerűen rövid távú gazdaságpolitikai lépések révén – például keresletélénkítéssel – kijutni. (Csaba 2011; Mellár 2014) Ha ez a helyzetleírás találó, az önmagában is elég súlyos ítélet. De még inkább azzá válik, ha a kormányzat működési módjává válik az, amit maguk a „gyors döntéseket kellett hozni” fordulattal írnak le. Vagyis: a legtöbb nagy súlyú/hatású kérdés esetében sem az előzetes hatástanulmányok, sem az utókalkuláció nem történik meg. Ekkor pedig hitbéli kérdéssé válik az, ami póre anyagi ügy: megérte-e, s ha igen kinek? És ki fizeti a révészt? Az említettek minden gazdasági elemzés gerincét képezik, nem kerülhetők meg általánosságokra történő utalással, vagy korábbi vezetők hibáinak fölemlegetésével, még ha jogosak is a panaszok. A rövidség kedvéért most a kivonatban említett SWOT következik.

Strengths: erősségek és eredmények

Minden szervezet értékelésében alapvető az az első lépés, amikor saját céljai alapján ítélik meg az eredményt, legyen szó olimpiai sportágról, pénzintézetéről vagy reklámügynökségről. Ezt a közelítést megnehezíti, hogy hagyományos értelemben vett hivatalos kormányzati középtávú gazdasági program sem 2010-ben, sem 2014-ben nem készült – már az EU által kötelezően előírt konvergenciaprogramon túlmutatóan. Utóbbi azonban az operatív gazdaságpolitikát alakító pontoktól szervezetenként is elkülönülve készül, a kétféle dokumentum közt kölcsönös megfeleltetés, sőt, átjárás sincs – az ugyancsak uniós kötelezettséget jelentő, voltaképp véleménycserére szűkülő európai szemesztert nem számítva.

A kormányzati előírások és célkitűzések gyors változását – ami voltaképp már 2005 óta állandósult és 2008 óta működési móddá vált – jelentős részben megmagyarázhatja a globális pénzügyi válság, majd a görög összeomlás által felgyorsított és új pályára terelt uniós válságkezelés. A jobbközép kormány vázlatos – sosem publikált – stratégiájában szereplő kínálati oldali reformok átmenetileg nagyobb hiányt eredményeztek volna – ezeket azonban a görög átverések miatt épp hitelességi válságba zuhanat uniós vezetés vitára sem tartotta érdemesnek. Épp ezért a gazdaságpolitika valós lépéseit az egész 2010 utáni időszakban szűk mezsgyre terelte a költségvetési fegyelem követelménye.

Miközben az adott évben kimutatott és a véglegesen az Eurostat által jóváhagyott hiány közt rendszeres és jelentős eltérés volt megfigyelhető – a legélesebben 2011-ben – a kormányzat a hiány és az államadósság tekintetében szolidnak mondható teljesítményt mutatott. Igaz, többnyire évközi intézkedésekkel, de mind a deficit, mind az adósság elszállása megakadályozható volt. A 2009.évi 82%-ról 2015 végére 75%-ra csökkent az államadósságnak a GDP-hez viszonyított aránya. Ez kisebb, mint ami a magyar alaptörvényből következne, de sokkal jobb az EU egészének, és különösen – Németország kivételével – a nagy tagállamok teljesítményénél. Az euróvezetben a megfelelő adat 2008-ban 68,5, míg 2015 végén 90,7% volt.³ A magyar gazdaságpolitikát 1973–2009 közt uraló adósságcsapda megszűnt.

Talán ennél is fontosabb cél (és eredmény) volt a hatalom központosítása. A 2004–2009 közötti időszakban közhelyszámba ment annak leszögezése, hogy bármit tervez a kormányzat, abból aligha valósul meg valami. A lázas reformretorika a maszatoló gyakorlatban szétfolyt. Vélhetőleg a közvélemény mellett az irányítástechnika szempontjai

³ *Trading Economics* adatbázis. Letöltve 2016.08.25.

is igényeltek egy nem csekély mértékű centralizációt. Mára az elemzők jelentős része egyetért abban, hogy e törekvés talán túl jól sikerült – a közoktatás ismert tapasztalatai a jéghegy csúcsának tekinthetők és semmiképp se egyedi, ágazati természetűek.

A központosított irányítás természetéből adódóan a döntések átláthatósága, fenntarthatósága, számonkérése és más döntésekkel való rendszerszintű összhangja nem tartozott sem a kormányzati célok, sem az eredmények sorába. Ennek további folyománya az, hogy amit rövid távon eredménynek tekinthettek, az már középtávon gondnak bizonyulhatott. Például a magánnyugdíjpénztárak államosítása, vagy a devizahirelek kiváltása előbb javított, hosszabb távon rontott a nyugdíj-, illetve a bankrendszer fenntarthatósági mutatóin. Konkrétan: hogy e területek önállóan, később is állami intézkedések/közpénzek bevonása nélkül tudják ellátni alapfeladataikat.

Ez a működési mód messze túlnőtt azon, amit a kormányzattal rokonszenvezők az első egy-két évben megfontolatlanságnak és kapkodásnak vettek. Részletes elemzéssel bemutatható (*Sárközy 2014*), hogy a központi beavatkozás messze túlment minden téren az irányítástechnika szempontjain, ha tesszük, a stílus vált a tartalommal. Az nyilván későbbi korok történészeinek és politológusainak a feladata lesz, hogy kiderítsék: mennyi volt ebben az előre eltervelt stratégia, és mennyiben csak „évés közben jön meg az étvágy”, mennyi volt ebben az öncél, és mennyiben tekintették eszköznek a társadalmi szerződés újraszabásához. Átfogó elemzések utalnak arra, hogy a változásnak ideológiai alapozása, szervezeti-intézményi tartalma és működésbeli következmény rendszere egyaránt meghaladja a parlamenti váltógazdálkodásban szokásos mértéket, és egyfajta modellváltás felé mozdult el a vezérelt, elnöki demokrácia irányába. (*Körössényi 2015*) Ez vélhetőleg implicit cél, de semmiképp se véletlenszerű eredmény volt.

Sok tekintetben a nyugat-európai államok törekvéseit és főképp ideológiáját idéző, de azon messze túlmutató körben és mértékben került sor az állami beavatkozás és az állami tulajdon megerősítésére, pozícióinak rendszerszerű kiépítésére és bebetonozására. Utóbbi tekintetében például Voszka Éva igen alapos és részletes empirikus elemzéssel érvel amellett, hogy ez a fordulat a piacgazdasági rendszeren belüli modellváltással egyenértékű (*Voszka 2015*), és egy államvezérelt változat felé vitte el a korábban sok tekintetben piacbarátnak mondható magyar gyakorlatot.

A megvalósult kormányzati elképzelések közé sorolható a 2010–16 közt létrejött közel 700 ezer munkahely⁴, ami akkor is jelentős, ha ebből közel 200 ezer közmunka és a munkahelyek további mintegy 100 ezres része az állami szektorban keletkezett (vagyis vélhetőleg nem igazán hatékony). Mikor a 2009-es évben az 1 millió munkahely programja megfogalmazódott, az inkább kételkedést váltott ki, most viszont talán az egyetlen – számszerűségében is – teljesülő stratégiai kormányzati cél. Miközben nem lehetnek illúzióink afelől, hogy a közmunkások mekkora részéből lehet vállalkozó, akár hosszú távon is, a tény, hogy kevésbé képzett emberek is munkához jutnak, önmagában értékelendő. Kézenfekvő, hogy az oktatás és a (felnőtt)képzés erősítése e trendet erősíthetné és viszont, hiánya megfordíthatja.

Végül elérte a kormányzat azt, amit ellenzékben követelt: a kamatok és az árszínvonal letörését. Igaz, utóbbihoz kamatfronton az EKB által évek óta alkalmazott negatív kamat/büntetőkamat, ároldalról pedig a diktált árak csökkentése járult hozzá a legerősebben. Ezt 2014–16-ban a világgpiaci olaj-és energiaárak összeomlása és az euróövezet

⁴ KSH via gazdasagportal.hu, 2016. okt. 27., utoljára letöltve: 2016. nov. 28.

defláció közeli állapota is erősítette. De attól még "a tények makacs dolgok". Különösen akkor, ha a növekedés megindulása középtávon sem járt sem az infláció, sem a külső hiány – korábban szokásos, tankönyvszerű – megemelkedésével.

Weaknesses: gyenge pontok, hiányosságok

Mivel ezek egy részéről már szó esett, csak néhány pontban összegzem a lényeget. A magyar gazdaság kettős visszaesést élt át, 2009 után 2012-ben is jelentős visszaesés történt. A növekedés dinamikája forintban, mind dollárban, a kivitel lanyha, ekképp a teljesítmény helyreállása jórészt az uniós források beáramlásának volt köszönhető. Új jelenség a több százezer külföldön dolgozó jelentős – GDP 3 százalékpontjára becsült – egyoldalú hazautalása, ami korábban csak a fejlődő államokat jellemezte. A 2014-15-ben csúcsra járt – a GDP 4,5%-ának megfelelő – lehívások 2016-ban nem folytatódtak, részben az EU-val fennálló jelentős és rendszeres viták miatt. Kormányzati körökben régóta szólnak arról, hogy egy kevésbé transzfer-függő fejlesztési modell kialakítása sürgetővé vált (bár ez a növekedési előirányzatokban egyelőre nem jelent meg).

E kérdésnek különös jelentőséget ad az az empirikus elemzésekből következő felismerés (Halmai 2015), mely szerint az EU átlag potenciális növekedése 1% a magyar átlag növekedés 1,5% körül van évtizedes szinten, azaz 2022-23-ig. Elismerve a potenciális növekedés számításának nagyfokú bizonytalanságát, a múltbeli növekedési trendérték is az elmúlt évtizedben ennél nem volt magasabb. Mivel pedig a magyar külkereskedelem ártterelését célzó törekvések – keleti és déli nyitás – érthető okokból eddig nem jártak kimutatható eredménnyel, a környezet lassú növekedése önmagában korlátozza a kis nyitott gazdaságokat, például a miénket is.

A gyengeségek lényegét a mennyiségi és a minőségi szempontok főntebb már említett – rendszeressé váló – ütközéséből vezethetjük le. Miközben – a politikai logika mentén – a kormányzat – elődei nyomdokán – a gyors eredmények bővületében élt, a közvetlenül nem jelentkező kockázatok és mellékhatások elhanyagolása az adott légkörben szinte törvényszerűnek volt mondható.

Ha a növekedési tényezők szerint haladunk, ez könnyen belátható. A magyar gazdaságban mostanra kialakult 20 százalékos meghaladó felhalmozási ráta megfelel a fejlett – OECD – országok átlagának, ugyanakkor 6-8 százalékponttal alacsonyabb, mint a válság előtti évtizedben volt. Vagyis: nem nagyon alacsony, de önmagában bizonyára nem elég a növekedés olyan pályájához, amit a kormányzati tervek föltételeznek. Például egy 4,5-5%-kal növekvő gazdaságban meg lehetne fontolni olimpia rendezését, föltéve, hogy ez az ütem már legalább másfél évtizede fennáll és még egy évtizedre előre vetíthető. Ebben – a valóságtól messze eső – föltételezett esetben a befektetésekkel és a jövővel kapcsolatos derűlátás önbeteljesítővé is válhatna.

Valójában azonban a magyar befektetések nagy – és a főntebb tárgyaltak okán egyre nagyobb – része állami célokat követ. Utóbbiak érthetőek, vagy legalábbis követhetőek – ilyen például az energiabiztonság, a sport sok szempont szerint szükséges támogatása –, de bizonyára közös vonásuk, hogy nem a megtérülés szempontjait követik. Ha a labdarúgó mérkőzésekre néhány száz vagy egy-két ezer ember jár, és a vezető csapatok a nemzetközi tornákon hamar kiesnek, akkor bizony nálunk más lesz e terület hozama, mint Spanyolországban vagy Angliában. Ha a befektetés célja társadalompolitikai, akkor nem kétséges, hogy ennek árát végső fokon az adófizetői közösség viseli, miközben

haszna nem gazdasági jellegű (rezsicsökkentés, devizahitelek). A külföldi működő tőke beáramlását és itthon maradását jellemző módon nagyvonalú adókedvezményekkel és stratégiai partnerségi megállapodásokkal lehetett csak biztosítani. Ez bizony alapvetően érinti a befektetések hatékonyságát nemzetgazdasági szinten is, ahogy azt a magyar gazdaság gyengülő versenyképességére vonatkozó – itthoni és külföldi – elemzések rendre kimutatták.⁵

A második termelési tényező a munka. Ebben a tekintetben szoltunk a foglalkoztatás örvendetesen javuló mutatóiról. Ugyanakkor látni kell, hogy a foglalkoztatás csak egyszerű bevezető modellben független változó, valójában a gazdaság- és társadalompolitika egyik eredményváltozója. Esetünkben arról van szó, hogy a foglalkoztatás számos, egyszeri és a növekedést csak közvetve segítő tényezőtől javult. Ha valaki külföldön dolgozik, azzal tudásra és pénzre tesz szert, de csak hazautalásaival növeli a GDP-t (és vélhetőleg hazajön kezeltetni magát és idős korára is). A közmunkás erőfeszítései láthatóak, nem „ingyen” kap pénzt, de a segélyezetteteket jellemző passzív életformából kevesen lépnek ki. A közigazgatásban foglalkoztatottak hasznos, de nem termelő munkát végeznek. Végül a mikro- és kisvállalkozások általában igen gyenge termelékenységgel működnek és foglalkoztatnak, ezért szükséges kényszer velük szemben az elnéző adópolitika.⁶

Sajátos ellentmondáshoz értünk. Az adott képzettségi és közteher szint mellett a foglalkoztatás további növelése kétségesnek tűnik, mert nincs összhang a kínált és keresett készségek, a kifizethető és az elvárt díjazás között. Mindezért nem meglepő, hogy az ország jelentős – dinamikus – részein már most is hiány van munkavállalókból, és a szomszéd országokba történő átjárás jelentős bérnyomás mellett is hiányszakmák sorát hozta létre. Ma már nem ritka, hogy azért nem valósul meg egy fejlesztés, mert nincs hozzá munkaskéz.⁷

A klasszikus közgazdaságtanban a föld volt a harmadik tényező, ennek jelentősége azonban mára elenyészett, nem számolhatunk új nagy földterületek bevonásával. Ehelyett viszont fontos szerepet kap a szűkös források hatékony elosztása, vagyis a pénzügyi közvetítés: a bankrendszer és a tőzsde. Közismert és a napi sajtóban is unalomig tárgyalt megállapítás, de megkerülhetetlen: a magyar bankrendszer az elmúlt években rendre veszteséges volt. Ez a folyamat ráerősített arra a globális szabályozásból, és a növekedés borulátóvá vált megítéléséből is adódó folyamatra, amit mérlegalkalmazkodásnak hívunk. Lényege, hogy míg a válság előtt 8, 2018-ra 18% saját tőkét kell biztonsági célokra tartálékolniuk a bankoknak. Ez önmagában erősen csökkenti a kihelyezések – a hitelezés – lehetőségét. Ellenvethető lenne, hogy a bankok feltőkésítése révén ezt a tulajdonosok megakadályozhatnák, ennek azonban sem a hazai, sem a külföldi bankok esetében nincs semmi jele. A tőzsdéről – lényegre törve – leginkább a Buda-Cash és a Questor bünte-

⁵ Itthon a Corvinus Versenyképességi Kutató Központja és – az évkönyveivel megjelenő – GKI Zrt., nemzetközileg az IMD, a Világgazdasági Fórum és az OECD készít elemzéseket, valamint az EU 2020 programját is e szempontok szerint értékeli a Bizottság. Miközben a számok eltérnek, a trendek egybevágók.

⁶ Különösen a kata (kisadózó vállalkozások tételes adója) olyan nagyvonalú, hogy elvileg sem biztosíthat fedezetet az öregségi és a betegellátás ma ismert valós költségeire, de az eva-ra és a mezőgazdasági kistermelők közterheire is igaz ez.

⁷ A magyar munkaerőpiac állapotáról könyv terjedelmű éves beszámolókat ad ki az MTA KRTK Fazekas Károly főigazgató szerkesztésében, *Munkaerőpiaci tükör* címen, ami angolul és online is hozzáférhető, s ahol részletes ágazati és területi elemzések olvashatók e témában.

tőgyei kapcsán hallunk, és a magyar tőkepiacra már rég nem vezettek be komoly nagy céget. Mindebből következően ez nem lehet a növekedés forrása.

Végül mindig fölmerül a negyedik tényező, az innováció. Minden elmélet egyetért abban, hogy ez a hosszú távú növekedés kulcseleme. Ugyanakkor nálunk a K+F kiadások jó három évtizede 2016-ban lépték túl először a GDP 1%-át⁸, szemben az uniós 3%-os célkitűzéssel. Ezen belül különösen aggasztó, hogy a cégek e csekély összegnek is csak alig harmadát fedezik, holott a vállalatok finanszírozta kutatások szoktak előbb és inkább termőre fordulni, míg az állam szerepe az alapkutatás – például az irodalom és a matematika – fenntartása. Egészenben itt sem látunk valós esélyt a nagy áttörésre. Ha pedig fenti vázlatos összegzésünk nem teljesen hamis, akkor nehéz megérteni: az egyszerű feltevéseken és leegyszerűsítve használt ökonometriai technikákon túl mi is indokolhatja a kormányzati intézmények derűlátását, a következő 5-7 évre egyre bátrabban a 4, majd az 5%-ot közelítő növekedési várakozásokat. Az persze nem kétséges, hogy – mint láttuk – nagyobb tortából többeknek jutna, és „sok az éhes száj”, sok területen – lenne – sürgető az elmúlt időszakok mulasztásainak pótlása, a vasúti sínektől az egészségügyön át a területfejlesztésig (és természetesen az oktatásig) bezárólag.

Opportunities: a lehetőségek/kiutak

Az üzleti tudomány alkalmazott, így nem engedheti meg magának azt a fényűzést, hogy megálljon a nehézségek számbavételénél (pedig már a közgazdaság-tudomány elméleti ágában is ez az elegáns). Terápiánkat a fenti diagnózisra építhetjük csak, amiből egyenesen következik, hogy nem lehet könnyű, gyors és fájdalommentes megoldásokat ajánlani, különösen pedig nem lehet a választási verseny szempontjai szerint előadható „tuti tippekkel” előállni. Ha a bajok gyökere szerkezeti és intézményi, akkor voltaképp csak annyit tudhatunk, hogy a könnyű pénz politikájával – jöjjön az a jegybanktól vagy az államháztartásból – biztosan nem jutunk eredményre. Erre int az EU országainak tapasztalata is, ahol a 2012–16 közötti párhuzamos monetáris és fiskális lazítás nem vezetett a növekedés gyorsulásához. Ellenkezőleg: ahol van érdemi növekedés – Luxemburgtól Lettorszáig – ott bizony a költségvetési ortodoxia érvényesült. A lényeg azonban nem ez, hanem hogy a közpolitika nem állt meg e kézenfekvő megállapításoknál, inkább sokkal átfogóbb, rendszerjellegű és az innovációt is segítő megoldásokkal élt.⁹

Magyarországon sokat beszélünk, de annál kevesebbet teszünk a tudásalapú társadalom és az élethosszig tartó tanulás ügyében. Kiinduló pontnak kellene tehát tekintenünk azt, hogy az oktatás – ezen belül különösen a közoktatás – részesedése a közkiadásokból még átmenetileg sem csökkenhet, hanem növekednie kellene. Ez az elmúlt évek irányzatának gyors, tudatos és intézményesített visszafordítását igényli. Magyarország sosem lesz versenyképes mondjuk Kínával és Indiával a munka költségei és az energiaárak, valamint a környezeti szabályozás engedékenysége terén. Következésképp axiómaként kell kezelni azt, hogy – a hangezotes tévhitekkel szemben – nem alapozhatunk betanított munkára és tömegtermelésre. A minőségi munka végzésére csak teljes és ép személyiség képes, akit jó esetben a szülői házban, a bölcsődében kell elkezdni képezni, de az egye-

⁸ Forrás: KSH via portfolio, 2016. júl. 12., utoljára letöltve: 2016. nov. 28.

⁹ Kitérő és újszerű áttekintést ad e kérdésről Kovács (2015) nemrég megjelent monográfiája, így ezt itt nem taglaljuk.

tem elvégzésével még nem tehet pontot a folyamat végére. Márpedig Magyarország akkor szűnik meg olcsó bérű versenytárs lenni, ha a foglalkoztatottak tudása és az általuk kezelt technológia együttese kellően magas termelékenységű szintet biztosít a tevékenységek teljes sorában (végső fokon még a közigazgatásban is).¹⁰ Az oktatásban ezért korlátozni szükséges a mennyiségi szempont kizárólagosságát, lehetővé kell tenni a nem állami szereplők erőteljes jelenlétét, és ösztönözni érdemes a magánszférával való kapcsolatokat, valamint azt, hogy a minőségi oktatást minden szinten megfizessék.

Hasonlóan fontos – mindenki által elismert – feladat az intézményi vagy strukturális –, vagyis több ágazatot átfogó, egymással egybehangolt – reform, amire lassan két évtizede nem volt példa. Különös ellentmondás, hogy a meggyőző törvényhozási fölényrel bíró, széttöredezett ellenzéke által nem szorongatott kormány meg sem kísérelt ilyesmit. Mi több, e sorok szerzője nem is tud efféle törekvésekről, kormányzati szintű műhelymunkáról.

Hasonlóképp fontos lenne a kutatás-fejlesztést a kiadási szerkezetben is ellenőrizhetően kiemelt területté tenni. Bizonyos területeken – különösen – de nem kizárólag – a műszaki, az orvosi és a természettudományi területeken – el se lehet indítani a kutatást bizonyos szintű ráfordítások (anyagok, adatok, kisegítő személyzet) nélkül. Mi több, az adatforrásokhoz való gyenge hozzáférést a világháló és a szabad hozzáférés gyakorlatának terjedése a gazdaság- és bölcsészeti tudományokban részben kiegyenlítheti, de a műszaki, élet- és természettudományi területeken nem. Egyebek mellett azért, mert a szellemi tulajdon védelme igen szigorú, minden egyes kutatási lépésre, eredményre, molekulára vonatkozóan számon kért, vagyis nem lehet előpublikációkkal és munkaközi anyagokkal áthidalni a kiadók zárt felhasználási gyakorlatát.

Különösen fontos lenne a cégek által K+F-re fordított összegek növelése, mert ezek megrővülése nagyobb. Hasonlóképp fontos lenne a valódi adományt jelentő alapítványi finanszírozás feltételeinek lényeges könnyítése (az adóalapból való leírhatóságra gondolok), mert ez lendíthetné föl a „haszontalan” alapkutatások és társadalomtudományi tanácsékek finanszírozását. Érdemes fölidézni, hogy a világ pénzügyi válságából megerősödve kikerült országok mindegyike – így Svédország, Dél-Korea, az Egyesült Államok – kimondottan növelték vállalati és állami K+F kiadásait a visszaesés idején is. Azok, akiknél e terület megszorítása bizonyult a legkönnyebbnek (az oktatással együtt), mint Oroszország, Kína vagy Brazília, ma inkább a rossz hírek forrásaiként szerepelnek a hírekben.

Bizonyára lehet javítani a kormányzás minőségén – vállalati és nemzetgazdasági szinten egyaránt – ha a vezetés nem naponta változó, többnyire egyszerűen mérhető mennyiségi célt tűz maga elé, hanem kellő türelemmel követi a stratégiai menedzsment felismeréseit, és bízik a hosszabb távú eredményekben. Az állandósult válságkezelés, a szüntelen választási hevület nem jó tanácsadó, nem ad módot a versengő lehetőségek szembeállítására, a költségek és hasznok egybevetésére, a bonyolultabb összefüggések megértésére és figyelembe vételére. A szabályalapú gazdaságpolitika alkalmazása korlátozza ugyan a döntések formáját és jellegét, de tartalmát semmiképp se. E gyakorlatban a hitelesség javulása a kormányzat és a kül- és belpiaci szereplők közti kapcsolat javulása révén kevésbé aktivista és a távlatokra jobban figyelő vezetési kultúrát tesz lehetővé. Ennek révén erősödhetne a közbizalom, ami az elmúlt években – számos felmérés szerint – erőteljesen

¹⁰ Rosta (2012) könyve részletezi e kérdéseket, amit azóta újabb írásaiban is taglalt.

csökkent és maga vált kiváltójává annak, hogy a kormányzat „ott van minden kilométer-kőnél”.

Végül építeni lehet – az ország kedvező földrajzi és biztonságpolitikai helyzete mellett – a fenti területeken megvalósuló tartós javulás hatására a részterületek közt megjavuló összjátékra, a szinergiára. Ismert, hogy a komplex rendszerekben az egyes hatások gyakorta összeadódnak, és nagyobbak lehetnek, mint a részek együttese. Épp ilyesmire láttunk példákat a sikeres országokban, Lengyelországtól Észtországon át Ausztráliáig. Természetesen a javítható területek és a javaslatok vég nélkül folytathatók lennének, ehelyütt csak a legszűkebb kör megemlítésére vállalkozhattunk.

Threats: azaz veszélyforrások és kockázatok

Ebben a részben – ugyancsak a teljesség igénye nélkül – a legfontosabb külső- és belső veszélyforrásokra hívjuk föl a figyelmet. Erre azért van szükség, mert a leg gondosabb tervezés és a legsikerültebb végrehajtás mellett is – különösen komplex rendszerekben, mint amilyen a nemzetgazdaság – nagy a valószínűsége annak, hogy a végeredmény egész más lesz az előre jelzethez képest. (Colander & Kupers 2014) Figyeljünk fel arra, hogy a fentebb idézett művet a világ vezető – és ma is alapvetően zárt – gazdaságára vonatkozóan fogalmazták meg. Kézenfekvő tehát, hogy kis nyitott gazdaságban – ahol még az összkeresletet sem lehet kalibrálni, csak nagy bizonytalansággal – ezek az összefüggések még erősebben érvényesülnek.

Elsőként a világpolitika nagy és növekvő számú bizonytalanságáról, a szaporodó – és egyre inkább irreguláris formájú – fegyveres akciókról és azok terjedéséről kell szólnunk. Kézenfekvő, hogy ha a Föld jelentős számú bukott államot ismer, amelyek száma nöftönnö – Afganisztántól Iránon át Líbiáig – akkor értelmét veszítette az 1989 utáni negyed századot jellemző naiv bizakodás abban, hogy a demokrácia és a piac valahogy úgyis el fog terjedni. Egészen konkrét veszélyforrás számunkra a posztszovjet térség és a Földközi-tenger medencéjének destabilizálódása, az amerikai és a német vezető szerep lanylulása, az új stratégiák körvonalatlansága, mind a NATO, mind az EU vonatkozásában. A Brexitet követően bizonyára az egész uniós építmény újragondolása és átalakítása indul meg (az előmunkák már folynak), és ennek egy egészen más közös kül- és biztonságpolitika lehet majd az eredménye.

Másodikként a világ gazdaság bizonytalanságait említhetjük. A tartósan alacsony kamat és magas adósság – vállalati és közadósság – kettőse előbb-utóbb kiigazításhoz/váltsághoz vezet. Az amerikai kamatemelés kiszivattyúzza a jelenleg a feltörekvő piacokon – így Magyarországon – befektetett forrásokat, hisz a biztonság, a hozam és az árfolyamnyereség egymást erősítően hat majd.

Ukrajna és a délszláv térség aligha lesz a béke szigete a következő időszakban, és számolni kell azzal, hogy az EU-ban a lassú növekedés megerősíti a kormányzati feladatokra mit sem adó populista mozgalmakat. Ezek lehetnek baloldaliak, mint az olasz Öt Csillag, vagy szélsőjobbok, mint a francia Nemzeti Front. Az igazi veszély forrása az, hogy a megállapodott, mérsékelt erők előbb szóban, majd a gyakorlatban is eme – sokszor vonalon kívülinek tekintett – mozgalmak céljai és törekvései eszközévé váltak. Az unióból történt brit kiválás e lehetőségnek kitűnő példája, hisz a nyíltan kilépéspárti UKIP ma is egyetlen képviselővel rendelkezik a brit törvényhozásban.

A tetszés szerint folytatható külső veszélyeket érdemes a belsőkkel is kiegészíteni. Mint láttuk, a magyar gazdasági növekedés trendértéke és potenciálja egyaránt a 1,5%-os tartományba került, és nem látni olyan tényezőket, aminek hatásáról onnan „magától”, vagyis átfogó, strukturális reformok nélkül kimozdulna. Mi több, mint láttuk, ez a világgazdasági egybevetésben nem épp lenyűgöző teljesítmény is számos kedvező tényező szerencsés egybeesésével volt összhangba hozható. Ezek közé sorolandó a tartósan negatív nemzetközi hitelkamatláb, ide tartozott a 2012–16 közt igen bőségesen érkező uniós forrás, ide tartozik a magyar gazdaságot korábban nem jellemző, a GDP 3%-át is elérő egyoldalú hazautalások megjelenése a 2011-et követő időszakban.

Mai ismereteink szerint nem kétséges, hogy az EU-ból érkező pénzek összege és különösen ütemezése nem ad alkalmat a korábbi évek szerinti felfutásra. Az sem valószínű, hogy a hazautalások jelentősen megnövekednének, vagy hogy külföldi közvetlen befektetők nagyvonalú adókedvezmények nélkül, lökésszerűen jelennének meg nálunk, mint az 1990–2002 közt volt. Elvileg lehetséges lenne a beruházási ráta megemlése, ennek azonban politikai realitása nincsen, hisz minden kormányra jutásban realisan reménykedő erő az életszínvonal növekedését, a bérfelzárkóztatást, a korábbi jövedelmi lemaradások orvoslását tűzte zászlójára, s ez a 2022-es választáson sem lesz másképp. De még ha a beruházások összege meg is nőne az elmélet – no meg a kínai és az orosz tapasztalat – arra int: rossz forráselosztási rendszer mellett, csökevényes és vergődő bankok és tőzsde mellett ez sem sokáig segít.

A többi növekedési tényezőnél is kirajzolódnak a korlátok. Innoválni nem lehet egy két év költsége alapján, különösen nem bizonytalan környezetben, hisz az újítás mindig kockázatos, felborítja a korábbi rendet (csak a költség biztos, a haszon nem). Maradna a munka, mint a föllendülés tényezője, a sokszor idézett magyar szürkeállomány.

Ezzel kapcsolatban először visszaidézzük, hogy a magyar oktatás kibocsátása és a piaci igények közt jelentős a szakadék, annak ellenére, hogy a felnőttképzés és a munkahelyi oktatás számos formája, valamint a külföldi munka és a tömegessé vált gyakornoki rendszer mindezen sokat segít. Gyakorló oktatóként sem kétséges, hogy az évek óta alulf finanszírozott közoktatás és az eltömegesedett felsőoktatás minősége évről-évre romlik, a diákolimpiai győzelmek csak a számok és tények iránt kevésbé fogékonyak előtt fedhetik el a szomorú valóságot. Ez a PISA felmérésekben és minden egyéb – pl. OECD – felmérésben is egyértelműen megjelenik. Külön gondot okoz az, hogy külföldre egyfelől a legjobbak, másfelől a leginkább vállalkozó szelleműek mennek el, vagyis azok a munkavállalók, akik a növekedés motorjai lennének, különösen schumpeteri értelemben, vagyis vállalkozóként és újítóként.

Elvileg az állami befektetéspolitika és – ösztönzés lendületet adhatna a fellendülésnek. Gyakorlatilag azonban a közszféra beruházásai – bizonyos fokig elkerülhetetlenül – nem gazdasági célokat követnek, vagyis megtérülésük kérdéses. Fontos az energiabiztonság, fontos a bankrendszer feltőkésítése, a fizikai infrastruktúra kiépítése. Ám e területeket – az összehasonlító gazdaságtanban sokféleképp igazolt módon – épp azért szokás a köz kezébe adni, mert a magánosok számára hosszú távon sem biztos, hogy megéri. Ahogy korábban a vasúti közlekedés, manapság a tudományos kutatás vagy az óvodai oktatás meg a környezet védelme is olyan terület, amit aligha lehet a megtérülési ráták függvényében ésszerűen fejleszteni.

Mindezt úgy is értelmezhetjük, hogy a magyar gazdaság az elmúlt évtizedben a fejlődés tan egyik új fogalmaként meg- és felismert közepes fejlettség csapdájában leledzik

(Eichengreen, Park & Shin 2014). Ez azt jelenti, hogy az egy időben lendületesen fejlődő országok a 15-16 ezer dolláros egy főre jutó jövedelmi szintet elérve kimerítették a növekedés könnyen mozgósítható tartalékait, mint a főttebb vázoltak is. Az elakadás – ami a legtöbb mai fejlett ország gazdaságtörténetében is megjelent – azzal függ össze, hogy a politika a gyors megoldásokra összpontosít, és a kevésbé látványos, de utóbb pótolhatatlanná váló elemeket elhanyagolja. Ilyen az intézményfejlesztés, aminek rövid távon aligha van hozadéka. Ilyen az oktatás, különösen a „haszontalanságokat” oktató közép- és felsőfokú, ezen belül a humán és társadalomismereti oktatás. Ilyen a K+F, ami – a hadiiparon kívül – főlölesleges luxusnak tűnhet, és ilyen a kormányzás minősége, kiszámíthatósága is. Jól láthatóan e csapdába esett India kivételével a korábban sokak által példaértékűnek tekintett fejlődő állam a BRICS-ből, konkrétan Brazília, Oroszország, Kína és Dél-Afrika (a sor messze nem teljes).

Kézenfekvőnek tűnik, hogy a politikát uraló rövid távú szemlélet és a tartós növekedéshez szükséges stratégiai orientáció egymás ellentétei. Nem azt jelenti ez, hogy demokráciában ne lehetne sikeres a gazdasági fölzárkózás, de azt igen, hogy a rövid táv uralma, a népszerűségi indexek kritikátlan követése nem ártatlan stílusgyakorlat csupán, hanem a társadalom számára érzékelhető ára van már jelenleg és középtávon is.

Kilátások és dilemmák

Az üzleti tervezésben az a szokás, hogy – különösen hosszabb távú kitekintéseket – legalább három változatban készítenek el. Esetünkben az alapváltozat a változatlan-ságé, hiszen a döntéshozókat – könnyen dokumentálhatóan – a „győztes csapaton ne változtass” elve vezeti. Ekkor az a legvalószínűbb, hogy az olyan – nagy felfordulással és felhördüléssel járó – átfogó változtatásokat, mint amilyen az egészségügy, a területi közigazgatás, az államháztartás vagy épp az oktatás reformja – értve ezen a működési mód alapvető módosítását – mindig túl költségesnek bizonyul majd.

Lehetne bizakodni abban, hogy a külvilág ügyei kedvezőre fordulnak, és majd valahogy az gyakorol szívó hatást a magyar gazdaságra. Az új gazdaságföldrajznak nevezett elmélet ezt kimondottan valószínűsítene, már ha az Európai Unió tekintetében nem a korábban idézett – és 12 ország együttműködésével végzett projektkutatás eredményeit összegző – borúlátás lenne indokolt. Megjegyzendő, hogy más komoly intézetektől sem olvashatunk az EU térség lendületes fellendüléséről szóló előrejelzéseket, vagyis ez az eshetőség alapesetként kizárható.

Megfogalmazhatunk egy borúlátó változatot is, amire a vésztartalékképzési tervezés (*contingency planning*) épülhet. Ez nem riogatóra szolgál, hanem valóban a legrosszabbra történő előzetes, alapos és konkrét lépéseket tartalmazó felkészülésre. A borúlátó változatban összeadódhatnak a kedvezőtlen folyamatok és negatív szinergia is kialakulhat, amikor – mint Horvátország és Szlovénia példázza – a visszaesés sem zárható ki. Ennek alapja a beruházások alacsony hatékonysága, a túladóztatás miatt alacsony szintű magán-gazdasági tevékenység, az EU piacok stagnálása miatt beszűkülő külső piac és az amerikai kamatemelés okán jelentősen megdráguló forrásköltség, ami csökkenő befektetői étvággal társul. Ebben a helyzetben az innováció felgyorsulására számítani nem lehet, s a tudásigényes termékek részarányának már ma is megfigyelt csökkenése a kisebb hozzáadott érték szerinti szakosodást valószínűsíti. A forráselosztás és a költségvetési politika hatékonysága egyaránt csekély, amit a külső befektetések és a belső magánvállalkozások

kezdeményezése sem vált ki. A gyenge gazdasági teljesítmény nálunk is teret nyit a bizonytalan kérdésekre egyszerű/együgyű válaszokat adó populista irányzatoknak, akiknek az országlása vélhetően tovább súlyosbítja a helyzetet.

Tartós stagnálásközeli állapot jöhet létre. Ilyesmit korábban például Olaszországban és Portugáliában, illetve Argentínában már megfigyelhettünk. Ebben a változatban a tőke- és a munka kiáramlása erősödhet, a kormányzás gyenge minősége pedig a hosszú távú növekedési tényezőket alacsony szinten tartja. A vágyak és a valóság, a szónoklatok és a mindennapi tapasztalat közt széles szakadék jön létre, a cinizmus és az elidegenedés/anómia a korábbiaknál is erősebbé válik, ez pedig egyebek mellett a hosszabb távra szóló elköteleződést jelentő reál-tőke-befektetéseket és különösen az innovációkat és a reform-lépéseket is lefékezi. Önmagát erősítő ördögi kör jöhet létre.

Végül természetesen van egy derűlátó, a kibontakozást is tartalmazó forgatókönyvünk. A rendszerváltozás, de a fejlődő világ elmúlt negyedszázada is arra utal, hogy lehetséges a pálya-teremtés, vagyis a korábbi, zsákutcás fejlődési pálya elhagyása és egy kedvezőbb útra történő áttérés. A balti államok egy főre jutó jövedelme ma meghaladja az egykori gyarmati központét, pedig Oroszország az, ami nyersanyagbázissal és erőteljes technológiával – például űrtechnológiával is – rendelkezik. Írország egy főre jutó jövedelme másfél évtizede meghaladja Angliáét (54 ezer dollár egy főre szemben az angol 41 ezerrel), Dél-Korea és Tajvan beérte Japánt, és 2015-ben Hongkongban majdnem négyszer akkora az egy főre jutó jövedelem, mint Kínában (56 ezer dollár szemben 14 ezerrel, vásárlóerő-paritáson a Világbank szerint).¹¹ Vagyis: miközben a történelem nyilván számít, de nem dönti el előre és örökre egy nemzet sorsát.

A derűlátó változatot semmiképp se tekintjük szükségszerűnek, eleve elrendeltnek. Ugyanakkor kizártnak sem tarthatjuk, hogy ha olyan – a hosszú távú múlt alapján reménytelennek tetsző – országokban sikerült jobb változatot találni, mint Szlovákia, Észtország vagy Írország, akkor nem zárhatjuk ki eleve és elméleti szinten sem azt, hogy a folyamatok és a szereplők kedvező összjátéka is kialakulhat.

Ez akkor történhetne meg, ha az erős törvényhozási többség megőrzése nem maradna öncél, hanem a gazdaság felzárkóztatása és a fejlődés fősodrába történő bekapcsolódása válna a kiemelt stratégiai céljá. Ez nem rövid távú, és időközi választásokon meg közvélemény-kutatásokban sosem lesz nyerő. Ugyanakkor a fontosabb példák arra utalnak, hogy efféle fordulatot demokratikus, parlamentáris keretek között végre lehet vinni, sőt ebben a keretben válnak igazán fenntarthatóvá az egyik kormány által megkezdett átalakítások a másik kormány időszakában is.

A legegyszerűbb lépés a kormányzat szabálykövető magatartásának kialakítása és ezáltal hitelességének és egyben kiszámíthatóságának növekedése lenne. Az efféle gyakorlat a sokmillió szereplő várakozásainak egybehangelésével jelentős versenyelőnyt jelenthet. Amit ma intézkedések áradatával vélnek elintézhetőnek, szinte magától elrendeződik egy-egy jól működő alrendszer mindennapjaiban. Vélhetőleg nem szükséges kormányfői szinten dönteni a balettkar vezetéséről vagy éppen a legversenyképesebb cégek kilétéről.

A második lépés lehetne a közkiadások mértékének évi minimum 1-1,5%-os csökkentése a GDP arányában. Ez értelemszerűen csak feladatcsökkentéssel együtt értelmezhető, viszont megnöveli a gazdaságban hagyható pénz összegét. Innen lesz fejlesztésre és sok másra is. Az állami kiadások közt a szigorúan másra át nem háríthatókat célszerű

¹¹ Data/worldbank/org., Letöltve 2016.09.30.

kiemelni, amilyen a már említett humán infrastruktúra vagy a környezetvédelem. Ez a jelenleg évről-évre erősödő közvetlen gazdasági szerepvállalás megfordítását követelné meg. Nincs előirányozva, de ettől még lehetséges/lenne.

A következő lépés lehetne az oktatás egészének feltőkésítése és ezzel egybehangolt reformja a főntebb már vázoltak szerint, a bölcsődétől a felnőtt-továbbképzésig és a doktori programokig bezárólag, a minőség szempontjainak előtérbe helyezésével.¹²

Ezt követhetné az egészségügy, a közigazgatás, valamint a vidékfejlesztés átfogó reformja. Mindezekhez – a véletlenszerű ötletelésen messze túlmutató – több éves műhelymunka szükséges, amit társadalmi vita majd fokozatos bevezetés követhetne. Mivel e területekben erős a szakmaiság és kevésbé közvetlen a politikai-ideológiai vonal, erős kormányzat mindeme területeken próbálkozhatna. Az is igaz, hogy a nemzetközi tapasztalat szerint egy kormányzati ciklus egy nagy reform végbevitelére elég. De mára már két évtizede nem találkoztunk nagy léptékű reformokkal.

Látható, hogy a legjobb kimenethez nem szükségesek elképzelhetetlen erőfeszítések és források. Az is ismert – a hazai és a nemzetközi gyakorlatból egyaránt – hogy a reformok hólabdaként szoktak viselkedni, s ha egyszer megindulnak, könnyen áttérjednek más területre is. Ehhez az szükséges, hogy a reform – szakítva a sok évtizedes rossz beidegződéssel – ne a kizsebelés és megnyomorítás szinonimája legyen a társadalom túlnyomó többsége számára.

Az üzleti tervezés ott ér véget, ahol a döntéshozatal megkezdődik. Az elemző annyit tehet, hogy fölvezolja, miért a változatlanlanságot vélelmező változat az alappálya. Úgy tűnik, a döntéshozatal stílusa és légköre jelenleg leginkább a 2024-es olimpiai pályázattal jellemezhető. Ez pedig a 2010–16 közt tapasztalt vonalvezetés egyenes folytatásának is tekinthető, amit egyelőre semmilyen most látható erő vagy körülmény nem képes eltántorítani útjától.

¹² Csaba (2013) cikkben próbáltam meg a magam portája előtt söpörni.

IRODALOM

- COLANDER, D. & KUPERS, R. (2014) *Complexity and the Art of Public Policy: Solving Society's Problems from the Bottom-Up*. Princeton University Press, Princeton, N.J.
- CSABA LÁSZLÓ (2011) A magyar növekedés föltételrendszere. *Magyar Szemle*, vol. 20, No. 5-6, pp. 13–42.
- CSABA LÁSZLÓ (2013) Kérdőjelek a közgazdaságtanban és oktatásában. *Közgazdasági Szemle*, vol. 61, No. 1, pp. 47–63.
- EICHENGREEN, B., PARK, D.H. & SHIN, K.-H. (2014) Growth slowdowns redux. *Japan and the World Economy*, vol. 32, No. 1, pp. 65–84.
- HALMAI PÉTER (2015) Az európai növekedési potenciál eróziója és válsága. *Közgazdasági Szemle*, vol. 62, No. 4, pp. 379–414.
- KOVÁCS OLIVÉR (2015) *Stabilitás és dinamizmus*. Alinea Kiadó, Budapest.
- KÖRÖSSÉNYI ANDRÁS (ed) (2015) *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Osiris Kiadó, Budapest.
- MELLÁR TAMÁS (2014) Makro-egyensúlyi dilemmák. *Köz-Gazdaság*, vol. 9, No. 3, pp. 17–35.
- PALOTAI DÁNIEL & VIRÁG BARNABÁS (2016) *Versenyképesség és növekedés*. MNB Könyvek, 2. kötet, Válasz Könyvkiadó, Budapest.
- ROSTA MIKLÓS (2012) *Innováció, adaptáció, imitáció: az új közszolgálati menedzsment*. Aula Kiadó, Budapest.
- SÁRKÖZY TAMÁS (2014) *Kétharmados túlzáskormányzás*. Park Kiadó, Budapest.
- SEN, A. (2003) *A fejlődés, mint szabadság*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- VOSZKA ÉVA (2015) Államosítások. Magyar fordulat vagy új európai irány? *Külgazdaság*, vol. 59, No. 11-12, pp. 3–22.

A Z nemzedék lehetséges életpályái

A nemzedékek az időben

A nemzedékek nagybetűkkel való jelölése eredetileg két ausztráliai kutató marketing fogása volt. (McCrindle & Wolfinger 2009). A két kutató a legutóbb születetteket Z-vel jelöli, nem számolva azzal, hogy ha az ABC a Z-vel véget is ér, a nemzedékek sora folytatódik. A nemzedékek és az életkori csoportok között megkülönböztetés Karl Mannheim nevéhez fűződik. Ő hívta fel a figyelmet arra, hogy a születési idő hasonlósága még kevés ahhoz, hogy az egy idősávban született emberek csoportját nemzedéknek nevezhessük. A nemzedéki identitás csak akkor jön létre, ha a születés véletlenje révén létrejött csoport tagjait megérintik a felnövekvésük idején történt események, miáltal különbözőnek érezhetik magukat az előbb születettekhez és a később születettekhez képest.

Az idő és az emberi élet lényegi összefüggésének felismerése nem új jelenség. A nyugati gondolkodás hajnalán Anaximandrosz már arról ír, hogy az idők életkoruknál fogva bűnösök, szemben a fiatalokkal. (Kirk, Raven & Schofield 2002: 183) A később születetteket életkoruk megkíméli a büntől, de csak addig, míg szüleik, nagyszüleik helyére nem lépve nem szembesülnek saját gyermekeikkel. A nemzedékek egymás nyomaiba lépnek, mindegyik a maga módján küzd meg az élet kihívásaival, s múlik el az életből.

A 21. század globális kihívásai

A Z generációba azok tartoznak, akik felnőtt élete a 21. században zajlik. (Székely 2012). Az ő nemzedéki identitásukat a globalizáció tapasztalata, a határok eltűnése, a világot megírzkódó közös élmények határozzák meg. Mindez elválaszthatatlan az egész Földet átfogó, mindenki számára, mindig, mindenütt elérhető információs hálózat megjelenésétől (Barabási 2003).

Az emberi környezet a 21. században radikálisan megváltozik. Felmelegedik a légkör, aminek hatására elolvadnak a sarki jégtáblák, megolvadnak a havasi gleccserek, megemelkedik a tengerek vízszintje, gyakorivá válnak az áradások, a viharok, s más természeti katasztrófák. Az elsivatagosodott vagy éppen árvízzel fenyegetett területekről emberek milliói indulnak el a kevésbé veszélyeztetett területekre. A Föld egészére kiterjedő infor-

mációs hálózat eltünteti a távolságokat az emberek között, ami láthatóvá teszi a javak elosztásának igazságtalanságait a nélkülözők számára, akik útnak indulnak a világ gazdag országai felé. A migráció következtében a korábban térben elkülönülő civilizációk határai egymást keresztbe metszik. A nyugati civilizáció területén szociális entrópia rezisztens szigetei jönnek létre, melyek a kibocsátó civilizációkat izgató igazságtalanságélmények tűzfészkeivé válnak (Huntington 2009). Ha az Európába érkező idegen kulturák értékeit és viselkedési mintáit követő bevándorlók nem tudnak beilleszkedni, hanem együtt maradva a társadalmi lét pereimeire szorulnak, akkor a kudarcélmények és a sérelmek egyes tagjaikat fundamentalista vallási ideológiák köntösébe bújva forradalmi akciókra, terrorcselekményekre indíthatják.

A 21. században életbe lépő első generáció tagjainak egész Európában közös tapasztalata, hogy kevesebben vannak, mint szüleik, nagyszüleik voltak. Az önzésre épülő élménytársadalmak nem kedveznek a gyermekvállalásnak. Az Eurostat jelentése szerint 2014-ben az EU 28 országában 507 millió ember élt. A 30 évesnél fiatalabb lakosok aránya 1994-ben 40,6 % volt. 30 évvel később a 30 évesnél fiatalabbak aránya 33,3 % volt. Európán kívül viszont a fiatalok aránya nem csökken, hanem nő. Az európai Z nemzedék közös tapasztalata lesz az Európán kívüli civilizációk demográfiai fenyegetése. E nemzedék tagjai fiatalon szembesülnek a ténnyel, hogy olyan földrészen élnek, ahol az idősek aránya folyamatosan nő, a fiatalok aránya csökken, s bevándorlók tömegei fiatalok, akikkel együtt kell majd élniük és dolgozniuk.

Mannheim nyomán az ifjúsággal foglalkozó szociológusok a nemzedéket a történelmi idő sodrába került csoportként határozzák meg, melynek tagjait fiatal korban a megélt történelmi események sorsközösségként egyesítik. Sorsformáló események egyaránt születhetnek romboló vagy építő korszakokban, melyeket rendszerint emblematisztikus személyiségek, események jelenítenek meg, kitörölhetetlen nyomot hagyva az adott nemzedék tagjainak emlékeztetésében. Ezt a fajta a nemzedéki tudatot nagyszerűen jeleníti meg Szilágyi György *Hanyas vagy? c. monodráma*-ja, mely az 1928-ban született magyarok találkozásait a történelemmel jeleníti meg drámai erővel. (Szilágyi 1976).

A történelem a 21. századba lépő új nemzedék esetében sem múlik el nyomtalanul, de a korábbi nemzedékekhez képest a Z nemzedék esetében egy merőben újfajta tapasztalat is belejátszik a születés egyidejűségét sorsközösségé alakító nemzedéki identitás születésébe.

A digitális forradalom

A 21. század küszöbén kialakult, a Z nemzedék egész életét meghatározó globális változások kapcsán már utaltunk a Föld minden pontján elérhető információs hálózatra, mely messze több mint pusztán technológiai újítás. A hálózat a nap 24 órájában folytonosan, mindenki számára lehetővé teszi a kapcsolódást, éljen bárhol a Földön. A kapcsolódáshoz szükséges belépési küszöb egyre alacsonyabbá válik. A kapcsolódáshoz szükséges eszköz együtt mozog a hálózatra kapcsolódó személlyel. A hálózat lehetővé teszi a kommunikációt a hálózatra kapcsolódó minden cselekvő között, de ennél jóval többre képes (Castells 2005, 2006, 2007).

A hálózat révén a korábban kizárólag offline térben létező társadalom online térbe kerül, ami mélyrehatóan megváltoztatja a társadalom létét. A Z nemzedék élete már ebben a megváltozott társadalomban fog zajlani. Ráadásul, a változások a Z nemzedék életében

éppen csak elkezdődtek. A 21. század elején még megjósolhatatlanok az online térbe került társadalom változásai.

Biztonsággal állítható, hogy a személyek közötti kapcsolatok átalakulnak. Elveszti érvényét a Dunbar-féle szám, mely 140-150 főben állapítja meg az emberi csoportok evolúciós logika mentén kialakult méretét (Pléh & Unoka 2016). A hálózatra lépve az emberek tetszés szerint választhatják meg csoportjaikat, melyek tagjai bárhol élhetnek a világban. Ugyanakkor érvényesül a „kis világok” logikája is, melyet Karinthy Frigyes már akkor leírt, amikor az egész Földre kiterjedő információs hálózatnak híre-hamva sem volt. A hálózatban keveseknek sok kapcsolata, sokaknak kevés kapcsolata van. A kapcsolatok számában mutakozó egyenlőtlenség nem új, mindig is része volt a társadalmi létnek. Ami új, az a mozgékony, változékonyság, a felszabadulás a téri határok kötöttsége alól.

Minden megmarad, ami egyszer a hálózatra került. A Z nemzedék a tudás új architektúrájával találkozik, mely a keresést, a navigálást, a megerősítést részesíti előnyben a fix, az agyban tárolt tudáshoz képest. Az emberiség korábban létrehozott tudását a Z nemzedék számára a hálózat teszi hozzáférhetővé, minden modalitásban, legyen az zene, kép, mozgókép, írott vagy hangzó szöveg.

A tanulás ennek megfelelően minden életkor követelményévé válik, a Z nemzedék tagjainak élethossziglan tanulniuk kell. A társadalom minden működése a hálózatra kerül. A hivatalok, a bankok, a kórházak, az áruházak, a kaszinók falak nélkül, a virtuális térben kínálják fel szolgáltatásaikat.

A munkavégzés feltételei is átalakulnak. Eltűnnek a fizikai jellemzőkkel leírható munkahelyek. Az algoritmizálható munkákat robotok végzik. Az emberi intelligencia feladata az algoritmusok készítése, a programozás, a mesterséges intelligencia fejlesztése lesz. A Z generáció és az utána következő generációk egy olyan világban fognak élni, ahol az élet architektúráit az embert felülmúló gépek szervezik.

Ma még nem tudható, hogy ezek a változások milyen pszichológiai hatásokat idéznek elő az új nemzedékek tagjaiban. Valószínű, hogy a virtuális társadalmi valóság visszahat a fizikai-biológiai valóságban létrejövő társas és társadalmi viszonyokra, megváltoznak az „én” és a „másik,” a „mi” és az „ők” mintái, melyek korábban is együtt változtak a társadalmi változásokkal.

Az „én” a virtuális térbe kerülve gátlátalan és korlátozatlan lesz, ami létrehozza a „selfie” kultúrát. A „másik” testi valójában eltűnik. A „mi” a virtuális térben elveszti kontúrjait, bármilyen szempont alapján lehetséges lesz közösségek létrejötte, de amilyen könnyen és gyorsan létrejönnek a közösségek, olyan gyorsan el is tűnnek.

A nemzedékek közötti örök konfliktusról Mannheim azt írja, hogy „mindegyik nemzedék minőségileg teljesen különböző belső időben él” (Mannheim 2000: 209) A Z nemzedék esetében az „apák és fiúk”, az „anyák és lányok” között jelentkező szokásos és elkerülhetetlen különbség minden korábbihoz képest új vonásokat vesz fel. A digitális forradalom következtében ugyanis megsemmisülnek a nemzedékek közötti kommunikáció alapjai. Somlai Péter még azt írhatta, hogy „sokféle módon bontakozhatnak ki szülők és gyerekek, idősek és fiatalok ellentétei. A történelem sok érdekes példát mutat az ellentétek nyomán keletkező változásokra. Egy-egy nemzedék megjelenésével gyakran magyarázták új eszmék keletkezését, új ízlés elterjedését, a magatartás és a szokások változását, társadalmak átalakulását. Ilyenkor az utódok elhagyják elődeik útját, és új irányokba fordulnak.” (Somlai 2011: 25)

A Z nemzedék esetében nem arról van szó, hogy „az utódok elhagyják elődeik útját, és új irányokba fordulnak.” E nemzedék tagjai „digitális bennszülöttek”, akik számára a világot átfogó információs hálózat által teremtett online valóság az elsődleges. A tapasztalat, melyet a Z generáció tagjai az online valóságban játszva, szórakozva, tanulva, dolgozva, politizálva megszereznek, megoszthatatlan azokkal, akik nem születtek bele ebbe a valóságba. A szocializáció iránya megfordul. A felnőttek elvesztik monopóliumukat a valóság értelmezésére és ellenőrzésére. A gyermekek tanítják szüleiket, tanítóikat arra, hogy miként kell használni a hálózatra kapcsolt mobil eszközöket, miként lehet interneten repülőgépjegyet venni és beszállókártyát szerezni, hogyan lehet pénzt átutalni, dokumentumokat létrehozni és tárolni. Mindezt megtanulják és megtanulhatják a „digitális bevándorlók” is, de a hálózati eszközök használata soha nem lesz oly természetes és magától értetődő számukra, mint a „digitális bennszülöttek” számára. Ráadásul a technológia, mint arra már utaltunk, rohamos ütemben változik, fejlődik. A kapcsolódási eszközök, a szoftverek és alkalmazások folytonosan cserélődnek. Mindig, mindent újra kell tanulni, ami a Z generáció tagjai számára természetes, de szüleik és nagyszüleik számára terhes és zavaró.

Kormos István 1975-ben egy tévéműsorban azt kérdezte Nagy Lászlótól, hogy mit üzen a később születetteknek. A költő azt felelte a kérdésre, hogy „ha lesz emberi arcuk, akkor csókolom őket.” Ma még korai volna megmondani, hogy Nagy László tévedett-e vagy sem. Az viszont nem kérdéses, hogy a Z nemzedék és a még később születő nemzedékek szemei mást és másként látnak majd, mint elődeik.

A Z nemzedék Magyarországon

Az Európai Unióban mutatkozó demográfiai tendenciák radikálisabban mutatkoznak Magyarországon, ahol a népesség száma folyamatosan csökken, s a fiatalok aránya a fogyatkozó népességen belül egyre kisebb. A 20 évesnél fiatalabbak aránya a magyar társadalomban 1990-ben 28% volt. Ez az arány 2013-ra 20%-ra csökkent. A csökkenés abszolút számban is jelentős. 1990-ben 2.9 millió fiatal élt Magyarországon, 2013-ban számuk már csak 2 millió volt (Korfa 2013).

A globális kihívások és a digitális forradalom hozta újítások ugyanúgy érintik a fiatalokat Magyarországon a 21. században, mint a világ más helyein. A különbség abban van, hogy a Z nemzedéknek Magyarországon egy zsugorodó, sorvadó társadalomban kell szembe néznie a globális kihívásokkal. Látszólag a probléma a 21. században ugyanaz, mint volt a 20. század 30-as éveiben, amikor Illyés Gyula meglátogatta a Zengővárkonyban ígét hirdető Fülep Lajost. Illyés Fülep szavai alapján pusztulást jósolt az Ormánságban élő magyaroknak, akinek szavait a következőképpen adja vissza naplójegyzetében:

„Keresztelés évek óta nem volt, de ritka már a temetés is, - mondja vacsora után kérészködősekre házigazdám, aki egyetemi katedráról jött ide papnak; a kultúra legründöklőbb tájairól, Párizsból, Rómából vonult vissza, egyre kezdetlegesebb vidékre, hogy megismerje minél közelebből azt a népet, amelyből származott s melynek végzetét előre érezte. Tíz éve él így; megismerte, amit ismerni akart s előérzete most még sötétebb. Ki fogunk pusztulni, összegezte már tavaly vizsgálódásának eredményét, az őslakó magyarság napjai itt meg vannak számlálva és könyvespolcáról nagy köteteket emelt le, világi és egyházi kimutatásokat. Szavain mosolyogtam, de ezek a kimutatások megdöbbentettek. Három napot töltöttem akkor itt, három napig küzdöttem sötét jóslatai ellen. Sebzetten távoztam, oldalamba törte a nyílart”(Illyés 1933).

Illyés víziója a magyar nép pusztulásáról nem valósult meg, de a népességfogyás ténye a 21. században tagadhatatlan. Illyés elsősorban az ormánsági magyarok létszámának csökkenéséről ír, de jóslata az egész ország népességének fogyását előre vetítette. Ez azt jelenti, hogy a magyar Z generáció közös tapasztalata lesz az öregedő Magyarország, ahol a gyerekek, a serdülők és a fiatalok egyre kevesebben lesznek.

A magyar ifjúságpszichológia kiemelkedő teljesítménye a 2000 óta négyévente ismételt vizsgálatok, mely minden vizsgálati évben 8000 fős, országos reprezentatív mintán kérdőíves módszerrel méri fel a 15–29 éves fiatalok társadalmi helyzetét, értékeit, attitűdjeit. Legutóbb 2012-ben került sor a vizsgálatra, melynek eredményeit a kutatók három kötetben adták közre (Székely 2012; Nagy & Székely 2012; Nagy & Székely 2016).

A vizsgálati eredmények alapján látható, hogy a 21. századba lépő magyar fiatalok között szakadéknyi különbségek vannak. Várhatóan ezek a különbségek meg is maradnak, s majd át is örökítődnek. Mannheim tézisé a magyar Z generáció esetében módosítani kell. A magyar fiatalok sokféleképpen élik meg azt a bizonyos „belső időt”, melyet Mannheim a nemzedéki identitás sarkkövének tart. A generációs együvé tartozást felülírják a generációt megosztó társadalmi különbségek.

Magyarországon a rendszerváltást követően lelassult, majd megállt a társadalmi mobilizálás. A gyermekek (ha egyáltalán megszületnek) igen nagy valószínűséggel hasonló társadalmi rétegben élik életüket, mint szüleik. A 20. század első felében alkotó népi szociográfusok szemében a magyar társadalom igazi botránya a nép kirekesztése volt a polgári társadalom létformáiból. Mint Németh László mondja, a szocializmus, ha „bárdal faragva is”, de megteremtette a nép számára a polgári létformák felé vezető mobilitási pályákat. A rendszerváltást követően ez a folyamat megállt, majd visszafordult. A társadalmat a rendszerváltás szétszakította. A rendszerváltásnak jóval több lett a vesztese, mint a nyertese. Az állam és a piac közötti szövetség alapján létrejött új rendszer kiválogatta a megfelelő szakértelemmel és kapcsolati tőkével rendelkezőket, akikből a nyertesek lettek. Az állam és a piac közötti szövetség igényeinek nem megfelelő tudással rendelkezők, hacsak nem képezték át magukat, kiestek a munkaerőpiacról, majd ezt követően a társadalom peremére szorultak.

A rendszerváltást követő években az évente megszületett gyermekek száma folyamatosan 100 000 alatt maradt. Az egyre kisebb számban születő új nemzedékek egy megfagyott társadalmi struktúrába születtek bele, ahol pusztán a születés ténye által az előnyök kevesek, a hátrányok sokak számára előre meghatározták az életpályákat. Kasztrendszer jött létre, mely 2-300 000 család számára képes csak biztosítani a 21. században Európában elvárható polgári létformát, a többiek számára a lecsúszást, a végleges leszakadást, a kulturális eltávolodást tartogatja (Fekete & Prazsák 2014). A „kaszt” kifejezést természetesen metaforikus értelemben használjuk. Az indiai kasztrendszert jellemző határvonalak merevségének, kegyetlenségének és végtelenségének a magyarországi Z nemzedék egyes csoportjait elválasztó elhatárolások egy az egyben természetesen nem feleltethetők meg. A „kaszt” kifejezéssel nem kívánjuk félrevezetni, de jelezni akarjuk a csoportok közötti egyenlőtlensége nyugtalanító tendenciáit.

A 2012-ben végzett ifjúságkutatás adatai szerint a megkérdezetteknek csak 7% vallotta azt, hogy „gond nélkül él”. Ezzel szemben a „hónapról-hónapra” és a „nélkülözések között” élők aránya 20% volt. A többség „beosztással”, vagy „éppen, hogy” kijön a jövedelméből. Az életbe belépő magyar fiatalok születésük véletlene által meghatározott kényszerpályákra kerülnek. A magyar iskolarendszer ezen a meghatározottságon nem képes lazítani. A kasztrendszer újratermelődik.

Az élen találjuk a „brahminokat”, akiknek minden képességük és lehetőségük megvan arra, hogy teljes életet éljenek. Sorsukat kézben tartják, választhatnak munkát, társat és országot, ahol élni akarnak. Versenyképesek a globális szinten, egyetemet vagy főiskolát végeznek, lehetőleg külföldön. Nyelveket tudnak, fölényesen bánnak a digitális forradalom során megjelenő újabb és újabb eszközökkel. Ebben a kasztban a nemi hovatartozás jelentősége elhalványul. A lányoknak éppen úgy lehetőségük van önmegvalósításra, mint a fiúknak. Kapcsolataik köre nem terjed túl saját kasztjuk határain. Az ifjúság 3-4 %-a tartozik ebbe a kasztba.

A következő kaszt a „ksatrija”, melynek tagjai a hazai felső-középosztály leszármazottjai. Ők szintén egyetemet és főiskolát végeztek, de nem mennek külföldre, legfeljebb ideiglenesen. Szüleik az állam és a piac távolról sem szent szövetségének hasznélvezői, akik előjogaikat átörökítik gyermekeikre. Ők lesznek a jövő politikai-gazdasági-média elitjének tagjai. Zárt körben élnek. Gondolataik, ha vannak, Németh László kifejezésével élve, „mint villámsújtotta madarak hullnak le Hegyeshalomnál.” Ez az elit nyugati mércével mérve soha nem lesz versenyképes, de a hazai pályán verhetetlen. A digitális kultúrában járatosak. A Z nemzedék 6-7 %-a tartozhat ebbe a kasztba. A „ksatrija” kaszt férfikultúra, ami a nők számára hátrányok forrása. A nők szerepe az anyaság, a gyermeknevelés, a család érzelmi egyensúlyának biztosítása.

A legnagyobb létszámot a „vajsziák” adják. Iskolai végzettségük jellemzően középiskola, szakmunkás képző. Képesítéseik az állami, piaci struktúrák középszintjeinek betöltésére jogosítják őket. Digitális írástudók. Akik nyelveket tudnak közülük, azok külföldre mennek. Hálózataik nyitottak. A Z nemzedék 35-40%-a tartozik e körbe.

A negyedik főkaszt a „sudrák” kasztja. Ők napról-napra élnek, alkalmi munkások. Iskolai végzettségük nem haladja meg a nyolc általánost. Nyelveket nem tudnak, digitális írástudásuk elemi szintű. A Z nemzedék 25-30%-a kerül erre a kényszerpályára.

Legalul találjuk az „érinthetetleneket”, akik mind térben mind időben távol vannak a társadalom fősodrától. Iskolai végzettségük nyolc általános, vagy annál is kevesebb. Nem tanulnak tovább, nyelveket nem tudnak. Digitális írástudásuk a játékra való képesség. A lányok és a fiúk pályája korán elválik egymástól. A lányok korán anyává válnak, a fiúk belevesznek a társadalmon kívüliség dzsungelébe. A nemzedéken belül 7-8%-ra tehető azoknak a száma, akiknek ez a sors jut.

Az egyes kasztok tagjai területileg egyenlőtlenül oszlanak el az országban. Az „érinthetetlenek” és a „sudrák” jellemzően kis településeken élnek, távol a központoktól. A kasztok között nincs átjárás. Az átjárást lehetetlenné teszik az előítéletek, az előjogok és a diszkriminációs gyakorlatok.

A Z generációról készített „kaszt-térkép” hitelességét nem feltétlenül bizonyítja, de valószínűsíti, ha megnézzük a generáció szüleinek iskolai végzettségét feldolgozó adatait. A 2014-ben végzett Magyar Ifjúság vizsgálat alapján azt látjuk, hogy az anyák 11%-a, az apák 16%-a iskolai végzettsége nem haladja meg a nyolc általános iskolai osztályt. Gyermekeik nagy valószínűséggel az „érinthetetlenek” sorait gyarapítják, s az ő gyermekeikre sem vár más sors. A főiskolát vagy egyetemet végzett anyák aránya a mintában 13%. A hasonló végzettséggel rendelkező apák aránya 12%. Akik ilyen családi háttérrel születtek, azokra a két felső két kaszt tagjai számára megnyíló életpálya vár. A szakmunkásképzőt, középiskolát végzett anyák és apák gyermekei feltehetően sem feljebb nem lépnek, sem lejjebb nem kerülnek a rendszerben.

Az egyes kasztok tagjainak élethossz kilátásai nagyon különböznek. A felső kasztokba születettek élete várhatóan a 21. század második felében ér véget. A két alsó kaszt

tagjainak élete átlagosan a 21. század közepe táján véget ér. A középhelyzetűek esetében a lakhely típusa meg a szerencse szabhatja meg a várható élet hosszát.

A kaszthatárokat keresztbemetszik az egyéni élettel együtt járó tragédiák, sorscsapások, devianciák. Senki nem hiheti, hogy boldogabb, teljesebb, elégedettebb élete lesz pusztán azért, mert az előnyös helyzetű kasztok egyikébe született. Az alkoholizmus, a kábítószer használat, a játékszenvedély, a szexuális és pszichológiai zavarok, a fogyasztók minden család életében megjelenhetnek, függetlenül attól, hogy a család hol helyezkedik el a társadalmi egyenlőtlenségek skáláján. A szenvedés, a boldogtalanság, a saját testtel szembeni kiszolgáltatottság kihívásaival a Z generáció tagjainak is szembe kell nézniük. Végző soron ők is megtudják, hogy az idő elrendelése szerint éppen úgy fizetniük kell vétkeikért, mint az előttük születetteknek.

IRODALOM

- BARABÁSI A. LÁSZLÓ (2003) *Behálózva. A hálózatok új tudománya*. Magyar Könyvklub, Budapest.
- CASTELLS, M. (2006) *Az identitás hatalma. Az információs kor. Gazdaság, társadalom, kultúra. II. kötet*. Gondolat, Budapest.
- CASTELLS, M. (2005) *A hálózati társadalom kialakulása. Az információ kora. I. kötet*. Gondolat, Budapest.
- CASTELLS, M. (2007) *Az évezred éve. Az információ kora. Gazdaság, társadalom, kultúra, III. kötet*. Gondolat, Budapest.
- FEKETE MARIANNA & PRAZSÁK GERGŐ (2014) Kulturális kasztrendszer: Autonomia és közösség szerepe a fiatalok kulturális aktivitásában. In NAGY Á. & SZÉKELY L. (eds) *Másodkézből. Magyar Ifjúság 2012*. Kutatópont, Budapest. pp. 195–218.
- HUNTINGTON, S. (2008) *A civilizációk összecsapása és a világrend*. M. Európa, Budapest.
- ILLYÉS Gy. (1933) Pusztulás. *Nyugat*. No. 17-18.
- KIRK, G.S., RAVEN, J.E. & SCHOFIELD, M. (2002) *A preszokratikus filozófusok*. Atlantisz, Budapest.
- Magyarország népességének várható alakulása 2060-ig. *Korfa*, 2013. No. 4.
- MANNHEIM K. (2001) A nemzedékek problémája. In Tudásszociológiai tanulmányok. Osiris, Budapest. pp. 201–254.
- MCCRINDLE, M. & WOLFINGER, E. (2009) *The ABC of XYZ. Understanding the Global Generations*. INSW Press, székhely?
- MONOSTORI JUDIT, ÖRI PÉTER & SPÉDER ZSOLT (2015) *Demográfiai portré*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest.
- NAGY ÁDÁM & SZÉKELY LÁSZLÓ (2016) *Negyedszázad Magyar Ifjúság 2012. Juvenis – ISZT – Excenter – Új Ifjúsági Szemle Alapítvány*, Budapest.
- NAGY ÁDÁM & SZÉKELY LÁSZLÓ (eds) (2012) *Másodkézből. Magyar Ifjúság 2012*. Kutatópont, Budapest.
- PLÉH CSABA & UNOKA ZSOLT (eds) (2016) *Hány barátod is van?* Oriold és társai, Budapest.
- SÁGVÁRI BENCE (2011) A net-generáció törésvonalai-kultúrafogyasztás és élet-stílus csoportok a magyar fiatalok körében. In BAUER B. & SZABÓ A. (eds) (2011) *Arctalan (?) nemzedék. Nemzeti Család és Szociálpolitikai Intézet*, Budapest. pp.63–281.
- SOMLAI PÉTER (2011) Nemzedéki konfliktusok és kötelékek. In BAUER B. & SZABÓ A. (eds) (2011) *Arctalan (?) nemzedék. Nemzeti Család és Szociálpolitikai Intézet*, Budapest. pp. 25–36
- SZÉKELY LÁSZLÓ (ed) (2012) *Magyar Ifjúság 2012*. Kutatópont, Budapest.
- SZÉKELY LÁSZLÓ (2012) Az új csendes generáció In NAGY Á. & SZÉKELY L. (2012) *Másodkézből. Magyar Ifjúság 2012*. Kutatópont, Budapest. pp. 9–28.
- SZILÁGYI GYÖRGY (1976) *Hányas vagy?* (Kossuth Rádió, 1976. dec. 3)

Roma jövő Magyarországon

Azon gondolkodunk, milyen jövő vár ránk a következő évtizedekben, milyen jövő vár országunk egészére, ezen belül az egyes lakossági csoportokra? A címben jelzett csoport (romák/cigányok) sorsa persze nagy részben összefügg a teljes népességével. Külön választását mégis az indokolja, hogy a társadalom egészében sajátos helyet foglal el. Először arra a kérdésre keresünk választ, indokolt-e külön csoportként kezelni a cigány, roma népességet, s ha igen, mi teszi ezt indokolttá. Ezután vizsgáljuk az egész cigány, roma népesség helyzetét, ezen belül egyes kisebb csoportjait. Azt vizsgáljuk, milyen belső és külső sajátosságok azok, amelyek alapján indokolt lehet saját jövőről gondolkodni. Csak ezután vizsgáljuk meg a kérdést, van-e „roma jövő”, s ha igen, mi jellemezheti ezt.

A roma, cigány népesség története

Aligha fér kétség ahhoz, hogy a történelmi Magyarországnak jellegzetes csoportja volt a cigányság. Mondhatjuk persze azt, hogy ez a Balkánról észak és nyugat felé költözködő népesség ezekben az országokban még inkább jellegzetes csoport lehetett, ahogyan erről például Fraser (1996) vagy Crowe (1994) beszámolnak. Ám az a monarchia, amelynek a 20. századig Magyarország is része volt, jóval korábban kezdett olyan modern vállalkozásokba, mint a népszámlálás, a kisebbségi, problematikus csoportok helyzetének rendezése a délebbi, sokáig a török birodalomhoz tartozó térségeknél. A 18. század végén már tudományos elemzés készült az erdélyi cigányokról. Száz évvel később pedig – több, kisebb merítésű összeírás után – tudományos igényű felmérés készült az akkori Magyarország cigány népességéről (*Cigány összeírás 1895*). Nemzetközi mércével mérve is komoly eredményei voltak a nyelvre, életmódra irányuló kutatásoknak. Zenéjük – persze, nem autentikus népzenejük, hanem ennek egyfajta továbbfejlesztése – magyar népzenenek számított a reformkor óta. Kiemelkedő művelői helyet kaptak a társadalom legfelső csoportjától az alsóbbakig számos ünnepen.

Ugyanakkor a cigányság nagyobb létszámú csoportjai a 20. század elején vándoroltak, a letelepedettek faluszéleken épült viskókban, erdei kunyhókban húzódtak meg. A többséghez viszonyítva a rendkívül nagy társadalmi távolság Magyarországon csak az iparosodás fellendülésével, a 19. század végén kezdett feltűnővé válni – addig inkább csak a saját nyelvüket beszélő, zárt vándorcigány közösségekre irányult figyelem –, amikor szélesebb körben is érzékelhetővé vált egyes lakossági csoportok extrém kimaradása a

modernizációból. A 20. század első felében a türelmetlenség – beleértve a szélsőjobbot, később a hazai nemzeti szocializmust – elsősorban a ma oláhcigánynak nevezett roma csoportok ellen irányult, mivel a többi cigány csoport valamelyest be tudott illeszkedni. Ez nemcsak a magyarcigánynak nevezettekre érvényes, akik – ha alacsony szinten is – be- tagozódtak a társadalmi munkamegosztásba. Hanem a beásokra is, akik sokáig (egészen a múlt század közepéig) nem hagyták el erdei lakóhelyeiket és fontos szaktudást igénylő munkáikat. (És természetesen nem érintette a társadalmilag elfogadott zenészeket.) Az a faji alapú üldöztetés és tömeggyilkosság, amely a háború utolsó évében érte el a hazai cigányságot, alapvetően rájuk irányult. Ám az elmúlt évszázad utolsó ötven éve a Rákosi és a Kádár-kor sem volt mentes a cigányellenes akcióktól, amilyen például a hírhedt „tetvetlenítés” volt.

Csak az 1960-as évektől alakultak ki olyan támogató belpolitikai célok és tevékenységek, amelyek a társadalom zömétől leszakadó cigány, roma népesség felemelkedésére irányultak. A munkavállalás követelménye – és lehetősége – ezeknek kínált integrációs lehetőséget és kényszert, az oktatásban is indultak olyan programok, amelyek ezt célozták. A rendszerváltozással azonban viszonylag rövid idő alatt megszűnt az olyan munkahelyek tömege, amelyek szakképzetlen és iskolázatlan emberek tudtak foglalkoztatni, és amelyeknek – az aktuális szabályozások miatt – szükségük is volt a tömeges foglalkoztatásra. Ezek megszűnésével, a gazdaságot érintő válsaggal a roma, cigány népességnek az a része, amely nem tudott iskolázottságban, képzettségben felzárkózni a többséghez, ismét munkahely, megélhetés nélkül maradt. A kilencvenes évektől felnövekvő gyerekek ezekben a családokban már nem tudták megtanulni, mit jelent a munkahely, a kéthetente, havonta érkező fizetés.

Amikor a cigány, roma népesség sorsáról gondolkodunk, többnyire éppen róluk van szó. Ám ha a többségről beszélünk is, ne hagyjuk figyelmen kívül a „kisebbséget”, akikre mindez nem igazán érvényes, akik hagyományosan öröklött családi viszonyaik következtében, vagy egyéb okokból kiemelkedtek ebből a közezből. Ők is romák, cigányok? Ha nem a mélyszegénységgel azonosítjuk ezt a népcsoportot, akkor más ismérveket kell keresnünk azonosításukra. Ezeket a kultúrában találjuk meg.

Az újabb nemzetközi megállapodásokhoz (Forray 2012) alkalmazkodva a „roma” népnév használata elterjedtebb. Ám eredeti értelmében ez a kifejezés a nálunk cigányságnak csak egyetlen, Magyarországon nem is a legnépesebb csoportjára, az oláhcigányokra vonatkozik, akik megőrizték és használják a nyelvüket. Rajtuk kívül Magyarországon a magyarcigány (romungró) a legnépesebb csoport, amelybe a zenész alcsoport is tartozik. A saját nyelvet beszélő, főleg a Dunántúlon élő beások a harmadik nagyobb létszámú közösség. E két utóbbi csoport gyakrabban nevezi cigánynak magát. Ezeknek a csoportoknak nemcsak a története, az anyanyelve, a nyelvhasználata, lakóhelye eltérő, hanem a hagyományos szokásai is. Egyszerűsítve tehát: beszélhetünk ugyan romákról vagy cigányokról, de róluk szólva tudnunk kell, hogy fontos szempontokból nem azonos csoportba tartoznak, problémáik is eltérők. Talán egyetlen szempontot kivéve, a társadalom többségének a megítélését. Hisz ebben a róluk szóló ismeretek hiánya miatt főként a homogenizációs, „a minden cigány, roma egyforma” megközelítés jelenik meg. (Orsós 2012)

A klasszifikációval kapcsolatos szakirodalmat korábban áttekintettük abból a célból, hogy érzékelhető legyen az elnevezés-besorolás tudományos háttere (Forray 2013). Ebből jól látható, hogy a tekintélyes szociológiai szakirodalom elsősorban a cigányság tömege-

inek társadalmi és gazdasági hátrányaival foglalkozott. Ebben az értelmezésben az kap hangsúlyt, hogy a cigányság nagy hányada iskolázatlan és szegénységben, többé-kevésbé szegregáltan, a társadalmi javakból kirekesztve él. Ezek a jellemzők nem etnikai szempontokhoz igazodnak, hanem olyan társadalmi struktúrákhoz és mechanizmusokhoz, amelyek adótnak veszik a társadalmi határokat és nem, vagy csak véletlenszerűen veszik tudomásul a kilépést ebből a struktúrából. A cigányság a nyomorban élők sajátos csoportja – öröklött és csak lassan eltűnedező szokásokkal, nyelvvel –, de a meghatározók mégis azok a gazdasági és társadalmi adottságok, amelyek társadalmi elhelyezkedésüket állandósítják.

A nyelvre, saját kultúrára, vállalt etnikai hovatartozásra összpontosító kultúrantropológiai (nyelvtudományi, néprajzi) kutatásokban (*Forray 2013*) a csoportok kulturális öröksége kap értelemszerűen hangsúlyt. Hiszen ebből a szempontból az látszik fontosnak, hogy ezeket a kulturális javakat feltárjuk, tudatosítsuk és átmentsük. A hazánkban élő cigány, roma népességnek vannak olyan kulturális közösségei, amelyek többé-kevésbé még őrzik anyanyelvüket, vannak olyan szokásaik (pl. halottvirrasztás, házasságkötés), amelyek megkülönböztetik őket a domináns társadalomtól, van saját népdalkincsük, képzőművészeti alkotásaikban is követhető értékviláguk (*Beck 2015*).

A kultúrantropológiai megközelítések segíthetik a cigány, roma népesség kulturális azonosságtudatát; egyben akár elő is készíthetik politikai öntudatra ébredését is – mint az európai nemzetállamokat előkészítő nyelvi, folklór és néphagyomány kutatások tették a 19. század második felében, ill. még a 20. század elején is.

A történeti megközelítéseket nehezen lehet a szociológiai vagy a kultúrantropológiai etnikai kutatások csoportjába sorolni. Gyakran – akár legitimációs céljuk, akár más okok miatt – a történeti dimenzió par excellence a politikai identitástudat kérdésének látszik. (Talán elegendő, ha összehasonlításként a magyarok eredetének leírásaira és a téma körül folyt vitákra gondolunk). A roma holokauszt története máig késhegyig menő vitát kiváltó kérdés.

A roma holokausztról a közelmúltban két kötet is megjelent: Bernáth, Brassói és Orsós (2015) könyve és Bársony, Daróczi (2015) műve. Az utóbbi mű szerzői a népcsoport kiemelkedő aktivistái, könyvük vitája ezért (is) válhatott szokatlanul hosszú sajtótémává, mint a Népszabadság egyik szombati számában jól érzékelhető. (*Czene 2016*). Bársony János és Daróczi Ágnes kötetéről bíráló elemzés jelent meg (*Landauer 2016*). A vitában személyesen ugyan nem szerepelt, de művei következtében kihagyhatatlan Karsai László (1992), aki kutatásai nyomán jelentősen kisebb számú áldozatról talált adatot. Mindez illusztrálja, hogy a roma holokausztról folyó vita nem annyira forráselemzés, mint inkább az identitásképzést szolgálja. A cigány, roma történelem kutatása – mint a történetírás a nemzetállamok születésekor – egy még csírájában lévő, de már ébredező politikai tudat eszköze.

Erre az írásra azért hivatkoztunk, mert jól mutatja, hogy az áldozatok számáról, a konkrét események lefolyásáról folytatott vita, azaz maga a történelem fontos identitásképző megközelítés lehet, ha egy nép saját narratívájának bemutatására alkalmazza azt.

Nyelvek

Bár köztudott, hogy az országban a cigányok, romák alkotják a legnépesebb kisebbséget, létszámukat adatszerűen a népszámlálás alapján is csak becsülhetjük, ezért a cigány nyelveket beszélők számát, arányát sem tudjuk megállapítani. Ennek okai bizonyára sokrétűek, de minden bizonnyal az identitással kapcsolatosak. E kisebbséghez tartozók körében folytatott interjúk válaszaiból gyakran kiderül (Varga 2015), hogy minél inkább magasabb szintű tanulmányokat folytat valaki, annál nagyobb a félelme, hogy cigánysága, valamint nyelvtudása hátrányt jelent majd számára tanulmányai során (ami tipikusan a cigány/roma középosztályosodás jele). Ezért hivatalos adatfelvételnél inkább elhallgatja és csakis biztonságos közegben vall erről (Orsós 2015). Egy ilyen, aggodalmat, szorongást okozó, hivatalos közegben a kultúraváltás gyakran eredményezi a nyelv fokozatos elhagyását is. A családi szocializációból kiszakadva az egyén számára az intézményes szocializáció értékrendje határozza meg, hogy a többségtől eltérő nyelv ismerete, különösen használata értékként, vagy éppen elhallgatni való tudásként definiálódik.

A kisebbségi nyelv beszélőinek nyelvválasztásában, hosszabb távú nyelvi döntéseiben az a racionális gazdasági megfontolás jelenik meg, hogy előnyt jelent-e a diploma vagy nyelvvizsgaszerezésnél az otthonról hozott nyelvtudás, vagy sem. A kisebbségi nyelv nemtudása könnyebben segíti hozzá az egyént ahhoz, hogy ne tekintse magát az adott kisebbségi csoport tagjának, ezzel egyben felmenti magát az erre a kérdésre adandó válasz alól.

A magyarországi cigányok körében megfigyelhető a meglehetősen gyors ütemű nyelvi asszimiláció. E folyamat felgyorsulásában nagy szerepet játszott a magyar kormányok nemzetiségi politikája, amely – minden nemzetállam logikája szerint – a kisebbségek asszimilációjára törekedett. Mindezek ellenére a kisebbségi anyanyelvről a magyar anyanyelvre való áttérés folyamata – bár közösségenként nagyon változó képet mutat – még nem tekinthető lezártnak. Kutatásaink bizonyítják (Orsós 2007a), hogy számos cigány családban az elsődleges kommunikáció nyelve továbbra is valamelyik cigány nyelv.

Mivel a többségi társadalommal való együttélés során a magyar a közvetítő nyelv, a mai napig zavart okoz a cigány közösségek által beszélt két nyelv: a „romani” és a „beás” megnevezése, egymástól való megkülönböztetése. Gyakran a két nyelvet egymás dialektusának gondolják, vagy a romani nyelv számos magyarországi dialektusát – leggyakrabban a lovárit – emelik e két nyelvel egy szintre. Ma még sokak számára az újdonság erejével hat, amikor kiderül, hogy a két nyelv (romani, beás) beszélői nem értik egymás nyelvét (Orsós 2015). Bár mindkettő az indoeurópai nyelvcsaládba tartozik, a beás a latin nyelvek, a romani az ind nyelvek csoportjában található, rokon nyelveiket a saját nyelvi csoportjukon belül találjuk meg.

A félreértések eloszlításának és a pontos ismeretek szerzésének legfontosabb színtere az oktatás, az iskola lehetne. Kutatásaink azonban azt mutatják, hogy e területen a köznevelésben használt tankönyvek is jókora hiányosságokat mutatnak (Orsós 2016).

Politikai szempontból a cigányság a többi magyarországi nemzetiséggel azonos jogokkal rendelkezik. Tehát hasonló igényeket formálhat anyanyelve megőrzésére, illetőleg az anyanyelven történő nevelésre, oktatásra. Ennek ellenére megállapítható, hogy a cigány nyelvek esetében alapvetően hiányoznak az anyanyelvi oktatás személyi és tárgyi feltételei. Nincsenek a nemzetiségi irányelvekkel és kerettantervekkel szinkronizált tankönyvek, szótárak, hangzó és más tananyagok.

A hazai cigányok körében elenyésző a cigányul vagy beásul tudó tanítók, tanárok száma, hiányzik a klasszikus romani és beás nyelvtanárképzés. Így a cigány nyelvek jobb esetben az oktatás tárgyai lehetnek csak, eszközei semmiképp. További problémát jelent, hogy gyakran még az anyanyelvi beszélők is úgy érzik, nyelvük használati értéke alacsony, hisz a szűk informális körökön kívül nincs lehetőség sem a nyelv használatára, sem a nyelv elsajátítására. Ahhoz, hogy a cigány nyelvek oktatása sikeres is legyen, gondos, előzetesen elkészített nyelvészeti, nyelvpedagógiai kutatásokra volna szükség.

A hazai nyelvpolitika a magyarországi cigány nyelvek, státusz- és korpusztervezési feladatait ezidáig nem tartotta szem előtt, intézkedései ezek megvalósulását nem szorgalmazták. Tudományos alapú nyelvtervezés és sztenderdizálás hiányában – éppen a társadalmi érdeklődés növekedése miatt – érzékelhetően megnőtt a szakmaiságot és tudományos szemléletet nélkülöző munkák száma (Orsós 2007b)

A cigány csoportok által beszélt két nyelv közül a romani beszélőinek száma jóval nagyobb, és ez nem csak azzal indokolható, hogy nagyobb létszámú hazai és nemzetközi közösségről is beszélünk. Fontos az is, hogy a romani beszélők körében a nyelvmegtartás szándéka jóval erősebb, mint a beás közösségben. Ebben az esetben a nyelvvesztési folyamat ezért nem olyan előrehaladott, mint a sokkal kisebb létszámú beás nyelvet beszélő közösségek körében.

A romani nyelv dialektusait beszélőktől gyakran hallható, hogy „a cigány nyelv nem arra való, hogy a magyarok megtanulják, hanem arra, hogy a magyarok ne értsék meg.” Mégis, ha a nyelvvizsgaközpontok, nyelvvizsgahelyek statisztikáit vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy a romani nyelv lovári dialektusának népszerűsége az angollal vetekedik. Ennek megértésére érdemes elolvasni a nyelvvizsgát hirdető magyarázatot:¹ „A lovári oktatással foglalkozó nyelviskolák szerint a középfokú nyelvvizsgáig körülbelül 100 tantermi órára van szükség, így néhány hónap alatt megszerezhetitek a bizonyítványt. A tanárok tapasztalatai szerint a lovárit leginkább azok választják, akiknek a diplomához szükségük van nyelvvizsgára, vagy a felvételin többletpontot kapnak érte, és csak kevesen tanulják a szakmájuk miatt – ők jellemzően szociális munkások vagy pedagógusok.” (Lásd a lovári nyelvvizsgáról szóló tudnivalókat: <http://eduline.hu/nyelvtanulas/2014/9/18/>. Alig lehet, hogy „néhány hónap alatt” el lehet jutni a középfokú nyelvvizsgáig egy ismeretlen nyelvből – ám ez nem zavarja a szakmai hirdetőt!

Ez a jelenség – amennyiben szervezett állami koordináció e területen nem történik – komoly veszélyt jelent a romani nyelvre, főként ennek legnépszerűbb dialektusára, a lovárra, de közvetetten mindkét cigány közösség nyelvére is. Az évek óta tartó, ám napjainkban még inkább megerősödni látszó kontroll nélküli nyelvvizsga-bizonyítvány és diplomagyártás sérti az általános nyelvi jogot is. E szerint ugyanis minden nyelv egyenlő, és nyelvi diszkriminációt okoz egyiknek, különösen az egyik dialektusnak az ellenőrzés nélküli preferenciája. A pusztán anyanyelvi kompetenciával, a nyelvtanításhoz szükséges ismeretek és szaktudás nélkül tanítók piacra jutása önmagában is káros és presztízsvesztést okoz e nyelvek primitívségének, csökkent értékének sugalmazásával.

Az elmúlt évtizedek politikai erőfeszítéseinek és a nemzetközi tendenciáknak hatására növekszik azoknak a cigány, roma származásúaknak a száma és aránya, akik megpróbálják elsajátítani az őseik kultúráját azok közül, akik magasabb társadalmi csoportokba kerültek (vagyis a kibontakozó cigány, roma középosztálybeliek közül).

¹ nyelvvizsga rövid idő alatt

A cigány, roma népesség nagy hányada azonban még ma is mélyszegénységben él, jelentős részük Magyarország olyan területein, amelyek történelmi okokból gazdaságilag hátrányos helyzetűnek számítanak. Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Baranya megyékben – ahol a legjelentősebb a cigány, roma származásúak aránya – országosan a legmagasabb a munkanélküliségi ráta. Ezekben a térségekben a rendszerváltás után azok az ágazatok mentek csődbe, amelyek a legnagyobb mértékben alkalmazták a cigányokat, romákat.

Hiányos iskolázottságuk, ennek megfelelően kialakított életmódjuk miatt többségük még nem indult el a középosztályosodás útján. Az a szocializációs közeg, amelyben felnőnek, csak kevesek számára kínál kitörési lehetőséget. Az iskolai lemorzsolódás, valamint a munkanélküliség, a társadalmi kirekesztettség és a szegénység között az összefüggés óriási. Sok oka van annak, hogy a cigány, roma fiatalok egy része tanulmányait félbehagyva kimarad az iskolából. Személyes és családi gondok, tanulási nehézségek, illetve a társadalmi-gazdasági problémák egyaránt szerepet játszhatnak az iskolai lemorzsolódásukban. Fontos tényező az említetteken túl az oktatási rendszer maga is, amely ma sem képes a problematikus csoportok gyermekeinek támogatására.

Mivel az iskolai lemorzsolódás nem vezethető vissza egyetlen okra, de a tankötelezettség életkorának csökkentése véleményünk szerint ezen okok közül az egyik legfontosabb lehet. A lemorzsolódók életében a sok kudarcot, sikertelenséget jelentő iskola elhagyása ideig-óráig biztosan jó érzést kelt és reálisan elérhető megoldást kínál számukra a közmunka, ami azonban aligha jelenti a hosszú távon a megnyugtató jövőt. A mindezzel kapcsolatos problémák megoldását nem a cigány, roma népességtől kell várnunk, hanem az ország politikai és gazdasági vezetésétől.

E csoportok nyelvi állapotának szisztematikus vizsgálatára – a népszámlálások statisztikáin kívül – alig került sor. Kultúrájuk, hagyományaik átörökítésének folyamatáról, annak megtartását és/vagy elhagyását bizonyító ismereteink is sporadikusak. Magyar anyanyelvűekről, beásokról egy-egy házasságkötés révén van tudomásunk, az oláh-cigány csoportba tartozók részesedése a becslések szerint nem magasabb, mint az ország más részein, tehát abszolút kisebbséget alkotnak.

Ahogy a magyarországi cigány közösségek által használt két nyelv helyzete is több különbözőséget, mint hasonlóságot mutat, úgy jövőjük is feltehetően egymástól eltérő módon alakul.

A beás nyelv a veszélyeztetett nyelvek jellemzőit hordozza magán, hisz kisszámú, alacsonyabb társadalmi státusú és megbecsülésű, döntően már csak idős beszélői vannak. A nyelvet anyanyelvként a gyerekeknek már nem, vagy csak nagyon kevés szülő örökíti át. A romani nyelv esetében jóval nagyobb hazánkban és nemzetközi viszonylatban is annak a területnek a nagysága, ahol beszélik, a generációk közötti nyelvtadás intenzívebb, a nyelvcsere folyamata lassúbb.

Mindezek ellenére anyanyelvként iskolai oktatásban nem szerepel egyik nyelv sem, csökken a használati területük és a jelenlegi feltételek mellett a következő évszázadban erre már nem lesz igényük és lehetőségük. Presztízsük, állami támogatásuk alacsony. Egyetlen előnye a romani nyelvnek és dialektusainak az állami tudatos nyelvpolitika hiánya miatt, hogy beszélői több és jobb társadalmi és gazdasági lehetőséghez jutnak, mivel az anyanyelvi kompetencia önmagában lehetőség a gazdasági előnyhöz. Sajnálatos módon ez a szakmai kontroll nélküli előny nem jelenti a nyelvet beszélők számának tény-

leges növekedését, ugyanis a diplomamentés céljával nagyon rövid idő alatt megszerzett nyelvtudás nagyon gyakran ugyanilyen gyorsan el is száll.

Mégis mindkét nyelv, a romani is, a beás is egyaránt veszélyeztetett, hisz presztízstüket tekintve egyikük sincs jobb helyzetben.

Tudvalévő, hogy egy nyelv sorsa nemcsak a beszélők számától függ, azaz nemcsak a beszélők kis száma miatt válhat egy nyelv veszélyeztetetté, hanem az alacsony társadalmi státusz miatt is. Ha a beszélők társadalmi megbecsültsége alacsonyabb, mint a többségi nyelvet beszélőké, akkor az anyanyelv presztízse csökken. A szembenálló nyelvek közül mindig az lesz a túlélő, amelynek a használója több és jobb társadalmi és gazdasági lehetőséghez jut. (Sztoták 2004)

Jövőképek

Amikor a cigány, roma népcsoport jövőjéről gondolkodva áttekintjük a vonatkozó szakirodalom témáit és megközelítési, értelmezési módjait, olyan vonulatot figyelhetünk meg, amely emlékeztet más földrészekben, más országokban – és a mi történelmünkben is – megfigyelhető tendenciákra. Egy olyan nép sorsát kísérvük figyelemmel, amely évszázadokon át Európa különböző országai társadalmainak peremén élt, olyan foglalkozásokban igyekezett megélhetését biztosítani, amelyek saját hagyományaihoz kötődtek, és nem igazán tették lehetővé a társadalom szerkezetébe való mélyebb beágyazódást, azaz nem igazán alapozták meg a középosztályosodást.

A modern társadalmakba való szerveződésük a 20. század utolsó évtizedeiben indult. Nagy jelentőségű esemény volt – amelynek jelentősége csak a legutóbbi évtizedekben bontakozott ki – a romániai Nicolae Gheorghe és munkatársai kezdeményezésére felállított nemzetközi roma szervezet. Innen indult hivatalos elnevezésük, a „Roma” elfogadása is, hiszen a cigányság különböző csoportjai Magyarországon éppen úgy, mint Európa több országában, saját „törzsi” nevüket használták és használják. A mai Európai Uniónak is elismert részévé váltak az összefoglalóan romának nevezett népcsoport szervezetei, amely feltételnek látszik ahhoz, hogy legitimációt nyerjenek az Európai Unióban (Gheorghe & Mirga 2012).

Amikor ezeken a problémákon gondolkozunk, felmerül a kérdés, hogy a társadalmi egyenlőség, vagy a kulturális identitás megőrzése legyen az a szempont, amelyet kiemelkedő értéknek tekintünk, amelyhez igazodunk (Forray & Kozma 2010). Úgy véljük, ez olyan alapvető kérdés, amelyet nem szoktunk Magyarországon föltenni, amikor a cigány, roma népesség iskolázásáról – azaz társadalmi beilleszkedéséről gondolkodunk.

Magyarországon is a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiben indultak azok a kutatások, amelyek a cigány népesség helyzetének feltárására irányultak. Ezek szociológiai vizsgálatok voltak, amelyek értelmezési keretébe ez a népesség elsősorban gazdasági helyzete miatt került be. A „szegénykutatás” jelentős eredményeket felmutató vonulatává vált a hazai szociológiának, amely máig fontos eredményeket mutat fel. A súlyos társadalmi egyenlőtlenségek feltárására irányuló vizsgálatok fontos terepe volt – máig az maradt – az iskola, azaz az iskolarendszeren belül megszerezhető, illetve kamatoztatható műveltség társadalmi réteghelyzet szerinti eltérése. Nagy cigány tömegek nem érik el, vagy nem megfelelően érik el a jobb társadalmi pozíciókhoz segítő iskolát, ezért maradnak peremhelyzetben. S ez nemcsak egyesek egyéni sorsát határozza meg, hanem – lakóhelyeik tömegeinek iskolatávolsági és „gazdaságtávolsági” elhelyezkedése miatt – a cigány, roma népesség

legnagyobb hányadát. A szociológiai kutatásból származó eredménynek tulajdoníthatjuk azokat a (főként) civil kezdeményezéseket, amelyek az ország több pontján bontakoztak ki, s az iskoláskorú szegény, főként cigány, roma gyerekek iskolai eredményességének javításán fáradoznak. S ebbe a folyamatba sorolhatjuk a felsőoktatási programokat is – előbb civil kezdeményezéseket, néhány éve egyházi, majd állami szerveződések is –, amelyek a diploma elérését igyekeznek támogatni a roma, de általában szegény fiatalok esetében.

Ezek a programok a kedvezményezetteket gazdasági és nem etnikai szempontból válogatják, azonban éppen e népesség elesettsége miatt elsősorban róluk van szó. Ezek a programok a kilencvenes években – azaz a rendszerváltást követően – kezdődtek előbb kifejezetten a cigány gyermekek számára. Civil kezdeményezésként indultak, de a kormány már az évtized közepén elkezdte államilag finanszírozott támogató programok kiépítését.

A programok célja a roma fiatalok oktatásának támogatása volt. Az új uniós források bevonásával a közelmúltban módosult úgy a feladat, hogy bármely, rossz szociális helyzetű diákot be lehet, sőt be kell vonni a fejlesztési munkákba, legyen szó általános vagy középiskoláról, vagy éppen felsőoktatásban tanuló diákról. A programok tartalma azonban ettől az intézkedéstől nem változott meg: egyfelől segítenek a tanulmányok sikeres elvégzésében, másfelől a cigány, roma népesség kultúrájának, társadalmi, gazdasági, demográfiai helyzetének megismerésében.

Ahogy a fentiekben már szó volt róla, a népcsoport történetének, nyelvének, kultúrájának megismerésére irányuló kutatások és fejlesztések is a rendszerváltás után, a kilencvenes években kaptak lendületet. A történet feltárására irányuló kutatások közül Nagy Pál (1998, 2005) munkáit emeljük ki. Ide sorolhatunk azonban rajta kívül más szerzőket is. A romani és a beás nyelvek oktatása egyike lett azoknak a területeknek, amelyeket a nemzetiségi iskolák cigány, roma tanulói elsajátíthatnak. Ehhez megfelelő fejlesztés, többek között felsőfokú oktatás, nyelvvizsgáztatás volt szükséges, amelyre részint az állami nyelvvizsgáztatás kiépülése, részint nyelvkönyvek, eredeti nyelvi szövegek megjelentetése adott lehetőséget. (Más kérdés, hogy ezek minősége máig vitatott, terjesztésük sem megoldott.) A történeti oktatáshoz is jelentek és jelennek meg újabb kötetek, ha szórványosabban is, a képzőművészet területéről is kaphatnak szakirodalmat az érdeklődők.

Mindezek nyomán joggal feltételezhetjük, hogy ez a népesség is törekszik arra, hogy saját önképet, az eddig felépült jogi kereteket meghaladó önazonosságot építsen fel, és fogadtasson el. Bársony és Daróczi kötetével (2015) kapcsolatos vitát idézve hangsúlyoztuk, hogy egyre érzékelhetőbb a történelemre hivatkozó öntudat, amely a múltra támaszkodva próbálja felépíteni a jövőt. Ez magától értetődő minden nemzetépítésben, de újdonságot jelent, hogy ez a törekvés a roma népességben is határozottan megjelent. A kiindulást egyelőre nem az évszázados történelem jelenti, hanem az a holokauszt, amelyet a nemzeti szocializmus a roma áldozatokkal szemben elkövetett. Azt állíthatjuk tehát, hogy a nemzetté válásra való törekvés érzékelhetővé vált a roma, cigány népességben Magyarországon. Ezt a feltételezést az itt kiemelt szerzők mellett más, kevésbé jelentős szakírók és polgárjogi aktivisták írásai is megerősítik.

Talán ez ma túlságosan merész következtetés. A „nemzetépítés” ideája elképzelhetően csupán a cigányságnak csak nagyon kicsiny hányadát foglalkoztatja. Ennél erőteljesebb tendenciának tűnik az, hogy az iskolázatlanságot és szegénységet kihasználók megvesz-

tegetik, félrevezetik az érintetteket (választások, közmunka). A népesség szétesett állapotában csak a hivatkozott csoport játszik ezekkel a gondolatokkal.

Ha azonban átmenetileg mégis elfogadjuk ezt a feltételezést, akkor a nyelvek revitalizálása, a történelem újraértelmezése, a sokasodó civil kezdeményezések összessége olyan rendszernek tűnhetnek, amely a nemzetté válást segítik elő. Hogy mit jelent majd ez hazánk mindennapjainak gyakorlatában, azt egyelőre nehéz elképzelni. Nem gondolhatunk arra, hogy ugyanolyan eszközökkel megoldható problémák jelentkezhetnek, mint a hagyományosnak tekinthető nemzetiségeink körében: a roma népesség maga is rendkívül tagolt, mind nyelvét, öntudatát, mind származási tudatát tekintve. Nem lehetetlen elgondolni, hogy az évszázadok óta magyar anyanyelvű és a beás nyelvű és tudatú cigányok számára nehezen elfogadható a roma csoport és a romani nyelv dominanciája, bár jól érzékelhető, hogy e csoport és nyelve, kultúrája lenne az egyértelműen meghatározó ilyen körülmények között. Különösen a beások számára jelenthetnek fenyegetést ilyen körülmények: az önálló nyelvű, kultúrájú, származástudatú cigány csoport valószínűleg okkal félti abszolút kisebbségi helyzetében hagyományainak, nyelvének teljes elvesztését.

Külön kérdés, de nem független a fentiektől: a népcsoport hivatalos elnevezése nemcsak nálunk jelent problémát. A berlini emlékmű 2012 őszén történt felállítását, illetve felirátának elfogadása évtizedes vitát váltott ki Németországban. A vita legfontosabb tárgya az volt, milyen kifejezéssel emlékezzenek erre a népcsoportra. Ma Németországban a „cigány” – Zigeuner – elfogadhatatlan kifejezés. A roma szó azonban ott is a népcsoport kisebbségét jelzi, a többség a szintő népcsoportba tartozik. Így az emlékmű felirátán a két, ottani hivatalos elnevezés, a „Roma” és a „Sinto” áll. Magyarországon nem egy emlékmű épült a cigány, roma áldozatok tiszteletére, a szombathelyi és a nagykanizsai után Budapesten és több vidéki városban is. Az előbbieket „cigány” kifejezéssel, az utóbbi, „roma” kifejezéssel emlékeznek rájuk. A szó ereje hatalmas, ezért nem közömbös, milyen népet nevet alkalmazunk ma és holnap erre a csoportra. A német példa arra figyelmeztet, hogy évtizedes rosszízű harc után mégis sikerült kompromisszumot találni. Talán itthon is erre kellene törekedni – ezért használjuk mi is következetesen mind a két megjelölést.

Összefoglalás

Összefoglalva a fentieket azt feltételezzük, hogy a cigány, roma népcsoport előtt két út áll.

Ezek közül az egyik a középosztályá válás, azaz beolvadás az ország középső (és felső) rétegeibe. Az egyre szélesebb körűvé váló ösztöndíjazás támogatja az iskolázás és magasabb fokú szakképzés elérését, ezzel a középosztály kiépülését. A középosztályi lét azonban asszimilációt feltételez, az etnikai jellemzők háttérbe szorulását. Ha az – ebben a tekintetben egyébként is mintának tekintett – Amerikai Egyesült Államokra gondolunk, akkor elnöke lehet a fekete közösség tagja, azonban ez legbelsőbb magánügye. Éppen így a magas államhatalmi pozícióba kerülő roma, cigány ember szempontjából az ország közössége számára közömbös lehet mindaz, amit az illető személyes ügyeként hoz magával (nyelve, rokonsága, családjának, közösségének története, stb.).

A másik útnak azt gondoljuk, ha ez a közösség múltjának, kultúrájának egyediségével kíván a társadalom tekintélynek örvendő részévé válni, olyan társadalmi helyzetbe kíván kerülni, mint a társadalom többi kisebbségi népcsoportja. Ez az inkább európai és persze egyúttal magyarországi mintákat követő törekvés – ezt is megpróbáltuk bemutatni – célozza azokat a kulturális és politikai jogokat és szervezeti formákat, amelyekkel más

népcsoportok is rendelkeznek. Míg az előbbi összefüggésben például a nyelvismeretnek nincs különösebb jelentősége, ebben a vonatkozásban a kulturális és politikai önállóság egyik legfontosabb eszköze éppen a nyelvi önállóság.

A két lehetséges út még nyitva áll előttük, előttünk. Az ő választásuk kérdése, melyik lesz a jövő útja.

Itt mondunk köszönetet Kozma Tamásnak, aki elolvasta, véleményezte és javította tanulmányunk szövegét.

HIVATKOZÁSOK

- A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigány összeírás eredményei. *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új folyam/ IX. köt. 1895.
- BÁRSONY JÁNOS & DARÓCZI ÁGNES (2015) *Fekete félelem. Pharrajimos – Szétválogatás, Samudaripen – Legyilkolás*. Romano Instituto Alapítvány, Budapest.
- BECK ZOLTÁN (2015) A cigány, roma képzőművészet alapjai. In: ORSÓS A. (ed) *A romológia alapjai*. PTE NTI WHS, Pécs. pp. 351–382.
- BERNÁTH GÁBOR, BRASSÓI VIVIEN & ORSÓS JULIANNA (2015) *Ha szaladok, agyonlőnek, ha megálllok, agyonvernek. Az európai Roma Holokauszt. Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány*, Budapest.
- CROWE, D. M. (1994) *A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*. St. Martin's Griffin, New York.
- CZENE GÁBOR (2016) Az ügy. *Népszabadság*, szeptember 10. Hétféje, pp. 2–3.
- FORRAY R. KATALIN & KOZMA TAMÁS (2010) Társadalmi egyenlőség vagy kulturális identitás? A cigány/roma oktatáspolitikai dilemmái. *Képzés és Gyakorlat*, 2:3–23.
- FORRAY R. KATALIN (2012) The Situation of the Roma/Gypsy Communities in Hungary. *HERA*, 2. 2.
- FORRAY R. KATALIN (2013) *Az idő fogságától szabadon. Tanulmányok a cigányság iskolázásáról és felemelkedéséről*. ÚMK, Budapest.
- FRASER, A (1996) *A cigányok*. Osiris, Budapest.
- GHEORGHE, N. & MIRGA, A. (2012) *The Roma in the Twenty-First-Century. A policy paper*.
- KARSAI LÁSZLÓ (1992) *A cigánykérdés Magyarországon, 1919–1945. Út a cigány Holocausthoz*. Cserépfalvi, Budapest.
- KEMÉNY ISTVÁN, HAVAS GÁBOR & KERTESI GÁBOR (1994) *Beszámoló a magyarországi cigány (roma) népesség helyzetével foglalkozó, 1993. októbere és 1994. februárja között végzett kutatásról*. MTA Szociológiai Kutató Intézet (kézirat), Budapest.
- LANDAUER ATTILA (2016) Mi is ez a könyv? *Kritika*, No. 5-6. pp. 20–25.
- NAGY PÁL (1998) *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Csonkai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola, Kaposvár.
- NAGY PÁL (2005) „Fáraó népe” – A magyarországi cigányok korai története. *Gypsy Studies – Cigány tanulmányok* 15. PTK BTK, Pécs.
- ORSÓS ANNA (2007a) A beás nyelv megőrzésének lehetőségei. In: BARTHA Cs. (ed) *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpád-medencében*. Tankönyvkiadó, Budapest. p. 343.
- ORSÓS ANNA (2007b) *Nyelvi helyzet, nyelvoktatás, nyelvtanárképzés – Vizsgálatok és gondolatok a beás nyelv megszerzésének lehetőségeiről*. Disszertáció/PhD.
- ORSÓS ANNA (2012) *Metszéspontok: A beás nyelv megőrzésének lehetőségeiről*. Virágmandula Kft., Pécs.

ORSÓS ANNA (2015) *„Amíg Az ügy el nem fogy...” Válogatott szociolingvisztikai írások.* PTE BTK WHSZ, Pécs.

ORSÓS ANNA (2016) *Ami a tankönyvben meg van írva ...* In: CSERTI CSAPÓ TIBOR (ed) *Horizontok és Dialógusok Konferenciakötet.* Megjelenés alatt.

ORSÓS ANNA (ed) (2015) *A romológia alapjai.* PTE BTK WHSZ, Pécs.

SZOTÁK SZILVIA (2004) *A veszélyeztetett nyelvekről. Kisebbségkutatás, No. 1.*

VARGA ARANKA (2015) *Amrita az ezredfordulón.* PTE BTK WHSZ, Pécs.

A demaszkulinizáció folyamata

Adalékok az európai dzsender rend hosszú távú
átalakulásának vizsgálatához

Bevezetés

Esszém első részében széles ecsetvonásokkal vázolom föl mondandómat: ezer éves távlatban vizsgálom a dzsender rend, vagyis a férfiak és nők közötti viszonylatrendszer átalakulását Európában. Ha tetszik, az erdő körvonalait szemlélem távcsővel, a fák és facsoportok alakzatait nem elemzem. A második részben nézőpontot váltok: az 1960-as évektől napjainkig terjedő periódus Magyarországra koncentrálni – foglalkozom a dzsender rend váltoásaival, egyúttal igyekezvén érzékeltetni az európai összefüggéseket is. Végül az elmúlt évtizedek adatait időben extrapolálva amellet kívánok érvelni, hogy – az Európai Unió nyugati és északi országaihoz hasonlóan – Magyarországon is mindinkább kiegyensúlyozódnak a férfiak és nők közötti hatalmi viszonylatok. Ennek részeként nem csupán a nőket a férfiaktól elválasztó negatív szimbolikus hányados (a „gender gap”) nagysága, hanem a dzsender viszonyok súlya is csökkenni fog a társadalmi megkülönböztetések és egyenlőtlenségek egyéb dimenzióihoz mérten. Mégpedig nagyjából ahhoz hasonlóan, ahogy a modern, majd a későmodern nyugati világban egyre inkább csökkent az egyes keresztény egyházak és vallásfelekezetek közötti, valamint a falut a várostól elhatároló distinkciók jelentősége.

Ezeket az átalakulásokat a *demaszkulinizáció folyamata* kategóriájával jelölöm. E folyamat során a társadalmi viszonylatok elveszítik korábbi magától értetődő *maszkulin*, *maszkulinista* és *patriarchális* jellegüket. Egy társadalmi közösséget *maszkulinnak* tekintek, amennyiben a fontosabb hatalmi pozíciókban szinte kizárólag férfiakat találunk, és mindezt a társadalom túlnyomó többsége, a nőket is beleértve, természetesnek, magától értetődőnek tekinti. *Maszkulinistának* tekintem azt az ideológiát, mely reflektált és tudatos módon hirdeti a maszkulin társadalmi viszonyrendszer legitimitását. *Patriarchálisnak* tekintem a rendszerszintű férfiuralom alapján szerveződő társadalmi berendezkedést, amelyben a maszkulin létezmód és maszkulinista ideológia által kondicionált maszkulin társadalmi praxis képes újratermelni önmagát.

Tézisem szerint a demaszkulinizáció folyamata során a társadalmi viszonylatok maskulin jellege erodálódik, mivel a férfiak mind a nyilvános, mind az intim szférában elveszítik domináns pozíciójuk magától értetődő kizárólagosságát – mindenekelőtt erőszakalapú hatalmuk legitim érvényesítésének monopóliumát. A maskulinista ideológia – nem utolsósorban a nőmozgalom követeléseiből adódóan – diskurzív értelemben megkérdőjeleződik és illegitimé válik, következésképpen a rendszerszintű férfiuralom, vagyis a patriarchátus fölbomlik. E változások következtében a nemek közötti viszonyok kiegyensúlyozódnak, mellérendeltté válnak és a társadalmi praxisban túlsúlyra tesznek szert a civilizált, pacifikált, átpszychologizált kölcsönös függőségek és kommunikációs stratégiák. A demaszkulinizáció folyamata ugyanakkor nem lineáris jellegű, hanem remaszkulinizációs jellegű hullámmozgásokkal tagolt változássorozat. Mindazonáltal e változások fő iránya nem kétséges: dzsender rend demokratizálódása felé mutat (minderől részletesebben ld. *Hadas 2014, 2015, 2016*).

Történelmi vázlat

Manapság talán meglepően hangzik, de ha a dzsender rend hosszú távú, évezredes átalakulásának logikáját szeretnénk megérteni, mindenekelőtt a *katolikus egyház* jelentőségét kell kiemelnünk. Az egyház ugyanis a monogám házasság érdekében tett erőfeszítései révén múlhatatlan érdemeket szerzett a női egyenjogúság megteremtésében. Még élesebben fogalmazva: a demaszkulinizáció folyamata nem kezdődhetett volna el az egyház szerepvállalása nélkül. A középkori európai társadalom még par excellence maskulin, maskulinista és patriarchális formációnak tekinthető, melyben a férfiuralom magától értetődően érvényesül. „Ebben a társadalomban” – írja George Duby, a korszak kiváló kutatója – „hímnemű mindaz, ami hivatalos, mindaz, ami nyilvános. (...) Ami női látszik itt, az csak férfiszemüvegen keresztül látszik.” (*Duby 2000: 11*).

A 10. század előtt a koraközépkori lovagok számára még természetes a poligámia, az unokatestvérek nőül vétele, az agresszió és a szexuális vágyak azonnali kielétele, a természetlennek bizonyuló nő „elbocsátása”, majd akár rablás vagy hadizsákmány útján szerzett új nővel való helyettesítése (akit adott esetben aztán ismét le lehet cserélni – *da capo al fine*). Ebben a korban a nő még tulajdonképpen nősténynek számít, aki sokszor a rabszolgával és az állatokkal azonos kategóriába tartozik. Vadászni lehet rá, meg lehet erőszakolni, csoportosan is, sőt, amennyiben nincs hatalommal bíró férfirokona, aki bosszút állhat, akár büntetlenül meg is ölhető.

Nos, ha ezt a kiindulópontot nem vesszítjük szem elől, kellőképpen méltányolhatjuk a katolikus egyháznak a nők emancipációja érdekében kifejtett történelmi érdemeit. E helyütt nincs mód e hosszú és konfliktusokkal teli folyamat részletes bemutatására. A jelen kontextusban elegendő arra utalni, hogy az egyház a 11. századtól kezdődően pacifikálja a házassági viszonyokat – történelmi távlatból megítélve rendkívül sikeresen. A testet, a testiséget egyre hatékonyabb módon képes ellenőrzése alá vonni azáltal, hogy megtiltja a poligámiát és a feleség eltasztását, továbbá vérfertőzőnek minősíti a rokon feleségül vételét – akár királyok kiközösítésének konfliktusait is fölállalva. Az önmegtartóztatást, a test elutasítását, a kollektív önsanyargatást hirdetve hatékony felügyelő és büntető hatalommá képes válni, mely immár a férfiakat is szankcionálni tudja. Erre kiváló eszközzel

rendelkezik: a bűnösöket kínhálállal és pokollal fenyegeti. Ahogy Duby találóan megjegyzi: a pap személyében az egyház lép az apa, a báty és a fiú helyébe (*Duby 2000: 238*).

Az egyház a házasságot a hét szentség egyikeként fogadtatja el és egyúttal radikálisan újradefiniálja lényegét: miközben a szexuális késztetéseket bűnnek minősíti, az „erkölcsös”, azaz önmegtartóztató viselkedést írja elő a felek viselkedésének etalonjaként. Az így létrehozott társadalmi rend lényegében „a nőkön való osztozkodás szabályozott módján” szerveződik (*Duby 2000: 142*). Természetesen ebben a rendben is a férfi uralkodik a nő fölött, ám mindinkább korlátok közé szorítva: a házasság a férfiereńyek tisztességes átadásának intézményévé válik, ahol a családi becsület elsősorban a nő tisztességén alapul. E világban a hűség és az önuralom férfiereńnyé válik (*Duby 1987: 272*). Más szóval: a feleség/anya lesz a családi, rokonsági, nemzetiségi becsület fő mediátora, a vérvonal újratermelőjének elsődleges garanciája. Rendkívül értékes cseretárgy, aki a családok, nemzetségek, sőt, olykor államok közötti egyensúly megteremtését is szolgálhatja. Ily módon a nő/feleség/anya/özvegy meghatározó jelentőségre tesz szert a rokonsági viszonyok és – végső soron – az egész társadalmi struktúra átalakulását illetően. A nő értékét tovább növeli, hogy a férj gyakran alacsonyabb társadalmi rangú, mint asszonya, hiszen a középkori házassági piacon túlkínálat van eladó lányokból. Ennek kiváló indikátora, hogy a hűbérúrral kapcsolatos viszonylatrendszer rituáléi (például a hűségeskü vagy a letérdelés), a feleségre – és tágabban a megfelelő ranggal bíró hölgyekre – is áttevődnek (vö. *Duby 1987, 2000*).

A demaszkulinizáció folyamatát szolgáló második fontos intézmény az állam. Ezzel kapcsolatban Norbert Elias (1987) dolgozott ki egy meggyőző nagy narratívát, mely akár a történeti férfikutatások alpműveként is újraolvasható, és amely a megírását követően empirikusan is alátámasztást nyert. A *civilizáció folyamata* címet viselő opus magnum (alcíme szerint egyszerre „szocio- és pszichogenetikus” vizsgálódás) szisztematikusan tárgyalja az államfejlődés és a civilizáció folyamata közötti kölcsönös függőségeket. Elias szerint az erőszakkontroll egyéni internalizációja néhány meghatározó társadalmi intézmény megszilárdulására vezethető vissza. Ezek közül legfontosabb az állami erőszak- és adómonopóliumot kialakító abszolutista monarchiák megszületése, továbbá a város- és technológiai fejlődés, valamint az ezzel együtt járó kapitalista piaci szervezetek (pénzgazdálkodás, kereskedelem, infrastruktúra) létrejötte.

A 16. századtól kezdve, állítja Elias, a mind bonyolultabb kölcsönös függőségi viszonylatoknak köszönhetően az „erőszakot kaszárnyákba zárják”, és a harci tevékenységre szakosodott, feudális lovagi társadalom fokozatosan egy békésebb, „pacifikált” udvari társadalommá alakul. Ennek köszönhetően az udvari viselkedés szabályai, normái kifinomultabbak, civilizáltabbak lesznek. Mindennek jellemző példája, hogy a nemes urak egymás elleni, életre-halálra szóló harcait fokozatosan az udvari kamarillapolitika váltja föl. Elias megfogalmazása szerint az „interdependenciák egyre bonyolódó szövedékéből” a „társadalmi tér pacifikációja”, az „affektusok pontosabb szabályozása”, más szóval a „szenvedélymentes önuralom” bensővé tétele következik. A későbbi évszázadokban azután ezek a viselkedési minták (amelyek par excellence formájukban a francia királyi udvarban kristályosodnak ki) a vigyázó szemüket Párizsra vető királyi és fejedelmi udvarokon keresztül eljutnak Európa valamennyi régiójába, majd leszivárognak az alsóbb társadalmi csoportokba. E tág társadalmi kontextusban értelmezhetők ama strukturális kényszerek, amelyek internalizációja és inkorporációja következtében az európai nemes

férfiak kardforgató lovagokból szóforgató udvari nemesekké, majd állami hivatalnokokká válnak.

A jelen kontextusban egyértelmű, hogy a *Civilizáció folyamatában* leírt változások nem következhetek volna be az intim szféra átalakításának a katolikus egyház által kezdeményezett erőfeszítései híján. (Különös módon ezt az összefüggést Elias figyelmen kívül hagyja nagy ívű munkájában.) Az erőszakkontrollt intézményesítő változások bekövetkeztét az is elősegíti, hogy a nők szintén jelen vannak az udvari társadalmak életében. Elias ennek kapcsán egyenesen az „első nőemancipációról” ír (*Elias 1987: 342*). Álláspontja szerint a 12. században megkezdődik a nemek közötti hatalmi viszonyok átrendeződése, a férfiuralom lebontása, a nők szociális súlyának növekedése, mely mind az udvari etikett, mind a lovagi torna, mind a mindennapi élet interakcióinak átrendeződésével, pacifikálódásával, pszichologizálódásával jár. A felső osztálybeli hölgy „költőkkel, dalnokokkal, tanult klerikusokkal” veszi körül magát, következésképpen a „trubadúrköltészet és a Minnesang alapjául nem a férj és hitves kapcsolata szolgál, hanem a szociálisan lejjebb álló férfi kapcsolata a szociálisan magasabb rangú nővel.” (*Elias 1987: 490–91*). Az udvari irodalom a béke hirdetője, a dalnokok által megénekelt eszményi szerelem szinte mindig a házasságba torkollik. Ám a vágyott nő a legtöbb esetben elérhetetlen, következésképpen a férfi önuralomra, tapintatra kényszerül. Ily módon „kialakul az illemnek az a szintje, az érintkezésnek az a konvencionálitása, a viselkedésnek az a csiszoltsága, amelyet ebben a társadalomban magában is 'courtoisie' névvel illetnek.” (*Elias 495–496*).

A civilizáció folyamata „egyre több emberi területet hoz függésbe egymástól”, mely területek aztán „figurációs valenciákként” további változásokat generálnak. E területek közül a *család* intézménye a következő, amelynek kitüntetett jelentőséget kell tulajdonítanunk a demaszkulinizáció folyamatában. A 17. század előtt a házasság még elsősorban gazdasági, termelési és utódnemzési egység, ahol a szaporodást közvetlenül nem szolgáló szexuális aktus bűnnek számít. A házasság célja elsősorban a tulajdon és a társadalmi pozíció generációk közötti átörökítése. A családban érvényesülő atyai, férji és bátyi férfiuralom szellemében a háztartásfő nem csupán az anyagi kérdésekben dönt teljhatalmúan, hanem az alárendeltek jogaival és kötelezettségeivel kapcsolatos ellenőrzés, valamint a kényszerítés és a fizikai erőszak alkalmazása is az eszköztárába tartozik.

A 17. századot követően azonban fontos változások kezdődnek. Philippe Ariès (1987) szerint az arisztokrata és magasabban iskolázott családokban fokozatosan átalakulnak a gyermekekkel kapcsolatos attitűdök: külön ruhákat, játékokat, olvasmányokat, oktatási és pedagógiai programokat készítenek számukra, ezáltal megalapozva egy új, elkülönülő életciklust, a „gyermekkort”. Mindez magával hozza a megfelelő érzelmek, kötelezettségek, célirányult nevelési feladatok bensővé tételét igénylő anyai és apai tevékenységek körök kialakulását is. Ezzel párhuzamosan növekszik a feleség és a gyermekek autonómiája: az intimszférára is mindinkább kiterjedő jogszabályok védik a nők és gyermekek jogait, és korlátozni igyekeznek a családfő lehetőségeit agresszív késztetései kiélésére. E folyamat részeként az intimszféra fölértékelődik: a férfiak egyre több időt töltenek otthon, a feleségük társaságában.

„A jó anya(ság) a modernizáció terméke. A hagyományos társadalmakban az anyák még nem törődnek kétévesnél fiatalabb gyermekeik fejlődésével és boldogságával. Ugyanakkor a modern társadalmak a kisgyermekek jólétét minden más tényező elé helyezik” – mutat rá sokat hivatkozott művében a család átalakulásának egyik kulcsfontosságú elemére Edward Shorter (1976: 168). Az „anyaság föltalálása” (*Dally 1982; Badinter 1999*)

és az anyai tevékenységnek a nőiség lényegével való azonosítása és idealizálása oda vezet, hogy a nő – paradox módon – éppen e „titokzatos”, „természeti” és „irracionális” különbözőségéből adódóan tesz szert növekvő legitimációra. Ennek indikátora, hogy az anyasága révén definiált nő a 19. században sok helyütt – alanyként és tárgyként egyaránt – a népesedési viták főszereplője lesz. Mindezt joggal értelmezhetjük a női cselekvők relatív hatalmának növekedéseként.

A családméret csökkenésével és a gyermeket nevelő anya fontosságának növekedésével a családi élet centruma – Mary Ryan (1981) találó megfogalmazásával – „az atyai autoritástól az anyai gondoskodás felé tolódik el.” És noha kétségtelen, hogy továbbra is a férfi a háztartás feje, a mindinkább boldogságközpontúvá váló családi életben az érzelmi kötelékek erősödése egyértelműen oldja a patriarchális uralom merevségét. Vagyis a családi mikroszféra és a társadalmi makroszféra változásai strukturális értelemben együtt mozognak, és alapvetően átalakítják, fölülírják a patriarchális uralom korábbi mintázatait, csökkentve erejét, kizárólagosságát és megkérdőjelezhetetlenségét.

A strukturális átalakulások egymásra hatásának következtében a magánélet, az intimítás és a szexualitás szféráiban is radikális változások történnek. E tárgykörben fontos mű Giddens (1992) könyve; ebben ama új „érzelmi rend” kerül az érdeklődés fókuszába, mely a modern Nyugat történetében meghatározó jelentőséggel bír a férfiak és a nők közötti (hatalmi) viszonyok kiegyenlítődésében. Giddens a „romantikus szerelem ethosza” fogalom bevezetésével a 18. század második felétől megjelenő attitűd- és értékrendszerre utal, amely azon a meggyőződésen és tapasztalaton alapul, hogy kíváncsi és lehetséges tartós érzelmi kapcsolatot kialakítani a házastársak között. Ez az ethosz kétségkívül az intimszférában jelöli ki, s ily módon korlátozza a nő helyét, elterjedése ugyanakkor forradalmi változásokat idéz elő az intimszférában, mivel egy korábban nőkhöz kötődő viselkedési és érzelmi minta elsajátítására készteti a férfiakat. Következésképpen, érvel Giddens, a romantikus szerelem ethosza joggal fogható föl aktív és radikális szembeszegülésként a modern társadalom „férfiasságával” szemben.

Az interdependenciák főntebb említett szövedékének figurációs valenciái a 19. század második felétől kezdve az *oktatás*, a *munkaerőpiac* és a *politika* szférájában is fontos változásokat generálnak. A nyugati világban az oktatási intézmények nemi összetétele radikálisan átalakul: míg a 19. század előtti korok iskoláját még szinte kizárólag férfiak lakják be (közülük kerülnek ki a tanárok, a diákok és a segédszemélyzet tagjai is), addig a 20. század végére az oktatási szféra minden tekintetben kétnemű lesz: a nemek közötti korábbi strukturális szakadék fokozatosan eltűnik. S míg a 19. század előtt csupán a felsőbb osztályok leánygyermekai részesülhetnek évekig tartó, szisztematikus és személyre szabott magánoktatásban, addig a 19. század végétől az alsóbb osztályok nőtagjai szintén megjelenhetnek előbb a közoktatás alsó- és középszintjein, majd a később a felsőoktatásban is.

A hosszú távú perspektíva egyértelművé teszi, hogy míg százötven-kétszáz évvel ezelőtt a nők túlnyomó része még ki volt zárva az oktatási intézményekből, addig a huszadik század második felétől már ugyanúgy jelen vannak az oktatási rendszer különféle szintjein és intézménytípusaiban, mint a férfiak. Mi több, a 21. század hajnalán a nők a fiatal korosztályokban magasabb iskoláztatási rátával (és jobb tanulmányi eredményekkel) rendelkeznek, mint a férfiak. Talán különösebben nem kell bizonygatni, hogy az oktatási szférában bekövetkezett változások hatása közvetlenül érzékelhető munkaerőpiacon is. S ugyan az üvegplafon jelensége, mint arról még az alábbiakban szó lesz, még a 21. század második évtizedében is létezik, tény, hogy a huszadik század utolsó harmadától a nők

tömegesen jelennek meg olyan pályákon (jogász, mérnök, tanár, katona, orvos, rendőr és így tovább), ahonnan korábban ki voltak zárva. (Önmagában az a tény, hogy az üvegplafon intézményét konszenzuálisan meghaladandónak ítéljük, pontosan jelzi a változások teleológiáját.)

A politika szférájában is hasonlóak a hosszú távú tendenciák. A 19. századi szüfrasset-mozgalom követelése egy-két emberöltő alatt megvalósulnak: a 20. század második felétől az egész nyugati világban elfogadott társadalmi gyakorlat lesz, hogy a nők is részt vehetnek az általános, egyenlő és titkos választásokon. S ami az 1960-as években még csupán a feministák egyes radikális csoportjai által megfogalmazott utópia, az bevett társadalmi praxissá válik az ezredfordulóra: a nő immár saját jogán (vagyis nem az arisztokratia leszármazási rend logikájából fakadóan) választható politikai ágenssé válik. Margaret Thatcher, Angela Merkel vagy Hilary Clinton – hogy csak a legismertebbeket említssem – eme folyamat ikonikus alakjai. A feminizmus második hulláma és az ehhez szorosan kapcsolódó szexuális forradalom eléri, hogy a nők legitim módon rendelkezhessenek saját testük fölött. A huszadik század végétől már csupán az ókonzervatívok vonják kétségbe, hogy a nőknek is joguk van élvezni a szexet, vagy dönteni egy esetleges abortusz kérdésében. És akkor még egy szót sem szóltam (és sajnos a továbbiakban sem fogok) a huszadik század végére egyre nagyobb jelentőségre és ismertségre szert tevő LMBTQIA (a leszbikus, meleg, biszexuális, transzszexuális, queer, interszexuális és aszexuális) csoport(ok) ról, vagyis a férfi – nő bináris oppozícióján alapuló heteronormatív szemléletmódot megkérdőjelező mozgalmakról, szexuális gyakorlatokról, identitásokról, életformákról, illetve az ezekkel kapcsolatos jogi kodifikáció és közérzés megváltozásáról.

A félmúlt: évtizedes ciklusidejű változások

Az alábbiakban bemutatandó adatok a dzsender rend európai és magyarországi változásainak irányát érzékeltetik – az elmúlt fél évszázad során. Amellett kívánok érvelni, hogy a fő trend ebben a periódusban is a nemek közötti viszonylatok kiegyensúlyozódását, vagyis a demaszkulinizáció folyamatát jelzi. Nyomatékosítani szeretném: az itt következő változók korántsem kimerítőlegeseek; azokat csupán példaként használom, ezért nem alkalmasak a dzsender rend fél évszázados átalakulásának finomelemzésére.

Kezdjük egy témánk tágabb kontextusát és beágyazottságát jól érzékeltető adattal, a születéskor várható átlagos élettartam (a továbbiakban egyszerűen: élettartam) változásával! Szinte sokkoló szembesülni azzal, hogy míg 1900-ban egy európai nő várhatóan 38-39 évig, egy férfi 36-37 évig élt, száz év alatt ez a mutató az egész nyugati világban megduplázódott: 2004-ben egy spanyol nő már 83.6, egy spanyol férfi 82.9 éves élettartamra számíthat. Mindazonáltal nem szabad elfelejteni, hogy Európában számottevő nemzeti és regionális különbségek léteznek: a spanyolok, olaszok vagy a skandinávok ma átlagosan húsz évvel hosszabb élettartam elé néznek, mint az oroszok vagy ukránok (*Nők és férfiak* 2005: 8–9). (Mint tudjuk, ezek országos szinten aggregált adatok, s ha közelebbről szemlélődnénk, kiderülne, hogy akár Budapest egyes lakóövezetei között akkora lehet a várható élettartambéli különbség, mint Svédország és Ukrajna között!).

A megváltozott világban szignifikánsan átalakulnak a családi viszonylatok is. Míg például az 1960-as évek elejétől a hetvenes évek közepéig Európában évente mintegy 2,5 millió házasság kötöttet, addig az 1990-es évekre ez a szám kétmillió alá csökken – miközben az európai népesség száma húsz százalékkal, vagyis több mint 60 millió fővel nö-

vekszik. S miközben 1970-ben az EU akkori országaiban kötött házasságoknak csupán a 11 százaléka végződik válással, addig a kilencvenes évek közepére ez a szám harminc százalék fölé emelkedik, vagyis az ezredforduló környékén európai átlagban csaknem minden harmadik házasságnak válás lesz a vége. (Természetesen az egyes országok e tekintetben jelentős szórást mutatnak: míg kétezerben a skandináv házasságok durván fele végződik válással, addig a déli katolikus országokban ez az arány tíz-húsz százalék között mozog. Ugyanakkor, hosszabb távon szemlélve Portugáliában, Spanyolországban és Olaszországban is egyértelműen növekszik a válások száma.)

Az 1970-es évektől kezdődően az első házasságkötés átlagos életkora is szignifikánsan megváltozik Európában. 1975-ben az európai férfiak még átlagosan 25.7, a nők 23 éves korukban kötik meg első házasságukat. Három évtizeddel később, az ezredforduló után az európai férfiak már átlagosan 30.3, a nők pedig 28.1 éves korukban lépnek először házasságra, vagyis öt évvel tolódik el a családalapítás életkora! (Talán nem kell külön kiemelni, hogy a különbségek itt is jelentősek a két végponton található ország, Portugália és Svédország között, hiszen míg 2002-ben délen a férfiak átlagosan 27.3, a nők 25.2 éves korukban házasodnak, addig a skandináv országban ez az adat 32.1, illetve 29.8 év. Ugyanakkor kiemelném, hogy a házasulandók életkora közötti különbség mindkét országban csökken.) (Eurostat 2002: 97–105)

A főnti adatok azt hivatottak szemléltetni, hogy az európai tendenciák egyértelműen a gender gap, vagyis a nemeket elválasztó negatív szimbolikus hányados csökkenésére utalnak. Ugyanezeket a trendeket érzékeltethetnénk a társadalmi mobilitás, a népesség iskolai végzettség szerinti megoszlása, a szabadidő-eltöltési formák, az egyetemi hallgatók számának alakulása és képzési terület szerinti elrendeződése, vagy éppen az Európai Parlament képviselőinek nemi arányai révén is (közismert, hogy az EU parlamentjében ülő képviselők között a nők aránya az 1979-es induló 16 százalékról mára egyharmad fölé emelkedett).

A magyar adatok egyértelműen illeszkednek az európai trendekbe. A születéskor várható átlagos élettartam egy bő évszázad alatt Magyarországon is csaknem a duplájára emelkedett. Ez a mutató szinte kínos pontossággal jelzi Magyarország pozícióját az európai ranglistán az utolsó helyeket elfoglaló tíz posztkommunista ország között: napjainkban az valószínűsíthető, hogy a három másik visegrádi országban a nők és a férfiak várhatóan tovább élnek majd, míg a balkáni és posztsovjeti országokban hamarabb fognak meghalni, mint Magyarországon (*Nők és férfiak* 2015: XXII).

Az európai trendekhez hasonló tendenciákat láthatunk a fentebb idézett egyéb dimenziókban is. Így például míg 1960-ban a magyar állampolgárok 88.566 házasságot kötöttek, addig 2010-ben már csak 35.520-at, azaz kevesebb, mint feleannyit. Ily módon az 1960-as 8.9-ről fél évszázaddal később ezer lakosra mindössze 3.6 házasságkötés jutott (*Nők és férfiak* 2009/10: 16). E fél évszázad alatt a házasságkötések átlagos életkora is emelkedett Magyarországon, mégpedig európai léptékkal mérve is páratlanul: 29.3 évről 34.9-re a férfiak, illetve 25.2-ről 31.7 évre a nők esetében! És miközben a családalapítási életkor későbbre tolódott, a frigyre lépő felek közötti korkülönbség 4.1 évről 3.2 évre csökkent! Hasonló irányba mutató változásokat észlelhetünk a magyarországi válási tendenciáikat illetően is, hiszen míg 1960-ban a házasságkötések kevesebb, mint húsz százaléka végződött válással, addig 2010-ben ez az arány 67 százalék fölé emelkedett (*Nők és férfiak* 2009/10: 16, 18). Ezek az adatok szintén kiemelkedőnek számítanak Európában.

Az oktatás szférájában ugyancsak az európai trendekkel azonos átalakulásokat figyelhetünk meg. 1930-ban a magyarországi nőknek még mindössze 0.3%-a rendelkezett felsőfokú végzettséggel (szemben a férfiak 3.3%-val). Ez az arány 1980-ban 4.6, illetve 8.6 %-ra módosult. 2011-ben viszont már több nő (19.7%) szerzett diplomát Magyarországon, mint férfi (18.2 %) (*Nők és férfiak 2007: 61; 2015: 51*). (Megjegyzendő, hogy ezek az adatok – miképpen az élettartam esetében – Magyarországot Európa lemaradó országai közé helyezik). Hasonló trendeket mutat az egyes képzési területek nemek szerinti megoszlásának alakulása is. Jellemző, hogy ma Magyarországon már sokkal több nő vesz részt a felsőoktatásban, mint férfi, és csupán néhány képzési terület akad, ahol egyelőre megmaradt a jelentős férfitöbbség. Így például a rendészeti, informatikai és műszaki karokon ugyan még ma is többségben vannak a férfihallgatók, középtávon szemlélve egyértelmű, hogy a nők jelenlegi, több mint egyötödös aránya e képzési területeken is a változás indikátoraként fogható föl. (*Nők és férfiak 2006: 66; 2015: 51*). És a hasonló trendet jelző példákat még folytathatnánk.

Mielőtt azonban az olvasó – teljes joggal – azzal vádolna, hogy megengedhetetlen módon csupán azokat az adatokat veszem figyelembe, amelyek tézisémet igazolják, szeretném a főttebb leírtakat némileg árnyalni. Semmi sem áll ugyanis távolabb tőlem, minthogy azt a látszatot keltsem, miszerint a demaszkulinizáció folyamata kvázi „leját-szott meccs”, sima ügy volna, mely megkérdőjelezhetetlen linearitással fut a boldog végkifejlet, a nemek közötti teljes egyenlőség és egyenjogúság állapota felé. Nyomatköszönő szeretném: a demaszkulinizáció folyamata nem lineáris, hanem az ellenerők, ellenállások következtében hullámmozgások, lassuló és gyorsuló szakaszok által tagolt évezredes ciklusidejű trend. Ezeket az ellenerőket nevezhetjük – a második hullámos feminista kifejezést átveve – „backlash”-nek, ám a jelen kontextusban inkább remaszkulinizációs hullám(ok) fogalmát tartom relevánsnak. Ne legyenek ugyanis kétségeink: a férfiuralom bástyáit fenntartani kívánó maszkulin, maszkulinista és patriarchális társadalmi erők (melyeket nem csupán férfiak, hanem a velük cinkos nők is képviselhetnek) természetesen megkísérelnek ellenállni a demaszkulinizáció folyamatának, de legalábbis fékezni igyekeznek azt. A teljesség igénye nélkül lássunk egy-két példát a remaszkulinizációt szolgáló ellenerők működésére!

Az üvegplafon, vagyis a női mobilitást akadályozó láthatatlan korlát(ok) jelensége közismert a feminista szakirodalomban. Számítalan kutatási adattal alátámasztott tény, hogy hiába szereznek a nők több (és ráadásul magasabb minőségű) diplomát, mint a férfiak, mégis sokkal nehezebben jutnak vezető pozíciókba. Ha például megnézzük, hogy az elmúlt évtizedben miként alakult Magyarországon a felsőoktatási-akadémiai szférában a nők helyzete, lényegében stagnálást tapasztalhatunk: 2006-ban az egyetemi oktatók 39.3%-a volt nő, és közülük 19.4% dolgozott egyetemi tanárként. 2014-ben ezek az arányok 40.4, illetve 20.8%-ra változtak. Ugyanez mondható el az akadémikusokról: míg 2004-ben az MTA rendes és levelező tagjai között 96% volt a férfiak aránya, addig 2014-ben 93.2%. Vagyis – hasonlóan más szférákhoz – a tanulmányi teljesítményükhöz képest csigalassúsággal növekszik a vezető beosztású nők aránya a tudományban és a felsőoktatásban (*Nők és férfiak 2009/10: 94; 2014: 60*), noha nyilvánvaló, hogy a férfiak egy hajszálnyival sem alkalmasabbak ezekre a pályákra.

A remaszkulinizációs hullám érzékeltetésére jól használhatók a nők és férfiak jövedelmkülönbségét mutató nemzetközi összehasonlító adatok is. Ezek ugyan általában azt mutatják, hogy az elmúlt évtizedekben a legtöbb országban csökkent a férfiak és nők

jövedelme közötti különbség (noha a teljes foglalkoztatottakra vonatkozó 2012-es adatok nagy szórást mutatnak a 6% körüli új-zélandi nemek közötti jövedelmkülönbségtől a koreai 37%-ig). Magyarország a maga 10% körüli aggregált mutatójával viszonylag előkelő helyen áll ezen a listán. Ugyanakkor az is egyértelmű, hogy a nemek közötti jövedelmkülönbségek rendkívül lassan csökkennek – hasonlóan az akadémiai és felsőoktatási szféra adataihoz. S tegyük mindehhez hozzá azt is, hogy a nemek közötti jövedelmkülönbség sokkal nagyobb (19,7%-os) az OECD országok legmagasabb fizetési csoportjában, mint az alsóbb jövedelmcsoporthoz (OECD: 3). Mindez azt jelzi, hogy a jól kereső felsővezetők között szignifikánsan alulreprezentáltak a nők. Más szóval: működik az üvegplafon.

Jövőbeli trendek

A jövőre vonatkozó többé-kevésbé megalapozott valószínűségi állításokat a korábban lezajlott folyamatokból kiindulva tehetünk. Ha a múlt tendenciáit ezer éves távlatban szemléljük, akkor viszonylag könnyű valószínűsíteni a következő ötven év trendjeit – hasonlóképpen ahhoz az eljáráshoz, amikor a hatvanéves kori egészségügyi állapot alapján kívánjuk megbecsülni a hatvanhárom éves korban várható egészségi kilátásokat.

Úgy gondolom, hogy a remaszkulinizációs hullámokkal kapcsolatos fönti példák nem cáfolják, csupán árnyalják a demaszkulinizáció folyamatára vonatkozó tézisémet. Vagyis azt állítom, hogy a jelenleg Magyarországon érvényesülő erős remaszkulinizációs tendenciák ellenére közép- és hosszú távon, még ha lassan, sőt, olykor visszaesésekkel tagolva is, a nemek közötti kiegyenlítődés tendenciája megállíthatatlan és visszafordíthatatlan lesz. Ugyanakkor a demaszkulinizáció folyamata sokkal erőteljesebben érvényesül majd a társadalmi nyilvánosság szféráiban, a nagy alrendszerekben (oktatás, gazdaság, politika, média), illetve – nem meglepő módon – a magasabban kvalifikáltak és a város lakók körében, mint az alsóbb társadalmi csoportokban, és a föntől kiinduló kényszerek, késztetések hatására fog lassan leszivárogni a lejjebb elhelyezkedők mindennapi praxisába.

Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy az általam fölskiccelt optimista scenárió csak arra az esetre vonatkozik, ha az elkövetkező évtizedekben az EU fennmarad, és annak Magyarország is teljes jogú tagja lesz (azok közé tartozom, akik úgy gondolják, hogy a Brexit középtávon nem az EU dezintegrációját, hanem új típusú integrációját szolgálja majd). Egyúttal implicite azt is föltételezem, hogy 2050-ig Európa nem válik katonai, természeti, gazdasági vagy politikai jellegű katasztrófa áldozatává. (A jelenlegi trendek alapján sajnos benne van a pakliban, hogy néhány évtizeden belül egy klímakatasztrófa, valamint a belőle fakadó százmilliós vagy akár milliárdos nagyságrendű embert érintő globális népvándorlás fogja sújtani az emberiséget.)

Eme optimista scenárió lényege, hogy Magyarország jövője a tőle nyugatra elhelyezkedő országok közelmúltjából és jelenéből következtethető ki. Vagyis a dzsender rendetlenség változások némi időbeli késéssel Magyarországon ugyanúgy a demaszkulinizáció irányába haladnak majd, mint Európa fejlettebb országaiban. Ez a késés mintegy 20–40 évre tehető. 2004 óta Magyarország is az EU tagja, s ilyenértéppen nem vonhatja ki magát ama politikai intézményrendszer és jogrend hatálya alól, mely az Unió országaiban az élet minden területét, így a nemek közötti viszonylatokat is áthatja. És hiába berzenkedik a jelenlegi maszkulin, maszkulinista és patriarchális magyar politikai elit Brüsszel „túlhatalma” ellen, és egy nemzeti szabadságharc diszkurzív propagandakészletével hiába

igyekszik sabotálni az Unióból érkező politikai, jogi, szociális és kulturális civilizációs és pacifikációs törekvéseket, úgy gondolom, hogy hatalmuk leáldozik majd (mégpedig előbb, mint gondolnák). Vagyis, ismétlem, Magyarország középtávon nem fogja tudni kivonni magát az európai interdependenciák bonyolult szövedékéből. Ez a mi nagy reményünk!

Nem csupán azt valószínűsíttem, hogy az elkövetkezendő évtizedekben a nyugati világban folytatódik a demaszkulinizáció folyamata, hanem azt is, hogy az idő múlásával a nyugati férfi és a nyugati nő közötti szembenállás strukturális jelentősége csökkenni fog. E különbségtétel helyébe olyan új oppozíciók lépnek majd, mint az idős (eltartott), illetve fiatal (munkaképes) korosztályok közötti, illetve a globális hálózatokba bekapcsolódó, illetve azokból kirekesztett csoportok közötti konfliktusok. Ám a nemzetállami összefüggésrendszerben érvényesülő distinkcióknál fontosabbak lesznek a globális nemzetközi rendszer kontextusában megjelenő különbségek, melyeket a szakirodalom, némileg leegyszerűsítve, Globális Észak kontra Globális Dél szembenállásban igyekszik megragadni. A következő évtizedekben a Globális Észak – Globális Dél distinkció jelentősége különösen fölerősödik majd az elkerülhetetlennek tűnő népmozgások, népvándorlások, migrációs mozgások következtében. Valószínűsíthető, hogy mind a háborús övezetekből, mind az éhség és szegénység sújtotta régiókból, mind a klímaváltozásban érintett térségekből menekülők többnyire a fejlett észak országait veszik majd célba. Ebből adódóan az idegenségből fakadó közelség-távolság viszonyok strukturáló ereje, vagyis a kulturális, etnikai, életvitelbeli és világvallások közötti különbségek jelentősége növekedni fog, míg a nemzetállamokon belüli, hagyományos tagolóelvek jelentősége (így a férfi – nő, katolikus – református, falusi – városi) csökken majd.

A distinkciók illetén átstrukturálódása különösen erős lehet azokban az országokban, amelyek nem rendelkeznek gyarmattartói tapasztalattal, vagyis az elmúlt bő fél évszázadban nem kényszerültek arra, hogy többé-kevésbé elsajátítsák, hogy lehet együtt élni a volt gyarmatokról az anyaországba áramló milliókkal. Magyarország ilyen ország. Ráadásul a „balsors által tépott nép” toposzának etnocentrikus és xenofób békaperspektívája által meghatározott nemzeti tudat, a Trianon-sokk, a szenvedés- és panaszskultúra fölerősíti az etnocentrikus megalapozottságú xenofóbiát. Ebből fakadóan növekszik annak az esélye, hogy a másik, az idegen, különösen annak könnyen beazonosítható, látható, tehát könnyen stigmatizálható inkorporációja, szignifikáns negatív kódok hordozója legyen, s így a belső kontextusban korábban érvényes negatív kódok jelentősége csökkenjen.

S noha Magyarország az egyes statisztikai dimenziók átlagait illetően követni fogja a nyugati trendeket, sokkal nagyobb lesz az egyes csoportok közötti szórás, mint tőlünk nyugatabbra. Sajnos jó esély van arra, hogy Magyarország ötven év múlva is ama uniós országok közé fog tartozni, ahol kiemelkedően nagy a távolság a szegények és a gazdagok, a fönn lévők és az alul elhelyezkedők között, miképpen az is valószínűsíthető, hogy ötven év múlva is fönnmaradnak a férfiuralom és férfierőszak szigetei. (Egy részletesebb elemzésben mindenképpen megérne egy külön misét az intimszférában érvényesülő erőszak vizsgálata. Most érjük be annyival: remélhető, hogy az uniós jogharmonizációs nyomásnak köszönhetően Magyarország is egyre határozottabban szabályozni kényszerül majd ezt az erőszakformát, következésképpen jó esély van arra, hogy ötven év múlva e tekintetben nagyjából azon a szinten lehessünk, mint Németország a jelen évtizedben.)

Vagyis semmi okunk arra, hogy önelégülten hátradőljünk, és azt mondjuk: elvégeztük a dolgunkat. Nekünk, szociológusoknak különösen nagy a felelősségünk, hogy szakemberként és közértelmiségiként mindent elkövessünk annak érdekében, hogy a demaszkulinizáció folyamata az elkövetkezendő évtizedekben kiteljesedjék Magyarországon!

IRODALOM

- ARIES, P. (1987) *Gyermek, család, halál*. Gondolat, Budapest.
- BADINTER, E. (1999) *A szerető anya*. Artemisz, Budapest.
- DALLY, A. (1982) *Inventing Motherhood*. Burnett, London.
- DUBY, G. (1987) *A lovag, a nő és a pap*. Gondolat, Budapest.
- DUBY, G. (2000) *A nő a középkorban*. Corvina, Budapest.
- ELIAS, N. (1987) *A civilizáció folyamata*. Gondolat, Budapest.
- Eurostat – European Social Statistics: Demography* (2002) Theme 3: Population and Social Conditions. European Commission, Brussels.
- GIDDENS, A. (1992) *The Transformations of Intimacy. Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Polity, Cambridge.
- HADAS MIKLÓS (2014) Erőszakkontroll és intimitás. Kritikai adalékok Norbert Elias civilizációelméletéhez. *Erdélyi Társadalom*, No. 2, pp. 97–123.
- HADAS MIKLÓS (2015) Bourdieu esete az áramló folyóval és a parti sziklákkal. Kritikai adalékok a Férfiuralomhoz – 17 év után. *BUKSZ*, nyár, pp. 55–65.
- HADAS MIKLÓS (2016) A vulkán megszeli-dítése. Adalékok a nyugati férfi-beállítódások hosszú távú átalakulásának vizsgálatához. *Erdélyi Társadalom*, No. 1 pp. 217–237
- Nők és férfiak Magyarországon, 2004* (2005) BUKODY ERZSÉBET, MÉSZÁROS NÉ HALÁSZ JUDIT, POLÓNYI KATALIN & TALLÉR ANDRÁS (eds) Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Egészségügyi Minisztérium; KSH, Budapest.
- Nők és férfiak Magyarországon, 2006* (2007) GAZSI J., ILLÉSNÉ LUKÁCS MÁRIA & POLÓNYI KATALIN (eds) Szociális és Munkaügyi Minisztérium, KSH, Budapest.
- Nők és férfiak Magyarországon, 2009–2010* (2011) ILLÉSNÉ LUKÁCS MÁRIA (ed) KSH, Budapest.
- Nők és férfiak Magyarországon, 2014* (2015) GRÉBICS Á (ed) KSH, Budapest.
- OECD (2014), *Education at a Glance 2014: OECD Indicators*, OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/eag-2014-en>
- RYAN, M. (1981) *The Cradle of the Middle Class*. Cambridge University Press, Cambridge.
- SHORTER, E. (1976) *The Making of the Modern Family*. Basic Books, New York.

A digitális campus

Bevezetés

Napjaink társadalomkutatója a korábbiakban tapasztaltaknál is élesebben kerül szembe azzal az egyébként jól ismert és mindig érvényes dilemmával, hogy a keresztmetszeti vagy a longitudinális megközelítést kövesse, illetve hogyan kapcsolja össze a kétféle szemléletű vizsgálódások eredményeit.¹ A világban lezajló változások egyfelől eddig nem ismert gyorsasággal és váratlansággal következnek be, másfelől a jelenségek egyre komplexebb jellegűek, tehát feltárásukra, megértésükre csak sokoldalú, mélyebb elemzésekkel van esély. A felsőoktatás-kutató ma azzal a kihívással találkozik, hogy az általa vizsgált társadalmi alrendszerben minden jel szerint döntő változások játszódnak le, amelyek együttesen fordulópontként értelmezhetők. Jelen tanulmány szerzőjének a HERA évkönyv sorozat 2015-ös számában megjelent dolgozata (*Hrubos 2016*) az Európai Felsőoktatási Térséget választotta az elemzés keretéül, amelyben röviden áttekintette a Bologna-reform másfél évtizedének trendjeit, majd kiemelten foglalkozott a 2015-ös évvel, mint lehetséges fordulóponttal. Most folytatja és kiszélesíti ezt a gondolat-sort, kibontva három, már ott érintett témát.

A továbbiakban is érvényesülő (és a fejlett országokban szakaszhatárhoz érkezett) hallgatói létszámexpánzió, a felsőoktatást is átható globalizáció és regionális átrendeződés, valamint az informatikai forradalom új szakasza, a mindent átrendező digitalizáció egymással párhuzamosan, saját logikájuk szerint zajló folyamatok. Ugyanakkor nagyon is összefüggnek, egymást kölcsönösen feltételezik és erősítik. Ennek a kapcsolatrendszernek a feltárása segíthet napjaink folyamatainak jobb megértésében, és ezáltal talán abban is, hogy a felsőoktatás szereplői tudatosabban nézzenek szembe a fordulattal, annak ne elszenvetői, hanem alakítói, akár nyertesi is lehessenek.

További hallgatói létszámexpánzió: a második átmenet szakasza

A 20. század második felében a felsőoktatásban lezajló folyamatok alapvető meghatározója az a jelenségsor volt, amit a gyors hallgatói létszámexpánzió hatásai váltottak ki.

¹ Jelen tanulmány plenáris előadásként elhangzott a Báthory-díj kiosztásakor a Magyar Nevelés- és Oktatáskutatók Egyesülete éves konferenciáján (Kaposvár, 2016. május 26.). Megjelenik az Egyesület 2016-os évkönyvében.

Ennek következtében megváltozott a felsőoktatás intézményrendszerének úgyszólván minden eleme. (Időben ezzel párhuzamosan a tudományos kutatásban, a tudományos eredmények kezelése tekintetében hasonlóan gyökeres változások következtek be, amelyek ugyancsak hatottak a felsőoktatás átalakulására – ez a kérdés azonban nem tárgya jelen elemzésnek.)

A felsőoktatás-kutatói szakirodalom – a Martin Trow által megalkotott elméleti keretből kiindulva – a hallgatói belépési arányok alapján megfogalmazta az expanzió szakaszait, amelyek jól jelzik a felsőoktatás és a társadalom közötti kapcsolat megváltozásának fordulópontjait. A fordulat természetesen a teljes intézményrendszerre vonatkozik, a létszámaxpanzió csak az első (továbbá elég jól mérhető és értelmezhető) elem. (Trow 1974)

A második világháború előtt mindenütt 10-15% alatti volt a belépési arány, amit „elit” szakasznak nevezünk, érzékeltetve a társadalmi tartalmát. Innen indult el a növekedés a fejlett országokban, különböző időszakokban: az Egyesült Államokban az 1950-es évektől, Nyugat Európában a kontinensen az 1960-as, 70-es évektől, Nagy-Britanniában 1980-tól, Kelet-Közép-Európában pedig 1990 után. A felsőoktatási rendszerek belépnek a tömegességbe való átmenet szakaszába (azaz az első átmenet szakaszába). Ebben az elemzési rendszerben általában a 35-50% közötti állapotot nevezik „tömegességnek”. A világ néhány országában ma már ennél jóval magasabb az arány (pl. az Egyesült Államokban, Kanadában és Japánban), Európa legtöbb országában pedig éppen most közelíti meg, éri el az 50%-ot. Ezt a szakaszhatárt a tömegességből az általánossá válásba való átmenet követi (a második átmenet szakasza).

A felsőoktatás-kutató számára az átmeneti szakaszokban történtek leírása, megértése a legvonzóbb feladat, hiszen akkor mennek végbe a mélyreható változások. Jellemző, hogy az intézményrendszer egyes elemei más-más „sebességgel” alakulnak át, bizonyos elemek még sokáig tartják magukat, ami a jelenségek komplex értelmezését igényli.

Az első átmenet szakaszáról már sok mindent tudunk, hiszen az elmúlt évtizedek reálfolyamatai és az azokról készült kutatások lényegében erről szólnak.²

A legalapvetőbb jelenség a felsőoktatás résztvevőinek (hallgatók, tanárok, szülők, munkaadók stb.) heterogénné válása volt. Ennek kezelésére létrehozták az egyetem mellett a nem-egyetemi szektort (főiskola), amely a nagy létszámú, gyakorlatias képzést igénylő tömeg befogadását szolgálta. A most már hatalmas hallgatói létszámot érintő, nagy kormányzati és személyes költségeket jelentő ágazat egésze átpolitizálódott, és működését azóta folyamatos társadalmi viták, feszültségek övezik.

Az expanzió következtében a felsőoktatás demokratizálódott, a magasabb végzettségi szintű munkavállalók megjelenése hozzájárult a gazdaság fejlődéséhez, a jóléti állam kiépítéséhez. Martin Trow eredetileg úgy gondolta, hogy a felsőoktatás akadémiai vonulatát képviselő (klasszikus, kutató) egyetemek pozícióját mindez nem fogja érinteni, és a tömeges képzés az arra a célra kiépített szektor (szektorok) feladata lesz. A két alapvető társadalmi cél együttes, harmonikus követése azonban nem valósult meg, az ezredforduló körül drámai konfliktusokat okozott. A felsőoktatás (és kutatás) működtetésének költségei rendkívüli mértékben növekedtek, többek között a műszaki-technológiai fejlődés következtében. Az akadémiai értékek veszélybe kerültek a rövid távú gazdasági, hasznossági szempontok nyomulása, az elüzletiesedés következtében. Az állami támogatások lefaragása, az intézményi autonómia korlátozása már a klasszikus (kutató) egyetemek ha-

² A témával sokoldalúan foglalkozik az Educatio folyóirat 2014/2. tematikus száma: [Felsőoktatási expanzió](#).

tékonyágát veszélyeztette. (Trow 2000) (Ezen háttér figyelembevételével értelmezhető a Bologna-reform, mint európai kísérlet az elit és a tömeges képzés igényeinek összeegyeztetésére. Az eredeti elképzelés szerint a többciklusú rendszerben a hallgatói tömegek csak az első fokozatot célozzák meg, ami rövidebb idejű, tehát olcsóbb képzésben nyerhető el, mint az egyciklusú – hosszú idejű képzést jelentő – hagyományos kontinentális egyetemi rendszerben. Ezáltal több forrás maradhat a klasszikus egyetemek fenntartására.)

Az Európában éppen most kezdődő második átmenetről még nem lehet tapasztalatunk, de a felsőoktatás jövőjének kérdése intenzíven foglalkoztatja a felsőoktatás-kutatókat. Az előrejelzések meglehetősen pesszimisták.

Fő folyamatként azon feszültségek felerősödését jelölik meg, amelyek már a tömegesség szakaszában jelen voltak (vannak). A hallgatói létszámemelkedés nem áll le, az erre irányuló társadalmi nyomás továbbra is érvényesül. Amennyiben 50% fölé emelkedik a belépési arány, öngerjesztő folyamat indul meg: a felsőfokú végzettség már nem jelent életre szóló privilégiumot, viszont annak hiánya a társadalmi, munkaerő-piaci ellehetetlenülés kockázatával jár. Ezért általános a törekvés a végzettségek, fokozatok szerzésére. Egyre nagyobb arányban jelennek meg, akár többségbe is kerülhetnek a hallgatók körében a nem tipikus életkorúak, élethelyzetűek, ami új kihívás a tanulás és tanítás módszerei tekintetében. A további növekedés kielezi a felsőoktatási intézmények presztízs-küzdelmét, a hallgatókért és az erőforrásokért folytatott versenyt. Egyszerre érvényesül az „akadémiai sodrás”, a klasszikus (kutató) egyetemek önvédelmi törekvése és a „szakképzési sodrás”, ami a hallgatói tömegek hasznossági igényeinek kiszolgálására készíti a felsőoktatási intézményeket. Kiszélesedik a karrier és jövedelem különbség a diplomások között szakterület és főleg a diplomát adó intézmény presztízse szerint. Azok a hallgatók, akik nem a magas presztízsű intézményekben végeznek, a folyamat veszteségeinek érzik magukat. Ezáltal csökken a tanulási (nem a felsőoktatásba való belépési!) kedv, csökken a felsőoktatás színvonala. (Teichler 2013)

A felsőoktatás szereplőinek körében tapasztalható feszültség jórészt az általánossá váló felsőoktatás alapvető jellemzőjének meg nem értéséből fakad. Martin Trow modelljében ez ugyanis azt jelenti, hogy lényegében mindenki számára lehetőség nyílik arra, hogy élete valamely szakaszában igénybe vegye a felsőfokú képzés valamely formáját. Ami igen sokféle, akár a tömegesség szakaszában megszokottól eltérő forma lehet. A felsőoktatás teljes intézményrendszerének gyökeresen át kell alakulnia ahhoz, hogy be tudja tölteni hivatását az új szakaszban, és közben át tudja menteni „örök” értékeit. (Trow 2000)

2009-ben – az éppen lesújtó pénzügyi, gazdasági világválság árnyékában – az európai egyetemi hagyományok és értékek őrzésének letéteményese, a Magna Charta Observatory³ konferenciáján Calzolari professzor, a vendéglátó Bolognai Egyetem rektora úgy nyilatkozott, hogy a nyugati világ egyetemei ezeréves történelmükben példátlan fenyegetettségben érezhetik eredeti értékeiket, abban a helyzetben, amelybe a globalizáció és az informatikai forradalom, valamint a gyorsan csökkenő kormányzati támogatás taszította őket. (Calzolari 2009; Hrubos 2013) A nagy európai és nemzetközi tudományos tekintélynek örvendő Pier Ugo Calzolari 2012-ben elhunyt. Nem érte meg az akkor váratlan gyorsasággal kibontakozó történéseket, amelyek éppen a globalizáció és az

³ A teljes nevén Observatory of Fundamental University Values and Rights a Magna Charta Universitatum 1988-as megjelenése után tíz évvel jött létre, azzal a céllal, hogy ellenőrizze a dokumentumban lefektetett elvek érvényesülését Európában.

informatikai forradalom talaján fogantak, és drámai módon vetették fel az általa követett értékek végső összeomlásának, vagy éppen a válságból való kijutásnak, a továbbélésnek a lehetőségét.

Globalizáció – regionális átrendeződés

A globalizáció jelenségének megértése napjainkban a társadalomkutatók érdeklődésének középpontjában áll. Általában nagy átalakulásnak tekintik, amelynek pontos leírása még várat magára. „Nem arról van szó, hogy egy már kialakult, újszerű globalizált világ áll előttünk, világos szabályokkal. Sokkal inkább az átmenet kiszámíthatatlanságokkal teli korszaka ez. A nagy átalakulás nem arról szól, hogy néhány elmaradottabb ország felzárkózik a fejlettebbekhez, és magáévá teszi a globalizáció szellemét, sokkal inkább arról, hogy a tőkés világrend egésze valami minőségileg mássá alakul.” (*Mittelmannt idézi Jensen 2014: 21*)

Ebben a környezetben értelmezendők a felsőoktatásban lejátszódó folyamatok. A fentiekben bevezetett elméleti keretet követve úgy fogalmazhatunk, hogy míg a fejlett országok felsőoktatása belépett a második átmenet korszakába, a feltörekvő és a fejlődő országok – eltérő ütemben, különböző módokon – az első átmenet (a tömegesség szakaszába való átmenet) szakaszát kezdték meg, gyorsítják fel, miközben a különböző régiók történései sok szálon fonódnak össze, hatnak egymásra.

Az erőforrásokért folytatott verseny ebben a szektorban is globálissá válik, és minden korábbinál élesebb lesz. (Ennek látványos megnyilvánulásai a nemzetközi egyetemi rangsorok, azok időnként hisztérikus kezelése, kommercializálódása). Nagy erővel fejlesztik a felsőoktatást és a kutatást egyes nagy ázsiai országok, és figyelemre méltó a gazdag arab országok előretörése is. Elsősorban a csúcsegyetemek kiépítése kelt nemzetközi feltűnést, és kevésbé az a belső dilemma, hogy vajon milyen viszonylagos súlyt célszerű adni az oktatás egészének, illetve a felsőoktatás bővítésének a világszínvonalú egyetemek létrehozása mellett. Különösen néhány ambiciózus fejlődő országban merül fel élesen ez a kérdés, mindazonáltal többnyire nem mondanak le a csúcsegyetem vállalkozásról. (*Hrubos 2013*)

Úgy is fogalmazhatunk, hogy a hallgatói létszámempanzió a világ egészében egyáltalán nem áll le, nem is lassul, hanem éppen erősödik, csak most döntően nem a fejlett országokban zajlik. Például Kínában 1982-ben 1% volt a belépési arány, 2012-ben már 26%, a tervek szerint 2020-ra eléri a 40%-ot, 2030-ra pedig az 50%-ot – és az arányok hatalmas abszolút létszámokra vonatkoznak. Indiában ugyan nem ilyen gyors a belépési arányok növekedése, viszont a releváns kohorsz létszáma nagy ütemben növekszik. (*Zhang & You 2014*) Ez az átrendeződés igen gyorsan megváltoztatja a nemzetközi hallgatói és tanári mobilitás desztinációit. A feltörekvő (és egyes fejlődő) országokban a gyorsan gazdagodó középosztályban nagyobb mértékben nő a felsőoktatásba való belépési igény, mint a hazai felsőoktatási helyek bővülése. Az így kimaradó fiatalok nagy számban keresnek tanulási lehetőséget a fejlett országokban. Másfelől a csúcsegyetemeknek (esetleg a kiépülő tömeg-egyetemeknek) „hirtelen” nagyszámú jól felkészült tanárra van szükségük, és a helyzetet elsősorban a fejlett országokból meghívott oktatók, kutatók sokaságával oldják meg.

A nagy társadalmi nyomással támogatott globális felsőoktatási empanzió nem valósulhat meg az eddig megszokott intézményi keretekben.

Digitalizáció – a tömeges nyitott online kurzusok megjelenése

Az informatikai forradalom folyamatosan és gyökeresen átalakította a társadalom és a gazdaság lényegében minden területét. A felsőoktatásban is gyors változásokat idézett elő a tanítási és tanulási technikáktól az intézmények működtetésének módjáig. Az online technikák alkalmazása, a hagyományos és a digitális módszerek kombinált bevetése (blended learning) ma már igen elterjedt és elfogadott megoldásnak számít. Ez tette lehetővé a megnövekedett hallgatói létszám mellett a feladatok ellátását.

Azonban az a fordulat, amit az utóbbi években a „nyitott” jellegű online oktatási módszerek megjelenése és gyors térnyerése hoz, e háttér mellett is drámainak mondható. (Hasonló elvek alapján a kutatás, a publikációk és a könyvtárak világába is betört a nyitott hozzáférésre való törekvés, annak megkövetelése és megoldása, ami hat a felsőoktatás világára is.⁴)

A tömeges nyitott online kurzusok (Massive Open Online Courses – MOOCs) több ponton megbontják a felsőoktatás rendszerét. A belépési nyitottság azt jelenti, hogy nincsenek előképzettségre (intézményre) vonatkozó feltételek, nincsenek létszámkorlátok és díjmentes a kurzusban való részvétel. Ez az alapmodell, amelynek többféle konkrét megvalósítása, változata képzelhető el, illetve jelent meg már eddig is. Röviden úgy foglaltható össze a jelenség, mint a további hallgatói létszámexpanszió és a globalizáció hatásának tipikus megjelenési formája, egy lehetséges válasz e kihívásokra.

Nyitott felsőoktatási kurzusok indítására már évekkel korábban voltak kísérletek, példák, elsősorban üzleti vállalkozások keretében. A nem várt fordulat 2012-ben az Egyesült Államokban következett be, amikor néhány amerikai csúcsegyetem elindította a Coursera nevű üzleti vállalkozást. Ennek keretében válogatott kurzusait ajánlották fel online formában, díjmentesen a beiratkozó hallgatóknak. Az aktivitás hamar áttért más neves amerikai, majd pedig brit egyetemekre is. Bár kezdettől fogva megfogalmazódott a félelem, hogy a MOOCs térnyerése a hagyományos egyetem, a felsőoktatás ellehetetlenüléséhez fog vezetni, a folyamat minden jel szerint feltartóztathatatlanul halad. (Setényi 2013)

Az európai akadémiai értékek őrzésére folyamatosan kiemelt figyelmet fordító Európai Egyetemi Szövetség (European University Association – EUA) szinte azonnal felfigyelt a jelenségre, és napirendjére vette a tanulmányozását. 2013-ban tanulmányt készített, amely feltérképezte a helyzetet, 2014-ben pedig kiadta a tanulmány bővített, naprakészre módosított változatát. Ebből kiderült, hogy Európában főleg a viszonylag magas presztízsű állami egyetemek kezdtek bele az új típusú kurzusok rendszerének kiépítésébe. (Gaebel 2014)

Az EUA 2016-os konferenciája pedig már főtémaként vette programjába a digitális technikák elterjedését, a nyitott online kurzusok eddigi tapasztalatait. (Brics 2016) Bemutattak egy survey jellegű felmérést, amely 8 európai országban vizsgálta a felsőoktatás különböző szereplőinek attitűdjét a MOOCs-szal kapcsolatban. A vélekedések alapján árnyalt, de alapvetően támogató kép bontakozott ki. A nyitott online forma előnyét elsősorban abban látják, hogy általa csökkennek bizonyos tudásmonopóliumok, és az átláthatóság következtében javulhat is az oktatás minősége. Kétségek vannak viszont afelől,

⁴ A témával sokoldalú megközelítésben foglalkozik az Educatio folyóirat 2013/3. tematikus száma: [Tudáselosztás – tudásmonopóliumok](#).

hogyan alakítható ki egy használható üzleti modell az új forma működtetésére, fenntartására. A szereplők eljutnak odáig is, hogy a nemzeti akkreditációs és minőségbiztosítási rendszereket újra kell gondolni, megjelent az igény az ECTS típusú kredit elismerésére, mi több, fokozat adására a MOOCs formában. (Ubachs 2016) Egy másik vizsgálat Franciaországban, Japánban, Lengyelországban, Nagy-Britanniában és Németországban zajlott. Kiderült, hogy a kurzusok 25%-a máris ECTS szerint ad kreditet. Egyéb forrásokból merített figyelemre méltó eredmény, hogy Európában elsősorban Franciaország, Nagy-Britannia és Spanyolország egyetemei aktívak, ami rámutat a téma erős nyelvi összefüggéseire. Az angol nyelvű kurzusok dominanciája nem okoz meglepetést, viszont a francia és a spanyol nyelvűek határozott nyomulása arra utal, hogy ezek, az angol által háttérbe szorított nyelvek ismét teret nyerhetnek a MOOCs globális piacán. (Punie 2016)

Kibontakozni látszanak a MOOCs jövőképek.

A fejlett országok csúcseyetemei presztízs megfontolásokból beszállnak a játszmába, de csak perifériális jelleggel (bár az Egyesült Államokban ma 5 csúcseyetem adja a MOOCs 20%-át). (Punie 2016) A fejlett országok tömegegyetemei komolyan foglalkoznak vele távlati üzleti megfontolásból, illetve a tömegképzés terheinek csökkentése céljából. Az általánossá válásba való átmenet szakaszában pedig a képzési programok egy része kifejezetten ebben a formában valósul meg. Stratégiai cél a feltörekvő és a fejlődő országok felsőoktatási piacán való térnyerés.

A feltörekvő országok létrehozzák csúcseyetemeiket, a tömegegyetemi rendszert nem építik ki a fejlett országokhoz hasonló teljességében, annak jó része MOOCs alapú lesz (részben saját nemzeti nyelven, részben valamely fejlett ország nyelvén). A fejlődő országok létrehoznak egy-egy csúcseyetemet (nagy áldozatokkal), a tömeges képzést pedig lényegében MOOCs formában valósítják meg (döntően a fejlett országok egyetemei által meghirdetett kurzusokkal).

A globalizált felsőoktatási világában tehát a fejlett országok jelenleg ismert egyetemi rendszerei nem omlanak össze, megtarthatják korábbi pozícióik jó részét, sőt újabb teret is nyerhetnek, amennyiben kellő rugalmassággal fedezik fel a nyitott rendszerű online tanulási-tanítási formában rejlő lehetőségeket, és megtalálják annak adekvát akadémiai, szakképzési és üzleti helyét. (Hrubos 2014)

Magyarországon az Óbudai Egyetem elindított egy kísérletet. Létrehozták a Kárpát-Medencei Online Oktatási Centrumot (K-MOOC), amely az eredeti MOOCs modell egy változatát valósítja meg. Célja a Kárpát-medencében magyar nyelvű képzést folytató intézmények kiszolgálása, különös tekintettel a határon túli intézetekre. Nyitott online kurzusokat indít, amelyeket a hálózatba jelentkező intézmények (19 magyarországi és 13 határon túli) hallgatói vehetnek fel, a képzés kreditet ad és díjmentes. A 2015/16-os tanévben már meg is indultak a képzések.⁵

Következtetések, új kutatási kérdések

A digitalizáció első megközelítésben egy új működési mód a felsőoktatásban, amely lehetővé teszi az egyre növekvő szektor hatékony fenntartását, a megváltozott igényekkel jelentkező, globális szinten játszó kliensek kiszolgálását. Egy általánosabb megközelítésben viszont új paradigmának tekinthetjük, amely mindent megváltoztat. Hatással

⁵ MOOC <https://kmooc.uni-obuda.hu>

van arra, hogy az intézmények hogyan folytatják oktatási és kutatási tevékenységüket, és hogyan viszonyulnak társadalmi környezetükhöz. A nyitottság, a tudásmonopóliumok terének és erejének – legalább is bizonyos területeken való – csökkentése gyökeresen megváltoztatja a felsőoktatási aréna szereplőinek pozícióit.

A kutatók számára a feltárandó összefüggések, megválaszolandó kérdések sora fogalmazható meg. Fundamentális kérdés, hogyan tudják majd kezelni a fejlett országok a második átmenet szakaszát. Az első átmenet idején két téves megközelítés nehezítette meg a tisztánlátást. Az optimista tévedés szerint a tömegesség szakaszában hasonló szerepet tölt be a felsőoktatás, mint az elit szakaszban, csak „nagyobb méretben”. Mivel hamar kiderült, hogy ez nem lehetséges (nem is szükséges), általános volt a csalódás, a frusztráció. A pesszimista tévedés abban állt, hogy elkerülhetetlen a felsőoktatás egészének „szürke masszává” válása, a színvonal drámai csökkenése. Szerencsére ez a jóslat se teljesült, és máig tartó nagy viták árán az európai felsőoktatás lényegében elfogadta a sokféleséget, mégpedig abban az értelemben, hogy az nemcsak a körülmények által kikényszerített adottság, hanem inkább érték. Most az a kérdés, hogy fel van-e készülve ugyanez a rendszer az általánossá válás szakaszára, annak megértésére, hogy miközben az „egésznek” ismét meg kell változnia, meg lehet tartani az elit és a tömegesség már nagyjából kiépített együttes létezését, de ki kell alakítani egy új szektort az általánossá válás követelményeinek teljesítésére. Ma még nem világos, hogy ez milyen módon tud megvalósulni, elkülönült intézményekben, vagy akár a három misszió együttes vállalásával ugyanazon intézményekben, a globális szempontokat is figyelembe véve.

Az oktatáskutatás klasszikus témája a társadalmi egyenlőtlenségek, az esélyegyenlőtlenség megjelenési formáinak és változási tendenciáinak vizsgálata. A nyitott online formák első megközelítésben a hozzáférés „végtelen” bővítésével értelemszerűen csökkentik az egyenlőtlenségeket (globális szinten is). Ez egyfelől óriási lehetőség egy eddig messze nem megoldott probléma kezelésére. Másfelől a társadalmi egyenlőtlenségek természete – tapasztalataink szerint – olyan, hogy miközben bizonyos vonatkozásban csökkennek, ugyanakkor új és új formákat öltenek, illetve újabb területekre tevődnek át. Kérdés, hogy a nyitott forma adta lehetőségeket kik fogják kihasználni, hol jelentkezhetnek e keretekben is monopóliumok, kiváltságok, társadalmi értelemben szelektált előnyök. Valóban adnak-e esélyt azoknak a társadalmi csoportoknak, amelyek általában kimaradnak, vagy erősen alulreprezentáltak (első generációsok, szegények, családosok, fogyatékkal élők, távoli településen élők, migránsok).

Beválnak-e azok a remények, hogy a nyitottság következtében nő az érdeklődés az általános műveltség körébe tartozó témák iránt (amelyek a hasznossági sodrás következtében kiszorultak a tantervekből), az oktató és a kutató közösség felhasználja-e a lehetőséget az interdiszciplináris megközelítés alkalmazására, vagy akár a holisztikus szemlélet terjesztésére?

Ezek a szociológus első kérdései. Természetesen a neveléstudomány, az oktatás- és tanulástechnika szakemberei további nagyszámú kérdést fogalmaznak meg, amelyekre a felgyorsult világban lehetőleg minél hamarabb választ kellene adni.

IRODALOM

- Bricks and Clicks for Europe: Building a Successful Digital Campus. *European University Association* Annual Conference 7–8. April 2016. (Galway, Ireland). Presentations.
- CALZOLARI, P. U. (2009) Foreword. In: Proceedings of the Conference of the Magna Charta Universitatum Observatory *Crises, Cuts, Contemplations. How Academia May Help Rescuing Society*. Bologna, 17–18. Sept. 2009. pp. 11–13.
- GAEBEL, M. (2014) *Massive Open Online Courses*. An update of EUA's first paper 2013. EUA Occasional Papers. European University Association. p. 35.
- HRUBOS ILDIKÓ (2013) *Globalizáció – informatikai forradalom – akadémiai értékek*. *Educatio*, vol. 22, No. 3, pp. 311–322.
- HRUBOS ILDIKÓ (2014) *Expanzió – határok nélkül*. *Educatio*, vol. 24, No. 2, pp. 205–215.
- HRUBOS ILDIKÓ (2016) Az Európai Felsőoktatási Térség kialakításának második szakasza. Helyzetkép félidőben. In: FEHÉVÁRI ANIKÓ, JUHÁSZ ERIKA, KISS VIRÁG ÁGNES & KOZMA TAMÁS (eds) *Oktatás és fenntarthatóság*. HERA Évkönyvek III. Magyar Nevelés- és Oktatókutatók Egyesülete, Budapest. pp. 263–274.
- JENSEN, J. (2014) *Globalizáció és új kormányzás*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet. Budapest. p. 245.
- PUNIE, Y. (2016) *Opening up Education through the use of Digital Technologies*. Paper presented at the European University Association Annual Conference 7–8. April 2016. (Galway, Ireland)
- SETÉNYI JÁNOS (2013) *A nyitott tanulás térnyerése a felsőoktatásban*. *Educatio*, vol. 22, No. 3, pp. 377–391.
- TEICHLER, U. (2013) *Future Scenarios of Higher Education*. Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Felsőoktatási Kutatások Központja. Konferencia dokumentumok. NFKK Füzetek 10. pp. 35–52.
- TROW, M. (1974) *Problems in the Transition from Elit to Mass Higher Education*. From the General Report on the Conference on Future Structure of Post-Secondary Education. OECD, Paris 1973.
- Carnegie Foundation of Higher Education. Berkeley, California. p. 60.
- TROW, M. (2000) *From Mass Higher Education to Universal Access*. The American Advantage. University of California, Berkeley. p. 16.
- UBACHS G. (2016) *The Changing Pedagogical Landscape*. Paper presented at the European University Association Annual Conference 7–8. April 2016. (Galway, Ireland)
- ZHANG, J. & YU, K. (2014) The Search for Quality at Chinese Universities. In: WEBER, L.E. & DUDERSTADT, J.J. (eds) (2014) *Preparing Universities for an Era of Change*. ECONOMICA Glion Colloquium Series No. 8, London – Paris – Genève. pp. 201–210.

Migráció a mai Magyarországról

A tanulmányban a legfrissebb információk alapján vázoljuk fel a Magyarországról kiinduló migrációs folyamatokat. Elemzésünk három részre osztható: az első részben a migrációs hajlandóság mértékének alakulását vizsgálva vázoljuk fel a magyarországi migráció múltját és várható trendjét. Az elemzés második részében a migráció jelenlegi és közelmúltbeli, azaz a 2014–2016-os helyzetét elemezzük, a harmadik részben pedig néhány gondolatot fogalmazunk meg a migráció várható alakulásáról és társadalmi összefüggéseiről.

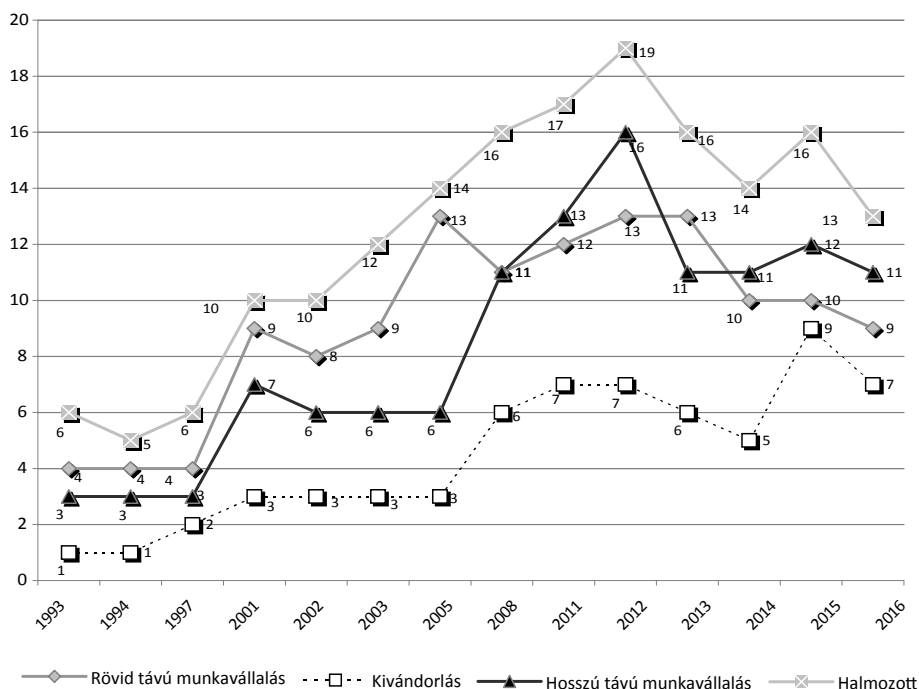
A magyarországi migrációs hajlandóság 1993 és 2016 között

A migrációs hajlandóság (potenciál) a külföldi munkavállalás, illetve a kivándorlás szándékának mértékét mutatja a népességen belül. Munkaerő-piaci szempontból a migrációs potenciál kínálati oldali megközelítésnek tekinthető, s mivel a munkaerő mozgására a kereslet hat erősebben, ezért a migrációs potenciál kutatása a várható mozgások előrejelzésére nem alkalmas (annak mértékét csak erősen alulbecsülve, nem számszerűsíthetően jelzi). A mutatót sokkal inkább tekinthetjük részben a lakosság migrációval kapcsolatos értékrendjét jelző információnak, részben a lakosság közérzetét kifejező indikátornak (Gödri & Feledy 2013).

Az 1. ábrán látható, hogy a magyar lakosság migrációs potenciálja a rövid és a hosszú távú munkavállalást tekintve a kilencvenes évekhez képest a 2000-es évek alatt megnőtt, majd az igen magas 2012. évi érték után 2014-ig csökkent, azóta pedig kis ingadozással a 9–11 százalékos szinten maradt.

A kivándorlást tervezők aránya 2005-ig alig változott, majd 2014-ig 5 és 6 százalék között ingadozott. 2015 áprilisában a kivándorlást tervezők aránya a korábbi kétszere-sére nőtt, majd júliusra kismértékben csökkent, és októberre összességében változatlan maradt. A migrációs hajlandóság halmozott értéke sem változott lényegesen a 2012. évi kiugró érték óta, 2013 és 2016 januárja között 13 és 16 százalék között ingadozott.

Ami az egyes társadalmi csoportok migrációs hajlandóságát illeti, a korábbi kutatások eredményei azt mutatják, hogy ennek értéke ott magasabb az átlagnál, ahol a lehetőségek (fiatalok, emberi és kapcsolati tőkével rendelkezők), illetve a kényszerek (elégedetlenek, pesszimisták, diszkrimináltak) egymást erősítik (Sík & Simonovits 2002; Sík & Örkény 2003).

1. ábra: A magyar lakosság migrációs potenciálja 1993 és 2016 között (%)

Forrás: Sik & Szeitl 2016.¹

Megjegyzés: A három kérdésre (Tervezi-e, hogy néhány hétre külföldre megy dolgozni? Tervezi-e, hogy néhány hónapra/évre külföldre megy dolgozni? Tervezi-e, hogy kivándorol?) külön-külön választott a kérdezett. A „halmazott” migrációs hajlandóság a legalább egy kérdésre igennel válaszolók arányán alapul.

A 2015–16-os adatok szerint (Sik & Szeitl 2016)² a migráció mindhárom típusa esetében szignifikánsan növeli a migrációs hajlandóság esélyét, ha a kérdezett fiatal és férfi. Hasonlóan erős (és a migrációs hajlam mindhárom formájára érvényes hatású) egyrészt az internetezés, az ingatlantulajdon, az anyagi helyzet javulásába vetett hit migrációs hajlamot *növelő* ereje, másrészt a nagyvárosi lét, a lakástulajdon, illetve a kormánypárt iránti szimpátia migrációs hajlamot *csökkentő* hatása.

Rövid távú munkavállalásra a budapestiek, a Nyugat-Dunántúl és az Észak-Magyarország régió lakosai, a roma származásúak másoknál hajlamosabbak, míg azok, akik jövedelmeikből csak beosztással képesek megélni, másokhoz képest kevésbé fogékonyak a rövid távú külföldi munkavállalásra.

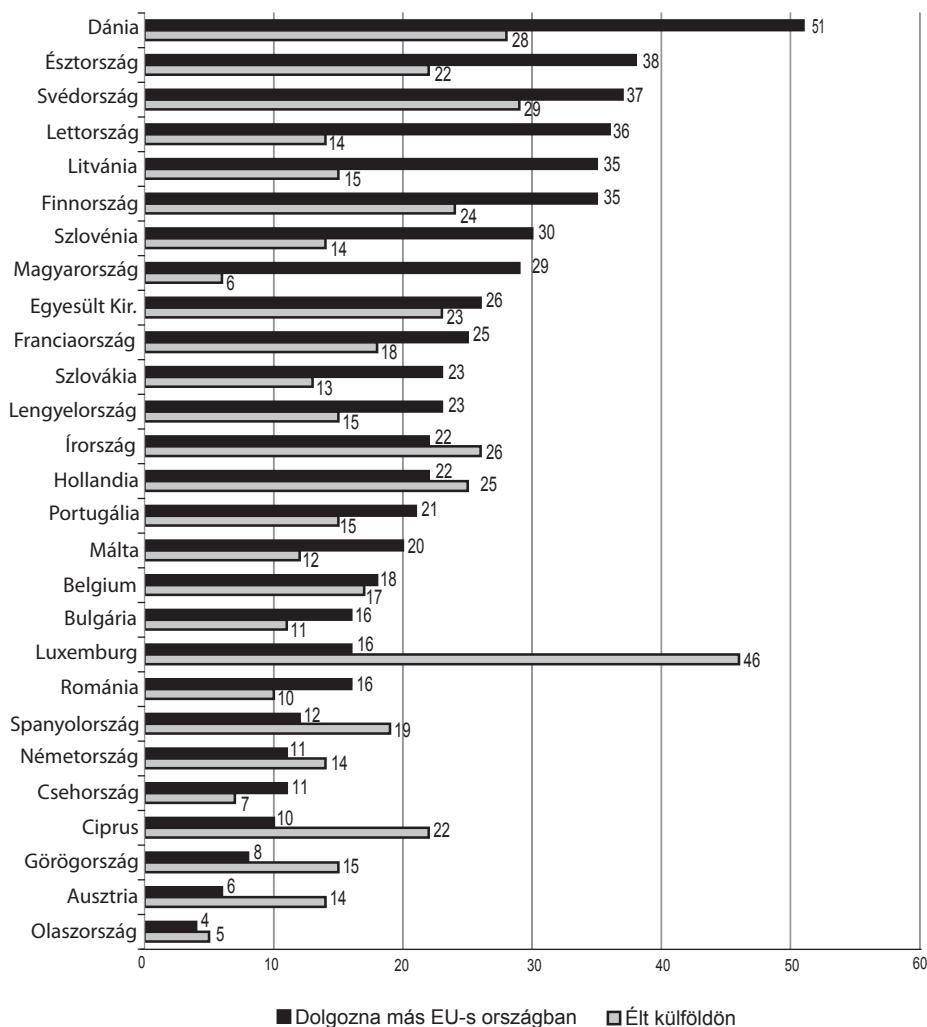
¹ Mindegyik adatfelvétel országos reprezentatív, teljes magyar lakossági vizsgálatot takar, melyet a TÁRKI mindegyik esetben az „Omnibusz” kutatás keretében készített el. A vizsgálatok külön-külön is jól reprezentálják a teljes magyar felnőtt lakosságot nem, kor, iskolai végzettség és település típus szerint.

² A 2015. évi három és a 2016. januári adatfelvétel azonos módszertannal készül, a 18 év feletti felnőtt lakosságot reprezentálja országosan, az elemszám hullámonként körülbelül ezer fő.

A hosszú távú munkavállalás és a kivándorlás tervezése annyiban tér el az eddigiekben kialakuló képtől, hogy a jó anyagi helyzet indikátorai és (a kivándorlás esetében a szakmunkás végzettség) csökkentik a migrációs hajlandóságot és típusát.

A többi EU-tagország migrációs hajlandóságához képest a magyarok migrációs potenciálja 2009-ben az EU-28 átlaga (17%) felett volt. A legmagasabb migrációs hajlandóság a skandináv és balti országokra jellemző, Magyarország – Szlovéniával és az Egyesült Királysággal, illetve Franciaországgal együtt – a közepes mértékű migrációs hajlandóságú országok élmezőnyébe tartozott (2. ábra, első oszlop).

2. ábra: A magyarok migrációs hajlandósága és gyakorlata a többi EU-tagországhoz képest, 2009 (%)

Forrás: Geographical and labour market mobility (2009) 32. és 52. oldali ábrák alapján. Az országok a migrációs hajlandóság szerint csökkenő sorrendbe rendezve láthatók.

A migráció mértéke a mai Magyarországon

A 2011 és 2014 között született adatfelvételek összehasonlítása (Blaskó, Ligeti & Sik 2014) azt találta, hogy öt adatfelvétel – köztük egy makroszintű (a 2011. évi népszámlálás), több survey (a munkaerő-felvételen alapuló SEEMIG (Blaskó & Gödri 2016) és más-
sik három kisebb mintán végzett szociológiai) kutatás – esetében a magyar háztartások tagjainak körülbelül 1-2 százalékát tekinthetjük külföldön tartózkodónak.

A tükröstatistikákon³ alapuló becslések a survey-adatok alapján történő becslésnél valamivel nagyobb értékeket mutatnak.⁴ A 2011. évi népszámlálások adataiból készült tükröstatistikák alapján megállapítható, hogy a 2000-es évek előtthöz képest 2001 és 2011 között a Nyugat-Európában élő⁵ kelet-európai emigráns népesség száma gyorsan nőtt, különösen a lengyel és a román népességé, illetve a kibocsátó ország lakosságához képest Romániában, Litvániában, Lettországon és Bulgáriában a legmagasabb a kivándoroltak aránya (rendre a népesség közel 10%-a, 8%-a, illetve 6–6%-a) (Hárs 2016). A magyar emigránsok teljes népességhez viszonyított aránya nem éri el a 2 százalékot.

Lényegében hasonló képet kapunk, ha az elvándorlás mértékének alakulását vizsgáljuk, hiszen csak az értékek magasabbak valamivel: a romániai migránsok aránya Románia lakosságának több mint 12 százalékát teszi ki, s hasonlóak az értékek a litvánok és a lettek esetében is, kb. 9 és 8 százalék (Hárs 2016). A magyarok esetében a kivándorlók aránya 3 százalék, aminél csak a cseh és a szlovén értékek alacsonyabbak (s a szlovák érték hasonló). Ami a kivándorlás trendjét illeti, a magyar kivándorlók aránya 2006 után kezdett növekedni, s a növekedés üteme 2010 után (az osztrák és a német munkaerőpiac megnyílása után) gyorsult fel.

A legfrissebb adatfelvétel szerint (Tárki Monitor 2014 és 2015, $N = 24\,183$) a külföldön tanuló és dolgozó migránsok aránya a 15–74 évesek körében 2 százalék.

Ha az összes uniós országhoz képest vizsgáljuk a magyarok korábbi migrációs gyakorlatát, akkor azt látjuk (vö. 2. ábra, második oszlop), hogy a magyaroknak – az olaszokhoz és a csehekhez hasonlóan – elhanyagolható migrációs tapasztalatai vannak,⁶ ám míg az utóbbi országokban a migrációt tervezők aránya is alacsony, Magyarországon viszonylag sokan vannak azok, akik hajlamosak a vándorlásra.

A migránsok társadalmi összetétele

A korábban felsorolt kutatások eredményei alapján (Blaskó, Ligeti & Sik 2014) a külföldön élő magyarok társadalmi összetételét a szakirodalomból ismert tendenciák jellemzik:

- ♦ a migránsok körében többen vannak a férfiak, mint a nők;
- ♦ magas a 26–50 évesek aránya;

³ A tükröstatistika lényege, hogy a migránsok létszámát a célországokban nyilvántartott migránsok számának aggregálása alapján becslik.

⁴ Elsősorban azért, mert a survey-adatokból a külföldön tartózkodók kimaradnak. Róluk az általában a háztartás itthon élő tagja számolt be, már ha vállalkozott erre.

⁵ Az adott országba vándoroltak és az onnan hazatérők egyenlege.

⁶ Mivel migrációs tapasztalata van annak a személynek is, aki külföldön született, ezért ebben az alacsony értékben szerepet játszik a bevándorlás alacsony mértéke.

- a felsőfokú iskolai végzettségük aránya magasabb, míg az alacsonyabbaké alacsonyabb;
- a két legfontosabb célország Németország és az Egyesült Királyság.

A témában született egyik frissebb elemzésben Hárs Ágnes és Simon Dávid (2015) a munkaerő-felmérés nagymintás és hosszú idősorban elérhető adatforrása alapján vizsgálták a külföldön dolgozók társadalmi összetételét. Azt találták, hogy a legjelentősebb hatása a demográfiai tényezők mellett a regionális elhelyezkedésnek és a végzett foglalkozásnak (leginkább a szakmunkát jelentő foglalkozásoknak) van. Emellett a munkaviszony jellege is befolyásolja a külföldi munkavállalás valószínűségét. Az alkalmi munkavégzés egyébként változatlan feltételek mellett a teljes mintában a munkaerő-migráció valószínűségét növeli az alkalmazotti státushoz képest (ennek hatása a 2010–2014 közötti időszakban egyre erősebb). A teljes migránsmintában a háztartásban élő nyugdíjasok és a segélyezettek száma az uniós csatlakozást követően növelte, majd a válság időszakában csökkentette a munkaerő-migráció valószínűségét. A munkaerő-migráció a szakmunkások számára stabil és tartós munkavállalói stratégiát jelentett Ausztriában és Németországban is. Eltért ettől az Egyesült Királyságba irányuló munkavállalás: itt a magasabb iskolai végzettségű munkaerőmigránsok inkább betanított vagy segédmunkát végeztek, így feltételezhetően esetükben jelentős a túlképzettség is (Hárs & Simon 2015).

A 2014-es és 2015-ös évi Társi Monitor kutatás adatfelvételi technikája lehetőséget ad arra, hogy először egy szélesebb, majd egy szűkített adatbázis segítségével elemezzük a migránsok társadalmi összetételét. Először a két adatfelvétel összes háztartására vonatkozóan mutatjuk be a külföldön dolgozók társadalmi összetételének jellemzőit, majd egy szűkebb adatbázison azokat vizsgáljuk, akik egyénileg is válaszoltak a kérdőívre. A kétféle megközelítés haszna az, hogy míg az előbbi esetben eredményeink – noha csupán a legelemibb demográfiai adatok tekintetében – jól reprezentálják a teljes magyar 15–74 éves lakosságot,⁷ addig az utóbbi esetben több ismérv alapján vizsgálhatjuk a migránsok társadalmát, de ebből a mintából hiányoznak az éppen külföldön tartózkodók, tehát a minta a külföldön dolgozó feltételezett népesség egészére nézve nem reprezentatív.

A külföldön dolgozó háztartástagok társadalmi összetételéről az alábbiakat mondhatjuk el:

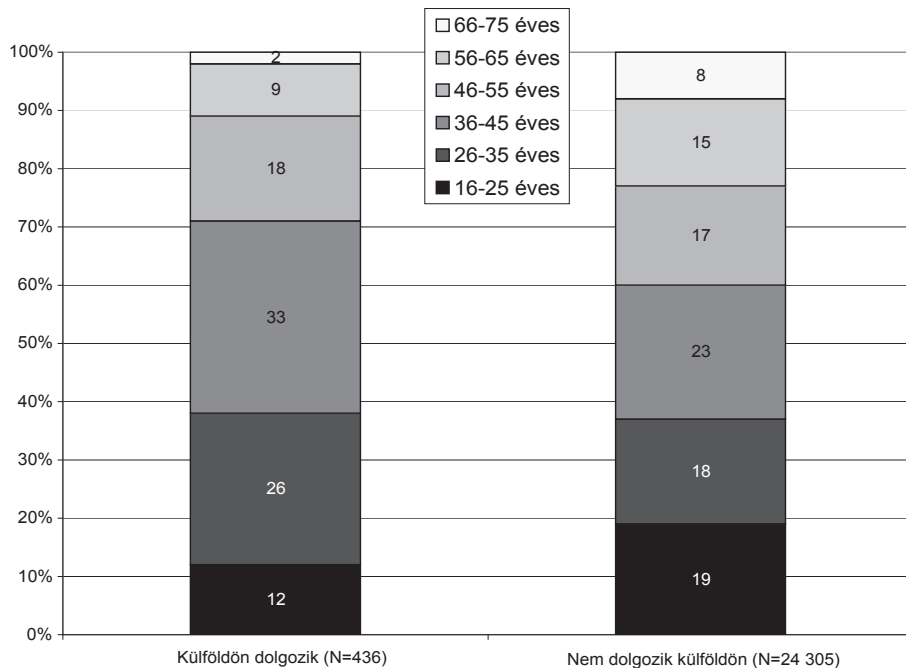
A háztartásfő felmenőinek (szülők) és távolabbi (de a háztartásban élő) rokonainak és testvéreinek körében, illetve a nagyobb (hatfős) és az egyszemélyes háztartásokban élők körében az átlagosnál (2%) magasabb a jelenleg vagy az elmúlt 1 évben külföldön dolgozók aránya.⁸

⁷ Hiszen ebben az esetben olyan külföldön dolgozó háztartástagokat is bevonhattunk az elemzésünkbe, akik jelenleg is külföldön dolgoznak, de velük kapcsolatosan csak olyan (alapvető) adatokat kérdezhettünk a kutatásban részt vevő családtagjaiktól, amikről azt feltételezhettük, hogy ők is helyesen tudhatják rá a választ. Ez úgy jöhet létre, hogy a vizsgálatba kerülő személyek háztartásuk minden tagjáról nyilatkoznak (felsorolják azokat a személyeket akikkel együtt élnek) és válaszolnak a alapvető demográfiai kérdésekre, mint a háztartástagok neme, kora, munkaerőpiaci státusza, esetleges külföldön tartózkodásuk. A két adatbázis tehát csupán abban különbözik egymástól, hogy a szűkebb esetben a minta maguk a válaszadók, míg a tágabb esetben a teljes háztartás.

⁸ Itt és a továbbiakban is akkor és csak akkor tekintjük egy társadalmi csoportban a migráció esélyét az átlagosnál magasabbnak, amennyiben az adott társadalmi csoporton belül a migránsok aránya a teljes mintán belüli aránytól szignifikánsan eltér.

A teljes lakossághoz képest („Nem dolgozik külföldön”) a külföldön dolgozók aránya a férfiak és a 26–35 évesek körében magas, s ha a külföldön dolgozók korcsoport szerinti teljes megoszlását vizsgáljuk (3. ábra), akkor a 26–45 éves korosztályokban magasabb ez az arány.

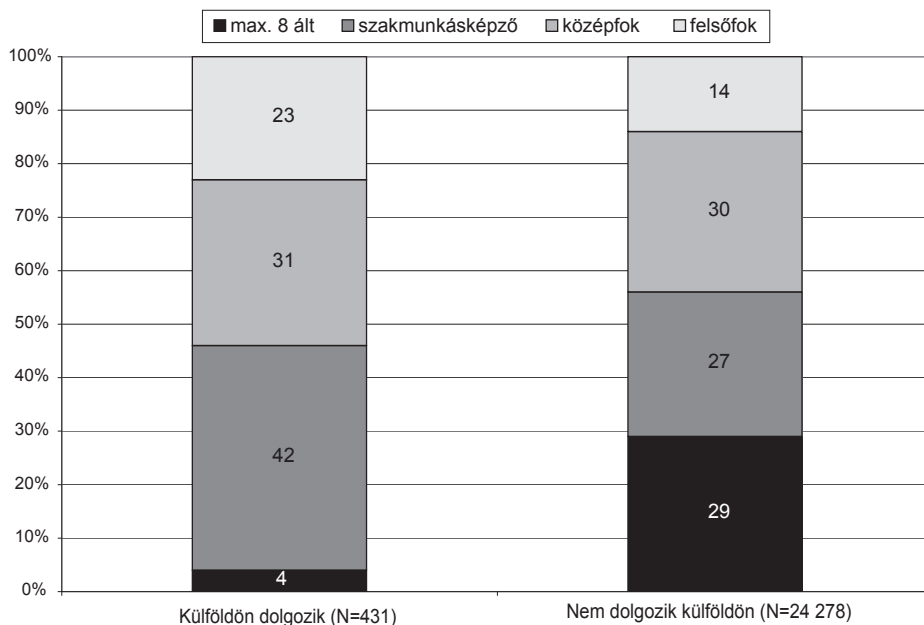
3. ábra: A külföldön dolgozók és az itthon élők megoszlása korcsoport szerint (%)

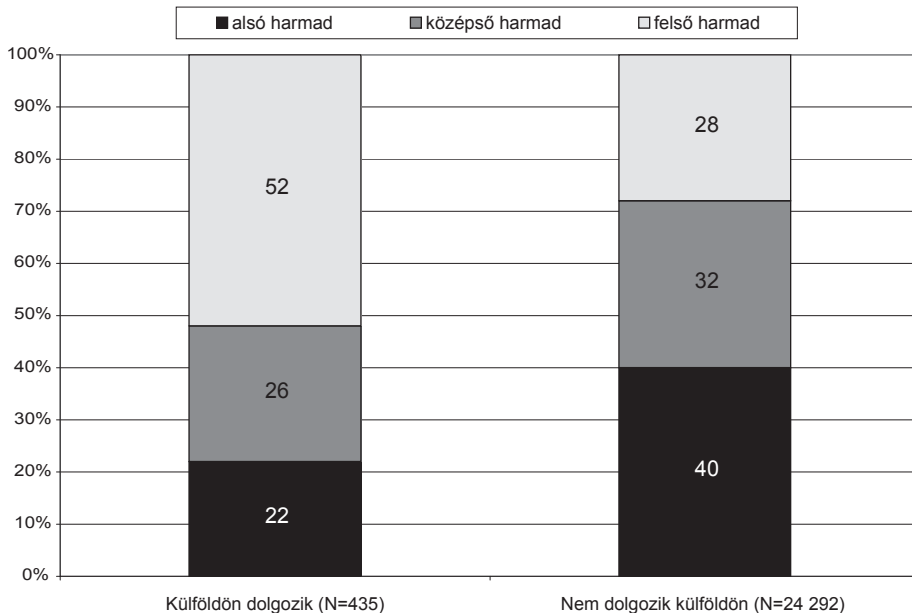
Forrás: Tárki Monitor 2014/2015 egyesített hulláma.

Magas a külföldön dolgozók aránya a szakmunkásképzőt és a felsőfokot végzettek körében, a teljes megoszlást vizsgálva látható, hogy különösen az iskolázatlanok aránya alacsony (4. ábra).

A külföldön dolgozók körében nagyobb egy főre jutó jövedelemmel rendelkező háztartásokban élők aránya (felső harmad) és jelentősen alacsonyabb (szinte feleannyi) az alsó harmadba tartozóké (5. ábra).

4. ábra: A külföldön dolgozók és az itthon élők megoszlása iskolai végzettség szerint (%)

Forrás: Társi Monitor 2014/2015 egyesített hulláma.

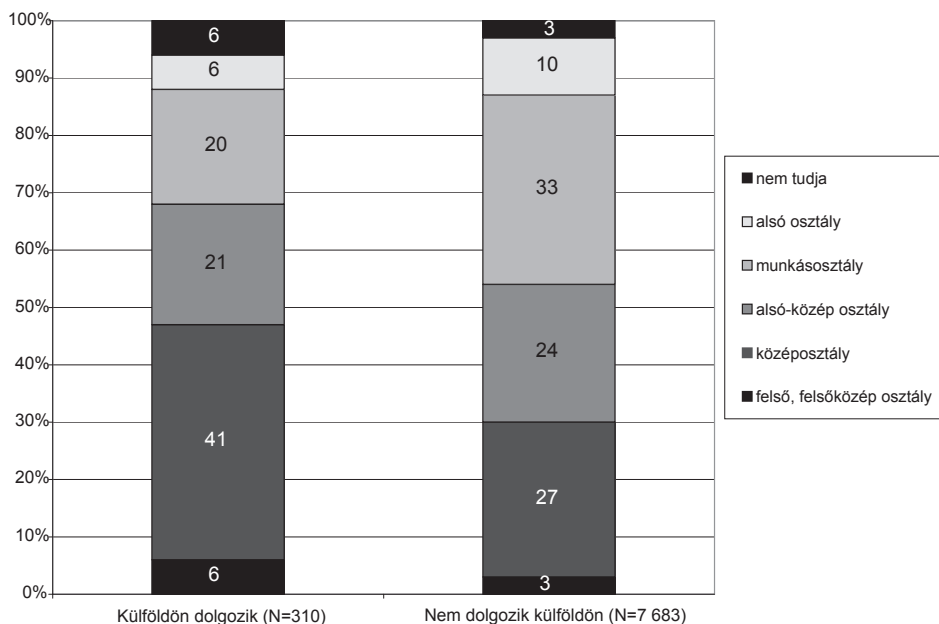
5. ábra: A külföldön dolgozók és az itthon élők megoszlása az egy főre jutó jövedelmi harmadok szerint (%)

Forrás: Társi Monitor 2014/2015 egyesített hulláma.

A következőkben a korábban említett szűkebb adatbázis vizsgálatával bővítjük ki a külföldön dolgozók társadalmi összetételének vizsgálatát.

A migránsok között többen vannak azok, akik magasabb társadalmi osztályba (közép- és felső osztály) sorolják magukat, illetve lényegesen kevesebben definiálják helyzetüket a munkásosztály, vagy az alsó osztály tagjaként, mint a teljes mintában (6. ábra).

6. ábra: A külföldön dolgozók és az itthon élők megoszlása osztálytudatosság szerint a szűkített mintán, (%)

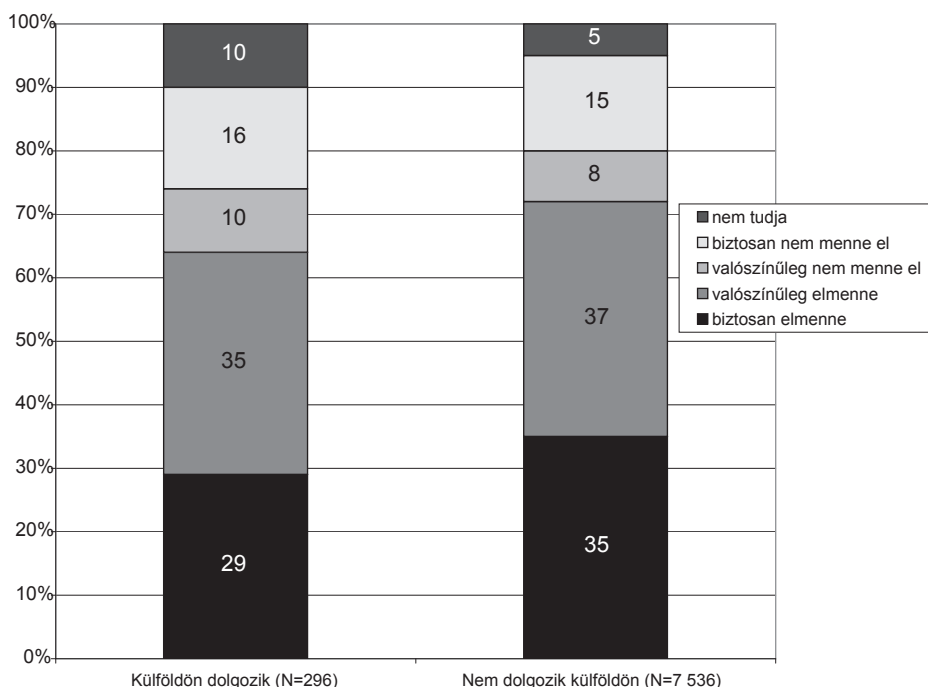

Forrás: Társki Monitor 2014/2015 egyesített hulláma.

A külföldön dolgozók kiegészítő emberi tőkével is jobban vannak ellátva, mint az átlag: jogosítványa 77%-uknak van (a minta 51%-ával szemben), autója 84%-uknak van (a minta 68%-ával szemben), és idegen nyelven beszél 62%-uk (a minta 29%-ával szemben), de kényszereik is nagyobbak (banki hiteltartozása 29%-uknak van (a minta 21%-ával szemben). Kitűnik továbbá, hogy a külföldön dolgozók 84%-ának van autója (a minta 68%-ával szemben), ami leginkább az ingázással lehet összefüggésben.

Politikai magatartásukat tekintve, a külföldön dolgozók körében alacsony a szavazási hajlandóság (7. ábra).

7. ábra: A külföldön dolgozók és az itthon élők megoszlása a szavazáson való hajlandóság szerint (%) a szűkített mintán ($N = 97\,993$, %)

Forrás: Társi Monitor 2014/2015 egyesített hulláma.

A **migráció irányának** vizsgálata a 2014-es, 2015-ös Társi Monitor adatok alapján is megerősíti a korábban ismerteket: a migránsok három legfontosabb célországa Németország, Ausztria és kisebb mértékben Nagy-Britannia: rendre az összes migráns ($N = 435$) 37, 34 és 9 százaléka.

A Németországban és Ausztriában dolgozók társadalmi összetételét összevetve azt látjuk, hogy mindkét migráns csoport tagjai a nagyobb (öt-hat fős) háztartásokból kerülnek inkább ki (31-31%-uk a minta 25%-ával szemben), ezzel szemben a Nagy Britanniában és az egyéb EU-tagországokban dolgozók kisebb csoportjaiban az egyfős háztartásokból toborozódnak inkább a migránsok. A németországi dolgozók jellemzően szakmunkás végzettségével (63% a minta 42%-ával szemben) ellentétben az ausztriai dolgozók körében a legalább középfokú iskolai végzettség van túlsúlyban (61% a minta 53%-ával szemben),⁹ akik az átlagosnál jobban is keresnek (a legmagasabb jövedelmi harmadba tartozók aránya 58% a minta 52%-ával szemben).¹⁰ Az autóval rendelkezők aránya – az ingázó – ausztriaiak körében szinte teljes körű (94%), ugyanakkor a németországiak esetében csupán 70% (a migráns minta 84%-ához képest).

⁹ A Nagy Britanniában dolgozók túlnyomó többsége (91%) legalább középfokú végzettségű.

¹⁰ S erre szükségük is van, hiszen a banknak tartozók aránya is az átlagosnál magasabb körben (36% a 31%-kal szemben).

A migrációs **háztartási** szintű elemzésének haszna abban lehet, hogy ez lehetőséget ad a vagyon és az általános életszínvonal, illetve a migráció közötti összefüggések egyéni szinthez képest alaposabb elemzésére.

A 2014–15-ös egyesített adatbázis alapján a külföldön dolgozó háztartástagot magában foglaló háztartások esetében (3%, $N = 4505$) azt találtuk, hogy az átlagosnál:

- magasabb a külföldön dolgozó háztartástagot magában foglaló háztartások aránya a budapestiek körében,
- magasabb ez az arány az egyfős és a nagyobb (de különösen az 5 és 6 fős), illetve a valamilyen bonyolult összetelt alkotó háztartások esetében. Ezzel szemben alacsony a kétfős (különösen, ha nincs gyerek),¹¹ illetve elhanyagolhatóan kicsi a gyereket egyedül nevelő háztartások körében,
- magasabb a külföldön dolgozó háztartástagot magában foglaló háztartások aránya a legfelső egy főre jutó jövedelemötödbe tartozók esetében, továbbá a banki hitellel, illetve az autóval rendelkezők körében és a tartós fogyasztási eszközökkel jól ellátottak között, illetve azok körében, akik szerint „gondok nélkül élnék” vagy „beosztással jól kijönnek” jövedelmükből vagy évente mennek nyaralni.

Összefoglalás helyett

Az eddigi adatok elemzése alapján elmondható, hogy a migrációt tervezők aránya a '90-es évektől kezdve növekszik, miközben összetétele nem változik. A külföldön dolgozó magyarok arányának növekedéséből, valamint ennek egyre gyorsuló trendjéből pedig arra következtethetünk, hogy Magyarország soha többé nem lesz olyan mértékben zárt világ, mint amilyen korábban volt. Következésképpen olyan politika, amely a migráció megállítását célozza, eleve bukásra van ítélve.

Az előző bekezdésben leírtak súlyát növeli, hogy elemzésünkben ugyan nem foglalkoztunk a külföldi tanulás jelenségével, de könnyen belátható, hogy mindazok a munkaerő-piaci folyamatok és az oktatásban lezajló folyamatok – értelemszerűen ideértve a nemzetközi migrációt is – szorosan összekapcsolódnak.

Leszögezhetjük továbbá azt is, hogy a migráció egyre erősebb politikai és társadalmi reakciókat gerjeszt. Ez annál is inkább így van, s marad is a jövőben, mert mint az empirikus elemzés eredményei mutatták, a migráció esélye azokban a társadalmi csoportokban a legmagasabb, amelyek az ország demográfiai/oktatási/munkaerő-piaci jövőjét leginkább meghatározzák: fiatalok, hajadonok/nőtlenek, férfiak és szakképzettek/iskolázottak.

A migráció hatásairól való közbeszédben elsősorban rejtve az húzódik meg, hogy kinek vagy minek a szempontjából keressük a választ: az egyén vagy a nép (mint képzelt közösség), egy régió, egy szakma vagy az ország és a munkaerőpiac egésze, a munkaadó vagy a munkavállaló, illetve a fogyasztó szempontja az elemzés tárgya. Belátható, hogy a migrációval kapcsolatos gondolkodás, amelyre bármilyen megvalósítható közpolitika építhető, reménytelen, ha csak „nép-nemzeti” vagy „népgazdasági” szinten gondolkodunk a migrációról. Migrációs politika – ha nem csupán pártpolitikai célok érdekében

¹¹ Ezzel szemben, ha a pár a szüleivel él, akkor a külföldön dolgozó háztartástag aránya az átlagnál magasabb.

akarjuk használni – csak fókuszáltan és az egyéni/háztartási döntéshozatal ismeretében fogalmazható meg.

A migrációról való racionális gondolkodáshoz az is szükséges, hogy eldöntsük: milyen időtávon végezzük az elemzést? A migráció okainak és hatásainak megértéséhez ugyanis – lévén a jelenség egy igencsak bonyolult szociológiai képződmény – nagyon fontos annak belátása, hogy a rövid és a hosszú távú folyamatok nagyon eltérően alakulhatnak. Például mert az első hullámban mások mennek, mint a későbbiekben, a migránsokról alkotott kép a célországokban is nagyon más lehet az első tíz és a második százezer érkezése idején. Ha egy országban kialakul egy másik országbeliekből álló diaszpóra, az a migráció minden paraméterét (munkaerő-piaci szegmentáció, városi szegregáció, oktatási igények, étkezési trendek stb.) megváltoztathatja, ám ez időigényes folyamat, melynek során sokfelé terelődhet a migránsok és a többség kapcsolata.

Legalább ilyen fontos az, hogy a migrációt egyirányú utcának vagy forgalmas keresztutak láncolatának képzeljük-e el. A statisztika ez előbbit sugallja (ha valaki nem tölt egy évet „kint”, akkor nem migráns), mert ezt tudja mérni. És a migráció szociológiai modelljeinek első változataiban is dominált az a megoldás, hogy a migráns A-ból B-be tart, bár már a tegnapi világban is voltak olyan elméletek, amelyekben a migráns viselkedésének alapváltozata az volt, hogy csak ideiglenesen lép be a célország munkaerőpiacára, s amilyen hamar teheti, távozik is onnan. A mai világban pedig még a legkiszolgáltatottabb menekültmozgások sem egyirányúak.

Izgalmas kérdés az is, hogy miképpen gondolkodunk a migráció és az identitás kapcsolatáról: csak akkor lehet valaki a nemzettest része, ha ott is él („itt élned és halnod kell”), s ha nem ezt teszi, akkor a migráns nemzete árulója, magyarságának elvesztője (disszidens), vagy éppen a migráció során értékelődik fel a nemzeti identitás, mert ez ott és akkor fontos, amikor ez nem „természetes”.

S végül, de nagyon nem utolsó sorban, a migrációról való gondolkodásnak fontos eleme, hogy mit nevezünk sikernek. Korábban már említettük, hogy vannak migránsok, akik számára az a siker, ha mielőbb hazamehetnek, mert elég pénzt tettek félre és küldtek haza. Más migránsok letelepedni akarnak új hazájukban, hogy aztán ott asszimilálódjanak, vagy csak integrálódjanak, vagy mindent megőrizzenek, amit tudnak a „hazulról hozottból” (értékrend, nyelv, életmód stb.), s ápolják a hazavezető szálakat. Mint ahogy a visszatérésnek is sokféle tartalma lehet: lehet a kudarc belátása, de lehet egy nem várt szerelem, lehet honvágy, de valamilyen új lehetőség felfedezése otthon, s lehet ez egy generáció életciklusának „természetes” rendje (’56-os politikusok vagy/és nyuggerek), de lehet egy soha nem végződő ingamozgás egyik mozdulata is.

IRODALOM

- BLASKÓ ZSUZSA & GÖDRI IRÉN (2016) A Magyarországról kivándorlók társadalmi és demográfiai összetétele. In: BLASKÓ ZSUZSA & FAZEKAS KÁROLY (eds) *Munkaerőpiaci Tükör 2015*. MTA KRTI-KTI, Budapest. pp. 59–71.
- BLASKÓ ZSUZSA, LIGETI ANNA SÁRA & SÍK ENDRE (2014) *Magyarok külföldön – Mennyien? Kik? Hol?* In: KOLOSI TAMÁS & TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (eds) *Társadalmi Riport 2014*. TÁRKI, Budapest. pp. 351–372.
- CZIBIK ÁGNES, HAJDU MIKLÓS, NÉMETH ANDOR, NYÍRÓ ZSANNA, TÓTH ISTVÁN JÁNOS & TÜREI GERGELY (2014) *A migráció és a magyar migránsok jellemzői 1999–2011*. MTA KRTK, Budapest.
- Geographical and labour market mobility* (2009) Special Eurobarometer 337.
- GÖDRI IRÉN & FELEDY GÁBOR ATTILA (2013) *Migrációs tervek megvalósulása egy követéses vizsgálat tükrében*. *Demográfia*, vol. 56, No. 4, pp. 281–332.
- HÁRS ÁGNES (2016) *Elvándorlás és bevándorlás Magyarországon a rendszerváltás után – nemzetközi összehasonlításban*. In: BLASKÓ ZSUZSA & FAZEKAS KÁROLY (eds) *Munkaerőpiaci Tükör 2015*. MTA KRTI-KTI, Budapest. pp. 39–53.
- HÁRS ÁGNES & SIMON DÁVID (2015) A munkaerő-migráció változása a kétezres években Magyarországon. In: *Budapesti Munkagazdasági Füzetek BWP – 2015/2*. MTA KRTK, Budapest.
- SÍK ENDRE (2003) A migrációs potenciál kutatásának alapfogalmai. In: ÖRKÉNY ANTAL (ed) *Menni vagy maradni?* MTA Politikatudományi Intézet, Budapest. pp. 15–18.
- SÍK ENDRE & ÖRKÉNY ANTAL (2003) A migrációs potenciál kialakulásának mechanizmusa. In: ÖRKÉNY ANTAL (ed) *Menni vagy maradni?* Kedvezménytörvény és migrációs várakozások. MTA Kisebbség-kutató Intézet–Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont, Budapest. pp. 188–202.
- SÍK ENDRE & SIMONOVITS BORBÁLA (2002) *Migrációs potenciál Magyarországon, 1993–2001*. In: KOLOSI TAMÁS, TÓTH ISTVÁN GYÖRGY & VUKOVICH GYÖRGY (eds): *Társadalmi riport 2002*. TáRKi, Budapest. pp. 207–219.
- SÍK ENDRE & SZEITL BLANKA (2016) *Migrációs szándékok a mai Magyarországon*. In: BLASKÓ ZSUZSA & FAZEKAS KÁROLY (eds) *Munkaerőpiaci Tükör 2015*. MTA KRTI-KTI, Budapest. pp. 54–59.

A jövő iskolája projekt

Nem volt ilyen projekt – és ez az írás arról szól, hogy miért is nem volt. Az 1970-es évek második feléről beszélünk, vissza egészen az 1970/80-as évtized fordulójáig, hogy ránézzünk azokra az erőfeszítésekre, nekibuzdulásokra és illúziókra, amelyekből egy valódi Ajövő iskolája projekt megszülethetett volna, sőt, ami a nemzetközi (európai) összefüggéseket illeti, meg is kellett volna születnie. Mégsem formálódott fejlesztési tervvé. Egyrészt tehát azt kérdezzük, hogy miért nem. Másrészt pedig azokat a vágyakat, törekvéseket, hajtóerőket és elképzeléseket mutatjuk be, amelyek velünk éltek, és amelyek – ha projektté nem formálódtak is – hosszabb távon valamiképp befolyásolták a jövőt.

Ez az írás – inkább esszének szánjuk, semmint kutatási beszámolóknak – olyan összefüggésben jelenik meg, ami a jövőt kutatja, a jövőről szól. Nem mélyülünk bele a jövő-kutatás filozófiájába, és itt most nem emlegetjük azt a közhelyet, hogy a jövő társadalmi konstrukció, amelyet az eddigi tapasztalatok alapján szerkesztünk meg, és amely élményeink és világlátásunk jövőbe vetítését szolgálja. Nem gondolkodunk el azon, hogy mit is szolgálnak az ilyen projekciók biztonságot teremtve egy mind bizonytalanabb világban; és hogyan viszonyulnak majd a célokhoz, amelyeket magunk elé tűzve követni akarunk. Amin szerintünk töprengeni mégis érdemes, hogy mennyire vagyunk képesek belátni a jövőt. Ebben az értelemben A jövő iskolájakom projekt – ahogy kialakult és ahogy nem kelt életre – egyfajta „jövő emléke”: mementója annak, hogy négy évtizeddel ezelőtt mit jósoltunk az iskolának, s hogy ebből mi valósult meg egyáltalán. A jövő iskolája projekttel a jövőről szóló kollektív gondolkodás keretében ezért érdemes foglalkozni.

A tanulságok előre megfogalmazhatók. A jövő iskolája koraérett volt; olyan „politikakölcsönzés” (policy borrowing, vö: *Phillips & Ochs* 2003), amely az értelmiségnek csak egy kis csoportját tudta megmozgatni – őket sem egyforma lendülettel –, de nem tudott áttörni a gettó falain, amelyek az ilyen értelmiségi csoportosulásokat a Kádár-rendszerben körülvették. Ma már biztosak lehetünk abban, hogy a két tendencia – az ún. „nagypolitika”, valamint az a szakmai-politikai törekvés, amelyet itt a „jövő iskolája” névvel illetünk – nemcsak nem mozgott együtt, de majdhogynem ellentétes irányban mozdult. Arra csak gyanakodhatunk, hogy ez a kétfelé tartó mozgás egyenesen szándékos volt. Vagyis hogy a „nagypolitika” szándékosan terelte az energiákat az ilyen Ajövő iskolája projektekbe; nehogy ezek a társadalomjobbító szándékok magát a „nagypolitikát” vehessék célba.

A jövő iskolája és a „nagypolitika”

A „projekt” – ha annak nevezhetjük egyáltalán, mert inkább csak figyelemfölkeltésnek szánjuk – az 1970-es évek második felében teljesedett ki, és az 1980-as évtized első egy-két évének látványos kádercseréjéig és intézményi átszervezéséig tartott. A korszak, amelyet betöltött, és amelyben e „projekt” szereplői részt vettek – megélve a társadalmi részvétel látszatát és bódulatát – a Kádár-rendszer újabb fordulópontja volt. (A rendszer előző fordulópontjait a hatvanas évek elejére helyezve, illetve a hatvanas és hetvenes évtized fordulóján határozva meg.) Ezek a fordulópontok persze összefüggtek egymással, hiszen ugyanazok a „nagypolitikai” szereplők hajtották végre ugyanott (Magyarországon), sőt szinte következtek egymásból. A külső körülmények voltak mások. Egyrészt gazdaságban, másrészt politikában; és ezekkel az externálékkal a Kádár-rendszer vezetőinek, akarták vagy sem, mindenképp szembesülniük kellett.

A csődközeli helyzet, amelybe a Kádár-rendszer belekényszerült az 1970-es évtized végére, szakértői értékelések szerint (vö. *Mong* 2012: 127 skk.) egyrészt összefüggött a nemzetközi gazdaság átrendeződésével, másrészt a válasszal, amelyet erre az ország vezetése adott vagy nem adott. Ami a nemzetközi gazdasági átrendeződést illette, az 1970-es évek energiaár-robbanása (kizárólag, de legalábbis főként, vö. *Mong i.m.* 144–145) tektonikus mozgásokat eredményezett a gazdasági szereplők egymáshoz való viszonyaiban. Az energiaszektor drámai megváltozására a különböző gazdaságok másként és másként reagáltak. Az évtized végére markánsan látni lehetett már a különbségeket rugalmasságban, adaptivitásban és hatékonyságban – nemcsak az egyes gazdaságok, hanem az ún. „két világrendszer”, magyarul a Nyugat és a szovjet blokk között.

A Kádár-rendszer persze csak gyöngye résztvevője volt ezeknek az erőviszonyoknak, de az kétségtelen, hogy megtette az alkalmazkodási kísérletét az 1968-as gazdasági reformmal. Miután 1956 elbukott, az 1968-as kísérlet realizistikusabbnak tűnt, figyelembe véve a nemzetközi erőviszonyokat. Valójában mégsem bizonyult reálisnak, különösen a szovjet hatalmi szférában lejátszódó változásokat tekintetbe véve, valamint az ezekhez eltérően kapcsolódó magyarországi belső pártharcokat ismerve. Utólag nem tudjuk, de többen tartják lehetségesnek (*Koltay* 1989; *Lóránt* 1989, vö. *Mong i.m.* 140–141), hogy egy sikeres gazdasági reform kivédhette, vagy legalábbis elodázhatta volna azt a csődállapotot, amelybe a magyar gazdaság az 1970-es évek végére jutott.

A magyar gazdaságpolitika (az MSZMP gazdaságpolitikája) 1979-ben először kockáztatta meg 1968 óta a drámai áremeléseket. Ezeknek a gazdasági reformra készülve szerkezeti jelentősége volt: az, hogy az árrendszer jobban tükrözze a piaci viszonyokat. Most, egy évtizeddel később már csak menekülési kísérletet jelentett: kényszerű bevételnövelést, valamint bizonytalan lépéseket egy másik világ, a rettegve vágyott Nyugat intézményei felé (Világbank).

A rendszer vezetői a tűzzel játszottak és közülük a legrutinosabb, Kádár János politikusi vénájával meg is érezte ezt. A figyelmeztető pártjelentések a közvélemény mozgolódásáról, az elégedetlenség növekedéséről egy esetleges ellenállás parazsát idézhették föl; a budapesti Lenin-szobor talapzatára firkált megjegyzés pedig egyenesen emlékeztette a pártvezetést arra, amire megpróbált nem emlékezni: 1956-ra. (*Mong i.m.* 130).

Még messze voltak attól, hogy bátrabban nyissanak a nemzetközi pénzvilág felé, mint majd később, az 1980-as években, amikor Magyarország fölvételét kérte a Világbankba. Bár a nyitást a hazai gazdaságpolitika egyes irányítói már elő is készítették – és a

fogadókészség is meglelt volna –, de a következetes szovjet elutasítás az 1970-es évek végén lehetetlenné tette. A Kádár-rendszer így két tűz közé került. Egyfelől megkísérelte pozícióit javítani azzal, hogy egyre fokozottabban próbált föllépni a nemzetközi piacon, ehhez azonban újabb és újabb beruházások kellettek volna, ami mind fokozottabb alkalmazkodást kellett jelentsen a nemzetközi (elsősorban pénzügyi) szervezetek elvárásaihoz. Másfelől ezeket az alkalmazkodásokat következetesen el kellett volna fogadtatni a szovjet pártvezetéssel, amely figyelt az 1956-os magyarokra, mintegy háromszázezer katonával megszállása alatt tartva Magyarországot.

A gazdasági és politika vezetés szereplői – ki-ki a saját hatáskörében és ellenőrzési területén – próbálta enyhíteni ezt a szorítást. Azokat a reformtörekvéseket, amelyeket itt a A jövő iskolája projektnek neveztünk el, joggal tekinthetjük az egyik ilyen próbálkozásnak. Miközben a Kádár-rendszer gazdaságilag és politikailag egyre szorosabb kötelékben vergődött, óhatatlanul kisebb-nagyobb teret engedett olyan újításoknak, amelyeket a rendszerre veszélytelenebbnek látott. A jövő iskolája projekt – a benne résztvevők szereplése, elkötelezettsége és esetenkénti eufóriája – így már inkább érthető. És az a furcsaság is, hogy miközben a rendszert egyre fojtogatta a kettős szorítás, A jövő iskolája projekt körül mintha megnövekedett volna a politikai mozgástér.

Az 1972-es központi bizottsági határozat – amelyet a szakmai nyelv oktatáspolitikai párthatározatként nagy kedvvel emlegetett (egyfajta legitimációs hivatkozásként) – kitűzte a továbbtanulási arányok emelését a középfokú oktatásban (részleteit idézi: *Inkei et al 1979: 19*). Óvatosan ugyan és újra meg újra hangsúlyozva, hogy a középfokú műszaki káderek arányszámát kívánja emelni – de mégis. (Évtizedeken át a szakmunkás képzésen volt a hangsúly mint a munkásosztály utánpótlásán.) Ezek a mondatok bekerültek Kádár János beszámolójába, amelyet az 1975-ös pártkongresszuson tartott, valamint a párt ennek alapján meghirdetett programnyilatkozatába is (idézi *Inkei et al i.m. 20*). Az egymással birkózó pártbeli erőket szinte látni lehetett, azt is, ahogy egy újabb, iskolázottabb generáció igyekszik megtalálni a saját hangját és követni saját érdekeit és értékeit. A mondat egyik fele az általános műveltség (magyarán: az iskolázottság) szintjének emelését tűzte ki célul; ugyanannak a mondatnak a másik fele ijedten visszakozott a munkásosztály megerősítésére. Egy következő mondat a középfokú oktatás kiterjesztését hirdette meg, azután azonban egyre növekvő szakmunkásképzésként értelmezte ugyanezt. Az ilyen kettős beszéd nem volt ritka a pártdokumentumokban és tükrözte a Kádár-rendszer ún. „szövetségi” jellegét. De nemcsak azt. Hanem a szándékot is, hogy az évtizedes kontrollok alól az iskolát igyekezzenek az értelmiség utánpótlásává tenni, megnyerve ezzel az értelmiségi csoportosulások támogatását, vagy legalább szimpátiáját.

A jövő iskolája projekt ebbe a kontextusba illeszkedett. Nagy és összetett projekt volt, amelynek szervező és mozgósító ereje mintegy évtizedig tartott, az 1972-es központi bizottsági határozattól Pozsgay Imre és körének minisztériumi menesztéséig. Tetőpontját a hetvenes évek végén érte el, amikor egyes szereplői bekerültek a „nagypolitikába”, vagy legalább az államigazgatásba, ami az értelmiségi közvélemény szemében a belátható nagypolitikának számított.

A jövő iskolája és a Tervhivatal

A jövő iskolája projekt egyik erőközpontját az Országos Tervhivatalban kereshetjük. Az Országos Tervhivatal – különösen az 1968-as reformkísérlet óta – sajátos helyet foglalt el a „nagypolitikában” (Timár 2005: 173 skk), ami kisugárzott természetesen A jövő iskolájaprojektre is. Egy ilyen nagy volumenű, sokakat szervező-mozgósító projekt – már-már mozgalom (ha csak értelmiségi berkekben is) nem is lett volna elképzelhető azok nélkül a közgazdászok nélkül, akik a Tervhivatalban, valamint anyaintézményükben, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen dolgoztak. Kapcsolatrendszerük hihetetlenül szerteágazó volt. Különösen hatékonyak tudtak lenni azzal, hogy tervhivatali elhelyezkedésük következtében mind a gazdasági, mind a pénzügyi szférát áttekinthették. S ha már nem uralták is úgy 1956 után, mint a Rákosi-rendszerben, a kapcsolatok természetesen megvoltak, sok esetben még élénkebben is, mint a korábbi parancsuralmi körülmények között.

A Tervhivatal és az oktatási-művelődési (kulturális) szféra kapcsolatát még egy körülmény befolyásolta. Bár az oktatás és a kultúra kérdéseinek is megvolt a tervhivatali irányítóközpontja, maga a Tervhivatal egészében nem az ideológiai pártirányítás alá tartozott, hanem a gazdaságpolitikai pártirányítás, az MSZMP KB gazdaságpolitikai titkárnak a kompetenciájába. Ez sajátos helyzetet idézett elő. Egyrészt természetesen csak annyira volt fontos a kultúra és az oktatás (ebben a sorrendben!) a gazdasági pártpolitika számára, amennyiben a kulturális és oktatási intézmények alapítása, fönntartása és fejlesztése pénzbe került. (Ez volt az a pont, amelyet az oktatás-gazdaságtanokba valamelyest beletanult későbbi oktatáskutatók mindig azzal támadtak, hogy az oktatásügyet „maradékelen” kezelik. Azaz annyit költenek rá, amennyi a költségvetésből erre a szférára marad. Holott, folytatódott a máig közismert érvelés, az oktatásra fordított erőforrások maguk is értelmezhetők beruházásként: beruházásként az „emberi tőkébe”. (Lásd: Polónyi 2002: 41 skk.)) Ebben az értelmezésben a Tervhivatal az oktatási intézményeket a finanszírozáson keresztül tudta és akarta ellenőrzése alatt tartani, vagyis az erőforrásokon keresztül, amelyet az oktatás irányítóinak – tágabban: az ideológia irányítóinak – a rendelkezésére bocsátott. Ami önmagában is figyelemre méltó konfliktushelyzeteket rejtett magában.

Másfelől a gazdaságpolitikai pártirányítás számára a munkaerő képzésén és foglalkoztatásán keresztül vált érdekessé az oktatás. Itt kapcsolódtak be A jövő iskolája projektbe a közgazdák. A teljes iskolázás következtében az iskola a jövő munkaező rekrutálásának egyik fontos intézménye volt; e munkaerő összetételét, szerkezetét, sőt, akár földrajzi elhelyezkedését is befolyásolni lehetett az oktatási intézményeken keresztül. A demográfia kívül – amely a tervezők számára az elsőrendű humán erőforrás mutatóit hordozta (a szovjet megszállás országaiban a demográfiai statisztikák éppúgy titkosak voltak, mint a gazdasági adatok) – az oktatás a munkaerő toborzásának, összetételének és „terítésének” kiemelkedő csatornája volt. (A Rákosi-rendszerben az iparitanuló-képzést például a Munkaező Tartalékok Hivatala elnevezésű igazgatási szerv tartotta kézben.)

Mindebből természetesen következett, hogy a Tervhivatalban dolgozók – mint A jövő iskolája projektben résztvevők – elsősorban a szakképzést látták és hangsúlyozták. Számukra A jövő iskolája projekt a szakképzésről szólt, vagy kellett volna szóljon, mert ezen keresztül lehetett és kellett volna érdemben befolyásolni a gazdaságot. Ez jelentős konfliktuszónának bizonyult elsősorban a gazdaságpolitikai és az ideológiai pártirányítás

között (ha el is tekintünk a pozíciót betöltő pártfunkcionáriusok személyes ambícióitól, pl. Aczél Györgyétől). Az ideológiai pártirányítás számára ugyanis az iskola az ideológia közvetítője kellett legyen, és ez sok esetben valamivel közelebb volt ahhoz, amit a közoktatási szakemberek „általános műveltségen” értek. Ha az ideológiai pártvezetés számára értékelhető volt a szakképzés, akkor az csak abban az összefüggésben, hogy a szakmunkásképzés a „munkásosztály utánpótlása”, s így az egész szakmunkásképzés maga is az osztályszerkezet átalakítása, esetleg egy osztály nélküli társadalom kialakulása felé vezetett. Erről azonban az 1970-es évek Magyarországon már szólt a közbeszéd. A Tervhivatal és az ott dolgozó oktatásgazdászok az általános műveltséget csak mint a szakképzés szükséges, de nem elégséges megalapozását tudták értelmezni és elfogadni, és lehetőleg kitértek a társadalmi szerkezet ideológiai jellegű megvitatása alól. Ezzel jelentős autonómiát biztosítottak a szakképzésnek és a benne dolgozóknak abban az időszakban, amikor az iskola még túlterhelt volt ideológiával.

A jövő iskolája projektben a Tervhivatal lehetőséget látott arra, hogy a szakképzést korszerűsítse. Erre elsősorban a munkaerő-szükségleti számítások kalauzoltak volna, amelyeket később ún. munkaerőstruktúra kutatásokkal helyettesítettek és/vagy modernizáltak (Cravero et al 1975; Cravero & Iván 1974). Ezek a számítások voltak (lettek volna) hivatottak arra, hogy szolid alapokra helyezték az iskolarendszer fejlesztését. A Tervhivatal az ilyen vitákban következetesen arra mutatott rá, hogy az országban túlképzés alakulhat ki. A túlképzésen meg nem felelést értek a végzetek képzettsége és a rendelkezésre álló munkahelyek között. A „Jövő iskolája” ebben a megközelítésben minél közelebb kellett volna kerülnön azokhoz az igényekhez, amelyeket a gazdaság támasztott a jövő munkáerővel szemben: hogy mindenki minél eredményesebben megkapja azt a képzést, amellyel el tud helyezkedni és mindenki minél hamarabb el tudjon helyezkedni azzal a képzettséggel, amelyet kapott. Itt most természetesen egyszerűsítjük az egyébként magas színvonalon, tudományos alapossággal és nagy statisztikai apparátussal, képzettséggel folyó kutatásokat. A „Jövő iskolájához” azonban ezek a kutatások – bármennyire megalapozottak és magas szintűek voltak is – mindenképp a munkaerő-szükséglet szemlélete (és számításai) felől közelítettek. Így kívánták egyfajta szolid és tudományos alapra helyezni azokat az elgondolásokat, amelyeket a jövő iskolája projekt többi vitapartnerei gondoltak és képviseltek.

A szakképzés felől történő megközelítés – legalábbis a „Jövő iskolája” többi vitapartnere szerint egyoldalú képet tudott csak rajzolni az oktatásról. Ez az egyoldalú kép mindenekelőtt az iskolarendszer szerkezetéről szóló – akkor már évtizedes – vitában tükröződött, amelynek során a szakképzők tábora birkózott az általános képzés táborával. Ez utóbbiak néha mint a korszerű és a hagyományos műveltség képviselői jelentek meg, néha mint a társadalmi és a gazdasági igények képviselői, néha mint az állami irányítás és a pályaválasztási szabadság zászlóvivői. Abban a monopolizált iskolafenntartói környezetben, amelyet a Kádár-rendszer a Rákosi-rendszerből örökölt, illetve szovjet mintára kialakított és egészen az 1990-es fordulatig fönntartott, az iskolarendszer egységes volt és megbonthatatlanak látszott. A jövő iskolája projektben ez az egységes iskolarendszer kérdőjeleződött meg. Igaz, nem társadalompolitikai okokra, sem nem az iskolafenntartók vagy az iskola látogatóinak szabadságjogaira hivatkozva, hanem a gazdasági célszerűség jegyében. A tízosztályos (egységes, politechnikai) iskolarendszer, amelynek az oktatásgazdászok egy csoportja elköteleződött, megnyerve a pedagógiai kutatók közül is néhányat – nem volt példa nélküli (vö. Nagy 1970; Nagy 1972). Nem is az iskolázás el-

ágazásai vagy válaszfutói lettek volna az érdekesek, hanem mindenekelőtt a hossza. E tíz évfolyamos iskolázás – a 10 + 2, ahogy A jövő iskolája projektben emlegetődött (vö. pl. Nagy 1971) – lényegében azt jelentette, hogy az általános iskolát követően a többség szakképzésben vett volna részt, illetve csupán a tíz évfolyam elvégzése lett volna kötelező (az 1970-es években a tankötelezettség korhatára Magyarországon a 16. életév volt). Ez megkönnyítette volna a fiatalok munkába állítását még abban az életkorban, amikor csaknem gyerekeknek számítottak, jelentősen kiszolgáltatta jövőendő munkáltatóiknak (állami vállalatoknak, vagyis más köntösbe bújtatva az államhatalomnak).

Az ezzel szemben föllépő vitapartnerek – akik tradicionálisabb iskolaszervezet mellett érveltek (pl. Gáspár 1976), nem mondták ki – nem is biztos, hogy tudatosították –, hogy egyfajta szabadságküzdelmet folytattak. Persze a nyolc évfolyamos általános iskolából egyenesen be kellett/lehetett lépni abba a bizonyos szakmunkásképzésbe, de maradt válaszfut. S a vitapartnerek épp a válaszfutára helyezték a hangsúlyt. Megközelítésük, amely egyáltalán nem a munkaerő-szükségletre támaszkodott, hanem a sokkal elméletibb kultúrára és társadalmi szükségletekre – valójában a nagyobb társadalmi szabadságot rejtette magában. Részben ezért, részben megközelítésük légius volta miatt – amit a viták során következetesen szemükre is hánytak – a „tartalom” felől igyekeztek megreformálni a „jövő iskoláját”. Ezt az álláspontot az akadémiai szféra (a Magyar Tudományos Akadémia) támogatta.

A „Jövő iskolája” és az Akadémia

A Tervhivatal képviselőjében a vitákban megjelenő közgazdászok olyan állásponttal konfrontálódtak, amelyet régóta ismertek – de amelynek támogatói közé az 1970-es évek A jövő iskolája projektjébe a Tudományos Akadémia is bekapcsolódott. A késői nemzedék szemével nézve ez komoly fegyvertény lehetett a mindenkori oktatási tárca részéről. (Gyanítjuk, nem is nekik sikerült ezt a föllállást megszervezniük. Inkább a Központi Bizottság ideológiai pártvezetéséé lehetett az érdem.) És valóban, utólag végignézve a vitákat – amennyi abból rendelkezésünkre áll (vö. pl. Inkei et al 1979:5–20 szemelvény gyűjteményét, illetve bibliográfiai gyűjtését, 309–328. lapokon) az a benyomásunk támad, hogy A jövő iskolája projekt terepévé vált – egy időre talán a legfontosabb terepévé is – az ideológiai és a gazdasági pártirányítás ütközetének.

Az ideológiai szféra, tegyük hozzá, nagy hátrányokkal indult.. Amit az ország a Rákosi rendszer oktatáspolitikájából érzékelt, az – a korlátozott férőhelyek és a politikai szelekció mellett – a tananyag radikális megváltoztatása volt. S ez nem a gazdaságpolitika terhére volt írandó – az gyakran éppen kimentette a jó szakembereket –, hanem az ideológiai irányítás számlájára. Az 1970-es évek második felében azonban már messze voltunk ettől. Természetesen voltak konzekvens tabutémák, így mindenekelőtt a második világháború után kialakult gazdasági és politikai helyzet, elsősorban a szovjet megszállás (amelyet még akkor sem neveztek „orosz megszállásnak”), illetve a legszigorúbban 1956. Mégis azt mondhatjuk, hogy ebben a közegben a tudomány, kultúra és oktatás pártirányítása területén másfajta vitakultúra és talán szabadabb véleménynyilvánítás uralkodott. Az 1970-80-as évek fordulójához közeledve zárt közösségekben hivatalosan is meg lehetett vitatni például az iskolázás jövőjét, amint ezt a „Jövő iskolája” akadémiai vitái mutatták.

Az 1960-as években az oktatási kormányzat végül is elköteleződött a 16 éves korig tartó tankötelezettség, az általános művelődés és a gimnáziumi oktatás mellett (amiért egyes közgazdák részéről heves támadások érték, vö. *Timár i.m. 175 skk; Timár 1976*). Ezek a viták átnyúltak az 1970-es évek első felére, és a pártdokumentumokban inkább úgy jelentek meg mint az általános műveltség fontosságának emelkedése. Az, hogy a Magyar Tudományos Akadémián – az Oktatási Minisztériummal együttműködésben – Köznevelési Bizottság alakult, reprezentálta ennek az álláspontnak a megnövekedett súlyát.

Az Akadémia–OM Köznevelési Bizottsága volt A jövő iskolája projekt másik erőközpontja a Tervhivatal mellett. A dolog természetéből következőleg nem a szakképzést hangsúlyozta, hanem az általános képzést, nem a gazdasági, demográfiai statisztikákból indult ki, hanem a tudomány fejlődéséből és nem az elhelyezkedést tartotta számon, hanem a „kiművelt emberfőket”. A projekt későbbi elemzőjének szerencséjére ennél szögesebb ellentétet nem is lehetett volna kialakítani. A két erőközpont képviselői ráadásul annyira más közegből érkeztek, hogy egymással kommunikálni is csak viták – nem egyszer éles, néha egyenesen személyeskedő viták – formájában tudtak. Nem hogy nem működtek együtt, hanem álláspontjaikat egymással szemben akarták és tudták csak megfogalmazni.

Az Akadémia–OM köznevelési bizottsága – mint az 1980-as évek első esztendőiben kiderült – egy tantervi reform fedőszerve volt, azzá vált A jövő iskolája projekt során, vagy már eredetileg is annak készült. A Bizottság fölépítése, albizottságai és vezetőik is ezt sugallták, hiszen az akadémiai tudományosság szerkezetét hordozták magukban: a diszciplínákat. (A diszciplínák mint a tudományos közösség szervezeti formájáról és erejéről lásd pl.: *Kozma 2004: 144 skk*). Ráadásul – ahogyan azt az akadémiai hierarchia sugallja – alul a fiatal, egzisztenciálisan kiszolgáltatott, az akadémiai közösségbe mindenáron beletartozni akaró fiatalok működtek, akiket nagy tekintélyű akadémikusok legitimáltak (képviseltek is, gátoltak is). Így a produktumok, amelyek előállottak, klaszszikusan a „Jövő iskolája” tanterveit jelenítették meg – csakhogy rendhagyó módon és újszerű formában (*Köznevelésünk 1976*).

Rendhagyó módon: ez annyit jelentett, hogy ezeket a tantervi kezdeményeket, alapokat, vázrajzokat, indítványokat nem az állami és/vagy politikai vezetés tette, hanem az akadémiai szféra. Ez függetlennek hitte és tudta magát a mindenkori államigazgatástól, még inkább a szakképzést képviselő és hangoztató gazdaságpolitikától. Így tehát sok mindenre nem akart tekintettel lenni, és nem is volt tekintettel, például a rendelkezésre álló oktatási infrastruktúrára (beleértve a tankönyveket is), a pedagógus állományra, korára, tagoltságára és képzettségére. Ehelyett vágyakat, illúziókat és értékeket fogalmazott meg trendek, nemzetközi előrejelzések és nevelési célok formájában.

Az Akadémiai Bizottság annyiban szintén rendhagyó volt, hogy nem gondolt a hagyományos iskolák hagyományos tanterveire (hiszen a „Jövő iskoláján” dolgoztak). Így alakultak ki azok a „műveltségi tömbök”, amelyeket máig emlegetünk, igaz, ma inkább „műveltségi területek” név alatt. Változóan öt-hét ilyen „tömbbé” vonták össze azokat a tudományos eredményeket, amelyeket szerintük tanítani kéne az iskolában és ezek között korszerű módon már a művészetek is helyet kaptak (szakmák persze nem). A bizottsági hierarchia mélyén – mint egykori familiárisok – egy fiatal tudós nemzedék buzgón szorgoskodott, és igyekezett belecsempészni ezekben a „tömbökbe” mindazt a tudást és tájékozódást, amelyet az 1970-es évek irodalmából és szakmai-tudományos

kapcsolataiból meg tudtak szerezni. A „tömböket” aztán akadémikusok vitatták meg, szűrték át, fogadták el és legitimálták, mint az Akadémia távlati műveltségképét (Kovács 1979; Inkei 1974).

Mondani sem kell talán, hogy e „tömbök” nem fértek volna el egy tíz évfolyamos iskolában, de még egy tizenkét évfolyamosban is alig. Ha az iskolarendszer szerkezetéről esett volna szó ezekben a vitákban, akkor elég egyértelműen a fönnálló 8+4 (általános iskola és gimnázium) szerkezetet értették, de gyaníthatóan még mindig a nyolc évfolyamos klasszikus gimnáziumot preferálták. Nagyvonalúan eltekintettek attól, hogy a fiatalok többsége szakképzésbe, jelentős hányada egyenesen szakmunkásképzésbe jár, ami lehetetlenné teszi a „műveltségi tömbök” általánosítását. Ha erre a kérdésre sor került, az Akadémiai Köznevelési Bizottság következetesen azt válaszolta, hogy mindenkinek kívánatos lenne tizenkét évfolyamos, általánosan művelő iskolát elvégeznie. Időnként megfejték azzal az érveléssel, hogy az iskolázás fokozatosan, sőt, trendszerűen általánossá válik, és a társadalmi egyenlőség éppen ezt kívánja.

Az Akadémiai Bizottság „művelődési tömbjeiből” lassan kirajzolódott egy olyan dokumentum, amely már inkább hasonlított iskolai tantervre, mint távlati jövőképre. (Ezt a folyamatot másutt írtuk le, vö.: Kozma 2001.) Arra azonban kevesen számítottak, hogy e változás nyomán az évtized fordulóján fölgyorsult szervezeti változások is bekövetkeznek, mégpedig az iskolaügy kormányzása terén. A kádári szocializmus politikai elitje gazdasági, politikai, nagyhatalmi és belpolitikai turbulenciák között kellett folytatassa pályáját, ma már tudjuk, hogy egészen a „kényszerleszállásig”. A jövő iskolája projekt azonban egyelőre folytatódott. Többek közt egy újabb szereplő közbejöttével.

A jövő iskolája és a Pedagógiai Kutató Csoport

Az újabb szereplő az Akadémia Pedagógiai Kutató Csoportja (PKCS) lett. Nem volt ugyan teljesen új játékos a pályán, hiszen 1972-ben alakult, de máris átszerveződött (1975), és alighogy újra felállt, a nyakába zuhant A jövő iskolája projekt akadémiai menedzselése. Ezt a funkciót alig vagy sehogy sem tudta ellátni belső konfliktusai és külső nehézségei miatt. Ezért A jövő iskolája projektben végül nem lett számottevő szereplő, „erőközpont” pedig aztán sehogyan sem. Az MTA PKCS A jövő iskolája projektben a pálya szélén maradt – ennek minden hátrányával (később föloszlatták), és minden előnyével.

A jelentéktelenség előnye – azon kívül, hogy néhány később ismertségre szert tett „oktatáskutatót” pályára állított és útnak indított – az volt, hogy A jövő iskolája projektet kívülről figyelhette, a fönt vázolt erőközpontok/vitapartnerek körein kívül. Így kívülről szemlélve az egész mozgolódás, forgolódás és vitatkozás, amelyet eddig vázoltunk, lassan formát öltött, és egyre inkább valóban egységes projektnek kezdett látszani. Az egykori erőközpontok munkatársai, a vita résztvevői számára a „Jövő iskolája” ritkán jelenik meg egyetlen, áttekinthető projektként. Inkább látszott egykor is, majd később is a Kádár-rendszer egyik fordulópontját jelző értelmiségi mozgásnak (erre utal Inkei is tanulmányának újraközlése elé írott megjegyzésében, vö.: Inkei 1974). A kívülállónak azonban szembeötlőnek a projekt jellegzetes kísérő jelenségei. Például a nemzetközi párhuzamok az akkor futó iskolai reformmozgalmakkal (vö. Postlethwaite 1967; Nagy 1973), valamint a távolabbra sugárzó szakmai-oktatáspolitikai hatásai (pl. a már említett Nemzeti Alaptanterv).

A jelentéktelenség előnye volt, hogy a vitában szereplők birkózása közben néhány jellemző hiány, egy-két kirívó hiba máris föltűnt. Az egyik hiányosság a „Jövő iskolája” projekt, egyáltalán az iskolareform elméleti alapja. Hogyan függ össze a céltételezés és a tervezés? Hogyan működnek a nagyszervezetek? Milyen belülről az iskola? Ezeket az evidens kérdéseket a vitapartnerek vagy elfelejtették föltenni, vagy úgysem tudtak volna reflektálni rájuk. Holott ma már – és kívülről nézve – igazán tudható, hogy e szervezettelméleti ízű kérdések mögött hatalmi-politikai, aktuálisan: oktatáspolitikai játszmák állottak. Ha ezeket időben meglátjuk, akár eredményesen megjósolhattuk volna A jövő iskolája projekt lefutását.

Egy másik súlyos hiba az intézmények nem vagy nem kellő ismeretéből következett. A jövő iskolája projekt vitapartnerei úgy vitatkoztak iskoláról és nevelésről, hogy szemüket vagy a gazdasági szükségletekre, vagy a műveltségi eszményekre függesztették. Esetleg, de csak később az ún. „társadalmi igényekre”, amin főként a kádári középosztály igényeit értették. Az iskolai szervezatkutatás éppúgy, mint az iskolahálózat vizsgálata az MTA PKCS-ban kezdeményeződött. Kiderült, hogy a közvetlen iskolairányítás sűrűjéből nézve, az intézmények földrajzi elhelyezését mérlegelve olyan alternatívák tárulnak föl, amelyekről a vitapartnerek vitatkoztak, de még csak nem is tudtak róla semmit. Például az ún. „művelődési városközpontok” hálózata és a hozzájuk kapcsolódó lehetséges fejlesztéspolitikák (vö.: *Forray & Kozma 2011*).

Nyilvánvaló hiba volt, hogy a projektben résztvevők nemcsak nem értettek egyet, hanem nem is akartak együttműködni. Ez visszavezethető volt a Kádár-rendszer sajátosságára – konkrétan az említett, eltérő pártirányításokra –, de értelmezhető volt úgy is, mint a két megközelítés elvi ellentéte. Holott talán nem is volt annyira elvi ez az ellentét, mint inkább tájékozódásbeli eltérés és kapcsolatfölvételi hiány. Az akadémiai kutatócsoport volt a vitapartnerek között az, amely megpróbálta az eredményeket szintetizálni. Mégpedig úgy, hogy ne domináljon az egyik, kiszorítva a másikat – vagy szakképzés és munkaerő-szükséglet, vagy értelmiségképzés és társadalmi egyenlőség –, hanem egy új iskolarendszer szerkezetéhez (Tervhivatal) új tartalmat (Akadémia) társítson. Megoldhatatlan föladatnak bizonyult, de A jövő iskolája projekt jegyében érdemesnek látszott próbálkozni vele. Így született egy mára elfeledett kiadvány, amely pedig akkor igazán nagyot akart: *Az ezredforduló iskolája* (*Inkei et al 1979*).

A jövő iskolája projekt résztvevői között az akadémiai kutató csoport eltörpült és jelentéktelen maradt. Különös módon mégis jobban érezhető, mint a két fő vitapartner – a Tervhivatal és az Akadémia – hatása. Ezért érdemes legfontosabb hozzájárulását a vitához – *Az ezredforduló iskoláját* – kiemelni.

Gazdasági szükségletek vagy társadalmi igények?

Az ezredforduló iskolája tele volt összebékítési kísérletekkel. Úgy akarták bemutatni a vitát, mint egyfajta együttműködést A jövő iskolája projekt kibontakozásáért. Ez már kiindulásában is téves és félrevezető volt, mert mint láttuk, az ellenfelek nem is akarták megérteni és elfogadni egymást. Mivel a pedagógiai kutatók sem jelentettek valódi fórumot az álláspontok egyeztetésére, maradt a kibékítés hagyományos útja: a munkaanyagok sorozata: a verbális kibékítés. *Az ezredforduló iskolája* klasszikus dokumentuma a kornak, amely amúgy is jeleskedett az ilyen verbális kibékítésekben.

Ezt annál is inkább meg kellett tenniük, mivel *Az ezredforduló iskolája* több szerzős munka volt. A különböző szerzők különböző nézeteket és álláspontokat képviseltek. A kötet szerkesztőjének, ha valamennyire egységes művet akart kiadni a keze alól, derekas egyeztető munkát kellett végeznie mind a kéziratok elkészítésekor, mind pedig a kéziratok összefűzése során. *Az ezredforduló iskolája* nemcsak szerkesztett kötet, hanem az egymástól távol álló szerzői nézetek összebékítési kísérlete is. Ugyanazokat a jegyeket hordozta magán, mint amelyek az egész A jövő iskolája projektet jellemezték: a mélyben húzódó, majdnem összeegyeztethetetlen álláspontok összekapcsolását úgy, hogy az egész egységesen jövőbe mutató projektnek tűnjön.

A Tervhivatal és az Akadémiai Bizottság vitapontjai közül az egyik – szerkezeti szempontból bizonyára a leglényegesebb – az oktatás társadalmi funkciójára vonatkozott. A gazdasági szempontú megközelítés az egész A jövő iskolája projektet csak akkor és csak addig látta értelmesebbnek, ha és ameddig a gazdaság fejlesztéséhez hozzájárult. Ezért hangsúlyozták a munkaerő-szükségletből való kiindulást mint szilárd és szolid alapot a projekt vitáiban (Az oktatás... 1971). Az Akadémiai Bizottság érvei nem voltak ennyire rendezettek és egyértelműek. De annyi a dokumentumokból máig kivethető, hogy az ún. „távlati műveltség” egyfajta értékrendszert értettek, amely az ún. „társadalmi igényekben” tükröződik, illetve azokban megjeleníthető (Tóth 1974). *Az ezredforduló iskolája* – a kötet és az azt megalapozó munka – azzal kezdődött, hogy ezt a két megközelítést próbálták összebékíteni.

Az összebékítéshez a verbális megoldásokon túl (a „társadalmi szükségletek” és a „társadalmi igények” összemérésére irányuló szándék, vö. Inkei et al, i.m. 48. skk, illetve 58. skk) egy fölismerés adódott, amely A jövő iskolája projektben viszonylag újnak számított, mivel a két fél közül az egyik sem használta föl adatszerűen érvként. Annak a fölismerése, hogy az iskolázás a társadalmakon belül századok óta statisztikailag dokumentálhatóan terjed, sőt, ez a terjedés az ún. logisztikus görbe segítségével nemcsak leírható, hanem kifejezhető és szemléletes is lehet. A jövő iskolája projekttől kezdve évtizedeken át ez a fölismerés uralta azoknak a munkáit, szemléletét és meggyőződését, akik kezdő kutatóként és/vagy szakértőként az ilyen vitákban részt vettek (Nagy 1970; Nagy 1972).

Az iskolázás terjedésének fontosságára, statisztikai reprezentációjára, a logisztikus görbével jellemezhető társadalmi jelenségek természetére vonatkozó fölismerések részben a szakirodalomból, részben személyes külföldi konzultációkból érkeztek. A kötet szerzői – az egyeztetésben érdekelt kutatók és szerkesztők – nemcsak rácsodálkoztak a jelenségre, hanem elkezdték olyan magyarázatként használni a projekt vitáiban, amely megoldani látszott a gazdasági szükségletek – társadalmi igények szembenállását. Evidensnek látszott, hogy a gazdasági fejlődés alapján újabb és újabb társadalmi csoportok érkezhettek az oktatásba, amelyek már más módokon fognak visszatérni a társadalmi termelésbe, nagyobb iskolai igényeiket az új nemzedékekre „örökítve” tovább. Ezzel a szemléletmóddal – a társadalom iskolázottságának folyamatos, időnként ugrásszerű megnövekedésével (meg annak történeti statisztikai dokumentálásával) – áthidalhatónak látszott a Tervhivatal által képviselt, illetve az Akadémiai Bizottság által sugallott ellentétes megközelítés.

Az ezredforduló iskolája az így megteremtett gazdasági és társadalmi konszenzusra utalt, amikor „köznevelésünk céljait és fejlesztésének feladatait” visszhangozta (Inkei et al i.m. 47 skk). Abban a megfogalmazásban, ahogyan a kötetben megjelent, mintha minden vita elsimult volna, s ami még fontosabb: úgy tűnt, hogy a viták legfőbb eredményeit

sikerült összegezni. Mivel Az ezredforduló iskolája visszhangtalan maradt, az egyeztetésnek ezt a kísérletét ott és akkor nem kellett vitának kitenni és tartósságát kipróbálni. A későbbi években-évtizedekben azonban az a fölfedezés, hogy az iskolázás emelkedése az adott társadalomban a természeti törvények erejével egyre csak terjed és terjed, meggyőződésé vált. Az ezredforduló iskolája egykori szerzői számos alkalommal, sok helyen, változó politikai föltételek között (még az 1989/90 utáni fordulat vitáiban is) hatásosan és eredményesen képviselték (lásd: Kozma 2016). Találtak egy kompromisszumot, amellyel nemcsak egyeztetni tudták A jövő iskolája projekt ellentétes álláspontjait, hanem mindkét álláspontból eleget alkalmazhattak a saját érveléseikben.

Általános műveltség vagy szakmai képzés?

Az előbbi vitára (gazdasági szükségletek – társadalmi igények) a tervhivatali állítások adtak alkalmat A jövő iskolája projektben, a társadalmi igények elsődlegessége a tervhivatali állításokkal szemben formálódott ki és fogalmazódott meg. Az általános műveltség elsőbbségének kérdése viszont az Akadémiai Bizottság vitáiban merült föl. Ezek a viták adtak alkalmat arra, hogy a „másik fél” (tervhivatalosok, közigazdák, a szakképzés szakértői, a vállalati oldal) a szakképzés védelmében bekapcsolódjon.

Egy régi vita újbóli föllángolásának lehattünk tanúi, amely az oktatás és nevelés történetéből régóta ismert (alaki vs. anyagi képzés, vö. *Prohászka 2004: 41–86*). Ez a dilemma a XX. század eleje óta újra fölbukkant abban a kérdésben, hogy mi lenne fontosabb: az adatok ismerete, vagy az adatok megszerzésének tudása, más változatban: az emlékezet vagy a logika fejlesztése, az elméleti tudás vagy a gyakorlati képzés, elméleti vagy gyakorlati tudás. A jövő iskolája projekt persze egyáltalán nem nevelésfilozófiai fogalmak vagy tantervi célok körül forgott (lásd ezzel szemben *Mihály 1972*), hanem nagyon is megfogható társadalmi csoportok és hatalmi viszonyok körül. Az általános műveltség vagy szakmai képzés vitájának áruháját egymással szembenálló csoportok – a Tervhivatal és az Akadémiai Bizottság – öltötték magukra, hogy ismét megmérkőzzenek A jövő iskolája projektben.

Az ezredforduló iskolájának szerzői természetesen ezt a szembenállást is igyekeztek úgy bemutatni, mint egymást kiegészítő álláspontokat, ahol egyik a másik nélkül nem is fogalmazódhat meg (*Inkei et al, i.m. 83 skk*). Erre két megközelítést találtak. Az egyik a tevékenység szempontú megközelítés volt, a másik pedig a pályaaorientáció újszerű elmélete.

Az általános műveltség–szakmai képzés vita hagyományosan a tananyagok körül folyt és folyik máig: Az ezredforduló iskolájának kompromisszumkereső szerzői viszont a tevékenységekből indultak ki. Kimutatták, hogy minden képzésnek van általánosan művelő („személyiségfejlesztő”) hatása. Az általános műveltség megszerzése viszont nem más, mint tradicionális szakképzés olyan „szakmákban” mint az írni-olvasni, számolni tudás, az irodalom vagy a szaktudományok és a művészetek. Nem a képzés helyszínén és gyakorlati céljain múlik a dolog, hanem azon, hogy milyen jelleggel folytatjuk. Egy szakma kitanulása éppúgy műveli az ember személyiségét, mint ahogy egy nyelv megtanulása egyben szaktudást is jelent. Nem a képzés tartalmát (céljait) kell figyelembe venni, hanem a tevékenység hatását és funkcióit.

Bármennyire skolasztikusnak hatott is A jövő iskolája projekt vitáiban, az általános műveltség és a szakképzés illetén összebékítésében volt azért ráció. Ezt Az ezredforduló

iskolájának szerzői alaposan ki is használták. Bemutatták, hogyan értelmezhetők az ún. általánosan képző tárgyak mint a szakképzéshez vezető, azt előkészítő tanítási tevékenységek, és hogyan hat a szakképzettség vissza az iskolázottságra és a művelődésre. Ezzel megnyugtatták magukat és olvasóikat, hogy az általánosan művelő és a szakmai képző intézmények összekapcsolása, elágazásai és arányai igazán csak szemléleti kérdések.

A szakképző és általánosan művelő intézmények szembenállását próbálták feloldani azzal is, hogy bemutattak és alkalmaztak egy pszichológiai alapú pályaválasztási modellt ahelyett, ami addig (főleg a szakképzésben) megszokott volt: a pályaorientáció és a pályára irányítás helyett (*Ritoók 1976*). Ez utóbbi elsősorban azt szolgálta, hogy a megfelelő korú gyerekek (fiatal felnőttek) keressék és megtalálják azt a továbbtanulást, amely a nekik kívánatos munkához vezet hosszabb-rövidebb úton. Az ilyen „kívánatos foglalkozásokat” természetesen egyeztetni volt érdemes a környéken elérhető munkahelyekkel és az ott betölthető munkakörökkel, szakmákkal, foglalkozásokkal. A pályaorientáció és a pályaválasztás ilyenformán egyfajta toborzó szerepet is betöltött a szakképzés számára.

Az ezredforduló *iskolájának* szerzői ezzel szemben a pályaválasztást úgy mutatták be, mint a személyiségfejlődés speciális szakaszát, a pályaorientációt és tanácsadást pedig mint a késői serdülőkorban folyó szocializáció sajátos esetét. Ezzel az általános műveléshez kapcsolták a szakképzés tevékenységét is, amelybe mintegy belenő, „szocializálódik” a fiatal. Vagyis nem irányítják az aktuális munkaerő-szükségletek szerint, hanem szakemberré nevelik. A szakképzésben is egyfajta „embernevelés” folyik, tehát az egész szakképzést az általános műveltség kiegészítésének és betetőzésének foghatjuk föl (*Inkei et al, i.m. 179 skk*). Bár ez a megközelítés megmosolyogtatóan naiv és bicskanyitogatóan egyoldalú volt, arra azért alkalmasnak mutatkozott, hogy az egymásnak feszülő általános és szakképzés vitáját A jövő iskolája projektben egyeztetni lehessen vele. Ezzel kiegészítették a kísérletet, hogy az általános műveltséget szakmai képzésnek (a szakmai képzés megalapozásának), a szakmai képzést pedig általánosan művelő jellegűnek (az általános műveltség betetőzésének, professzionalizálásának) fogják föl.

A „közösségi iskola”

Az 1970-es évek végén az ezredforduló nagyon messzinek tűnt még – három évtized –, amelyet még „meg is kell érni”. Arról nem is szólva, hogy senki sem látta előre sem A jövő iskolája projektben, sem a „nagypolitikában” a rendszer összeomlását, pedig már csak egy évtizednyire volt. Vagy volt egy rejtett vágyuk – egy iskola, egy intézménytípus, egy nevelési környezet, amelynek a beteljesülését akarták, ezért jelezték előre? Egy intézmény, amelyben mindazok a feszültségek, amelyek most A jövő iskolája projektet mozgatták, kisimulnak, egyensúlyba kerülnek, megszűnnek?

Igen, volt ilyen intézmény a szerzők fejében (szívében): a közösségi iskola.

A könyv utolsó fejezetében a szerzők mintegy kilépnek tudományosnak álcázott jövő-kutatásukból, hogy megfogalmazzák „a köznevelés fejlesztési stratégiáját” (*Inkei et al, i.m. 231 skk*). Persze, itt is óvatoskodnak és teoretizálnak, hogy mi is az a stratégia, és mit kellene fejleszteni (célkitűzésen, eszközökön) érteni. Végül azonban mégis csak színt kell vallani, s ők – ki-ki a maga vérmérséklete szerint – színt is vallanak. A színvallás a „fejlődés irányítása” alcímet viseli, és érdemes megint fölfigyelni az álcázásra. Nem akarják ők irányítani a fejlesztést, nem az ő dolguk, nem is a kompetenciájuk. Amit javasolnak, csupán irányítás. A fejlődése – ami viszont kikerülhetetlen.

Ebben az alfejezetben rajzolódik ki az az intézmény, amelyet a szerzők egyike-másika korábban is megírt már („művelődési városközpontok”, vö. *Forray & Kozma 2011: 50–85*), s amely, úgy látszik, válasz a dilemmákra, amelyeket az egész A jövő iskolája projekt napvilágra hozott. A közösségi iskolában egy tető alatt folyhat az általános művelés és a szakképzés, közös, majd elválasztott terekben. Így bebizonyosodhat, hogy a szakképzés és az általános műveltség nem választ szét társadalmilag, sőt, inkább egyenlősít. A különböző képzések résztvevői közös foglalkozásait és iskolai szabad idejüket egy térben töltik, azaz együtt élnek, mint a társadalomban, egy szocialisztikus és erősen képzeletbeli társadalomban, ahol lehetőleg mindenki minél egyenlőbb – vagy mondjuk ki: már mindeki középosztálybeli.

A közös középiskola nyitott az őt körül vevő közösségre. Nem azért, hogy ideológia-ílag nevelje a szülőket a gyerekei révén, hanem hogy beilleszkedjék a helyi társadalomba, amellyel közvetlenül kommunikál, s amelyből valójában vétetett. A közös középiskolában a helyi társadalom érintett tagjai megvalósítják azt, amiről a rendszer hallani sem akart – a kifejezést is tiltotta –, az öngazgatást. A közös középiskolában mintegy „lejátsszák” a helyi konfliktusokat, erre a terepre terelve át azokat a vitákat, amelyeket különben mozaikossá szétesve folytatnának (vagyis helyi parlamentet alakítanának ki). A közösségi középiskolában politizálnak – amennyiben érdekviszonyaikat a művelődéshez fűződő érdekeiké transzponálják, és együttes vitákban egyeztetik.

Ennek következtében a közös középiskola a helyi társadalom (majd csak később nevezik a magyarországi társadalomkutatók annak) központjává növi ki magát. S így két legyet üthetnének *Az ezredforduló iskolájának* szerzői egy csapásra. Szembeállítanák a kádári hatalommal az öngazgató helyi társadalmakat, egyben fölmagasztosítanák a helyi iskolát.

A közös középiskola képe – nevezzük társadalomjobbító illúziónak – azért is beszédes, mert nem A jövő iskolája projektből származik, még ha úgy tüntették is föl. Eredete sokkal inkább az 1960-as évek szociáldemokrata álmaihoz köti, amelyet (a komprehenzív középiskolát) leginkább a Skandináv-félszigeten valósítottak meg. Elég messze attól, ahol a Kádár-kor iskolareformerei működtek. S elég nagy jólétben, szabadságban és függetlenségben ahhoz, hogy vonzó álmoképpnek tűnjék.

Rejtőző politizálás

Az ezredforduló iskolájára mai szemmel pillantva az első, ami szembetűnő, mégsem ez az erőltetett naivitás és a megalkuvásig menő kompromisszumkeresés. Ami egyébként a hetvenes évek Kádár-rendszerében gyökerezett, és tükrözte annak természetét. Ezzel van kapcsolatban a mindenáron való törekvés arra, hogy az egész A jövő iskolája projekt valami egységes egésznek, valami lassan, de következetesen hömpölygő társadalmi-gazdasági folyamatnak látszódjék. A „folyamat” amúgy is kedvelt kifejezése volt a társadalomtudománynak a Kádár-rendszerben; a „fordulat”, a „törés”, hát még az „átalakulás” keresése és leírása csupán ritkán és inkább csak kívülről szüremkedett be a kor társadalomtudományosságába (vö. *Tjaden 1977*).

A „Jövő iskolája” legitimációját a szerzők főként az akadémiai szférában keresték, amint ezt a lektorok névsora – Berend T Ivántól Mátrai Lászlóig – mutatja. Mindenképpen a tudományos közösség tagjaiként igyekeztek föltüntetni a művüket, mintha egyfajta kutatási eredmény volna, amit a sok lábjegyzet és számos hivatkozás volt hivatva tükröz-

ni. De alighanem csak úgy tettek, mintha a tudományos közösség tagjaiként szólnának – mert *Az ezredforduló iskolája* éppen hogy oktatáspolitikai dokumentumnak volt szánva, annak a trivialitásig népszerű formájában. Ezt a jelleget a korban megszokott dicsőítő és vidámkodó képek erősítették, amelyek a szocialista iskolaügy fölemelkedését voltak hivatva tükrözni, valamint a kiterjedt irodalomjegyzék, amelyet tulajdonképpen nem is nevezhetünk annak, inkább ünnepi válogatásnak. A jövő iskolája projektből.

Mégis a leginkább mellbevágó az a szemelvénygyűjtemény, amelyet *Az ezredforduló iskolája* mintegy „bemelegítésül” közöl, és amely az 1944-es ideiglenes kormány nyilatkozatával kezdődik, és az MSZMP 1975-ös programnyilatkozatával fejeződik be (*Inkei et al, i.m. 5–20*). Mindez az sugallja – tüntetőleg, nem szájabarágósan, oktrojálva –, hogy ami itt végbement és végbemegy, az egyetlen folyamat, amely a történelem méhéből indulva egyenletesen önmaga beteljesítéséig tart. Ha máshonnan nem is, *Az ezredforduló iskolájának* ebből a dokumentumgyűjteményéből máris kitalálhatnánk, hogy a Kádár-rendszer igazi kreációját tarjuk a kezünkben.

Ebben a dokumentum-folyamban minden a helyére kerül, vagy eleve a helyén is volt. A „Jövő iskolája” nem egy *ad hoc* megmozdulás, nem valamely itt és most fölismert probléma megoldása, hanem egy történelmileg megindult nagy folyamat, amelyet a most bekapcsolódók csupán kiteljesítenek és végbevisznek. S ha van is probléma és nehézség, azt csupán azért kell elhárítani, hogy a folyamat minél zökkenőmentesebben haladjon a maga útján és minél hamarabb elérhesse célját, s amelytől, látnivaló, már csupán karnyújtásnyira volnánk. A Kádár-rendszernek ez a sugallata különösen bénítólag hat ebben a könyvben, és különösen bénítólag hat így utólag rácsodálkozva – amikor már tudjuk, hogy az 1970-es évek vége nem a fölemelkedés, hanem a kényszerleszállás előkészülete volt.

És mégis, mégis. A jövő iskolája projektnek ebben a dokumentumában van valami – rejtve, legbelül, talán csak a szerzők szándékában –, ami túlmutat az iskolás hangvételen és a primitív hajbókoláson. És ez az a szándék, hogy valamit, amit szeretnének elérni – amit fontosnak tartanak és közkinccsé akarnak tenni – úgy tüntessenek föl, mint ami természetes, törvényszerű és így kikerülhetetlen.

Az egész A jövő iskolája projektben látenszen ott munkál a szándék, hogy a benne részt vevő csoportok, vitapartnerek és érdekvégyesítő központok célokat valósítsanak meg. Célokat, amelyeket – ismét csak a kor divatja szerint – feladatoknak neveznek, mert így nevezik őket azok a pártdokumentumok, amelyekhez hasonlítani akarnak, és amelyekben a pártvezetés csakugyan feladatokat adott a társadalomnak, hogy végrehajtsa őket. Persze, A jövő iskolája projekt vitapartnerei nem adhattak feladatokat sem az iskolának, sem az oktatásügynek, legkevésbé pedig a párt által egyeduralt oktatáspolitikának. Tehettek viszont mást: tudományos előrejelzések köntösébe öltöztethették és társadalmi folyamatok beteljesülésének tüntethették föl azokat a célokat és értékeket, amelyeket fontosnak tartottak és el kívántak érni.

Az ezredforduló iskolája is trendnek tünteti föl az általános képzés növekedését a szakképző intézmények arányainak visszaszorulása mellett; a személyiségfejlődés kiteljesedését a szocializmusban (értsd: egyfajta „emberarcú szocializmus”); a társadalmi igények előtérbe jutását a gazdaságilag szükségszerűnek minősített képzésekkel szemben (értsd: az intézményválasztás szabadsága a létszámkeretekkel szemben); a gazdasági fejlődés intenzív szakaszába lépést (azaz a jobb iskolák szükségessége és a tananyagok közelítése ahhoz, amit Nyugaton tapasztalhattak). Ebben a tekintetben A jövő iskolája projekt

nagyon is illeszkedett az 1970-es évek jövőkutatásába és hasonló funkciót látott el az oktatás területén, mint az egykori jövőkutatások a társadalom- és gazdaságpolitikában.

Bárki mondhatná, hogy ezt csupán utólag találjuk ki és olvassuk rá *Az ezredforduló iskolájára*; hogy ez csupán kordokumentum, s nem is az igazán fontosak közül való. Bárki mondhatná – ha annak, amit A jövő iskolája projekt vitáiról főttebb elmondottunk, nem lett volna folytatása. De lett. S a folytatás valószínűsíti, hogy A jövő iskolája projekt s benne *Az ezredforduló iskolája* társadalom- és oktatásjobbító szándékokat hordozott magában, kódolt formában, ahogy a Kádár-korban illett.

Távlati tervezésből fejlesztéspolitika

A jövő iskolája projekt az 1970-es évek második felének szakértelmiségi mozgalma volt a Kádár-rendszer leszálló ágában, átnyúlva az évtized fordulóján, és beletorkolva abba a reformpróbálkozásba, amellyel az 1980-as évek egy-két évében a rendszer még megpróbált politikailag magára találni, ha gazdaságilag ez már nem is volt lehetséges (vagy csak a szovjet blokkból való kiszakadás árán). Az évtized fordulójának ezekből a próbálkozásairól – mondhatnók vergődéséről – máig kevés szó esik. Pedig fontos, legalább is A jövő iskolája projekt szempontjából. Mutatja ugyanis, hogyan és kik próbálták fejlesztéspolitikává lefordítani mindazt, amit egy évtizeden keresztül mint a jövő elkerülhetetlen tendenciáját mutattak be.

A Kádár-rendszer társadalompolitikáját a lengyel válság és a Szolidaritás alapvetően megrengette. A válasz most is úgy kezdődött, mint a csehszlovákiai reformok nyomán: odafordulással és érdeklődéssel. De nem úgy folytatódott. A Kádár-rendszer társadalompolitikájában a reformerők megpróbálták a lengyel eseményeket úgy föltüntetni, mint kikerülhetetlent – ha a Kádár-rendszer belpolitikája nem változik.

A változásnak ebben a mozgolódásában a jövő iskolája projekt vitapartnerei elkezdtek intézményi reformokban és személycserékben is gondolkodni. Még mindig álcázottan. Pozsgay Imre bekerülését a kormányzatba például úgy kommunikálták mint az oktatás és közművelődés együttműködését, amely mindkét tevékenység lényegi összetartozásából fakad (vö. *Inkei et al., i.m. 210 skk*). Ez igaz vagy sem, de mindenképp jól hangzott két minisztérium összevonásakor ahhoz, hogy az újabb, nagyobb súlyú minisztériumot Pozsgay Imre vezesse. A nélkülözhetetlen fejlesztésekhez szükséges stratégia kidolgozásához az új miniszter új tervezési egységet hozott létre minisztériumában, ami szokatlanul új dolognak számított. A jövő iskolája projektben részt vevő tervhivatali vitapartnerek közül meghívta az ütőképesebbeket az új minisztériumába, az Akadémiai Bizottság vezetőjét pedig háttérintézményének vezetőjévé tette. Új csúcsmisztérium volt kialakulóban.

Ebben a légkörben *Az ezredforduló iskolájában* előre jelzett események egyszerre fejlesztéspolitikává transzponálódtak. A „távlati műveltségkép” helyett Nemzeti Alaptanterv kezdett formálódni, a közös középiskolából pedig az általános iskola fejlesztési terve alakult ki a kidolgozás alatt álló ötéves tervben, tervhivatali közreműködéssel. A jövő iskolája projekt, úgy tűnt, célba ért. Rejtett tartalma – az iskolajobbító szándék és a társadalom megreformálására törekvés – napfényre került. Olyan fejlesztéspolitikává kezdett alakulni, amely egyre inkább kibújt a pártközpont által ráerőltetett kompromisszumos programokból, az egy helyben topogásból.

A gyökeres fordulatra azonban még vagy tíz évet várni kellett. Az 1980-as évek elején előmerészkedő jobbítások mögött még (vagy már?) nem volt politikai akarat; az a nem-

zedék, amely akkor jelentkezett a politikai porondon, még gyöngének bizonyult a reformokra. Különbben is jelen voltak még, noha barakkjaikba zártan, az orosz katonák, s a fenyegetés, ahogy azt Jaruzelski Lengyelországban előadta, Magyarországon is hatott. A jövő iskolája projekt alapgondolatai majd csak egy évtizeddel később, a fordulat váratlan eufóriájában bukkannak elő. Olyan eszmékben, törekvésekben és intézkedésekben, amelyek nem annyira a rendszerváltozás dilemmáira kínáltak választ, hanem még mindig a Kádár-rendszer egykori problémáira, hiszen a Kádár-rendszerben fogantak.

A jövő iskolája projekt a fordulat pillanatában leértékelődött; megmaradt máig a jövő emlékének.

Megjegyzés

Köszönöm Forray R. Katalin szakmai megjegyzéseit, valamint szerkesztői hozzájárulását ehhez az íráshoz.

IRODALOM

- Az oktatás távlati fejlesztési koncepciója* (1971) Országos Tervhivatal munkaerő és életszínvonal bizottsága (sokszorosított kézirat), Budapest.
- CRAVERO RÓBERT, FEKETE GYÖRGY & IVÁN PÁL (1975) A munkaerő-állomány szakképzettségi és iskolázottsági struktúrájának tervezett alakulása 1970–1985 között. *Közgazdasági Szemle* vol. 22, No. 3, pp. 175–190
- CRAVERO RÓBERT & IVÁN PÁL (eds) (1974) *Számítások a népgazdasági ezredfordulóig terjedő munkaerő-struktúrájára. Következtetések az oktatás távlati fejlesztésére.* Országos Tervhivatal, Budapest.
- FORRAY R KATALIN & KOZMA TAMÁS (2011) *Az iskola térben, időben.* (Oktatás és Társadalom 10.) Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- GÁSPÁR LÁSZLÓ (1976) *A nyolcosztályos általános iskolára épülő iskolarendszer távlatai.* MTA–OM Köznevelési Bizottság (sokszorosított kézirat), Budapest, Szentlőrinc.
- INKEI PÉTER (1974) *A 9 + 3 iskolarendszer bevezetésének lehetőségei Magyarországon.* Neveléstudományi Közlemények 1: 1. Másodközlés kiegészítésekkel:
- INKEI PÉTER, KOZMA TAMÁS, NAGY JÓZSEF & RITOÓK PÁLNÉ (1979) *Az ezredforduló iskolája* Tankönyvkiadó, Budapest.
- KOLTAY GÁBOR & BRÓDY PÉTER (1989) *„Érdemei elismerése mellett.”* Szabad Tér, Budapest.
- KOVÁCS GÉZA (1979) *Az MTA-O.M. Köznevelési Bizottságának munkájáról a nyíregyházi tanácskozás tükrében. Egyetemi Szemle* vol. 1, No.1, pp. 31–34
- KOZMA TAMÁS (2001) Oktatás és politika: rendszerváltó viták. *Iskolakultúra* vol. 11, No. 2, pp. 63–72.
- KOZMA TAMÁS (2004) *Kié az egyetem?* Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- KOZMA TAMÁS (2016) *A pillanat: esszé az oktatáskutatásról.* Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Köznevelésünk távlati fejlesztésének fő irányai.* MTA Pedagógiai Kutató Csoport (sokszorosított kézirat), Budapest.
- LÓRÁNT KÁROLY (1989) *Gazdasági fejlődésünk kritikus kérdései 1968–1988.* MSZMP Társadalomtudományi Intézet, Budapest.
- MIHÁLY OTTÓ (1972) A nevelés célmélete mint nevelésfilozófiai probléma. In.: *Tanulmányok a neveléstudomány köréből* 1971. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- MONG ATTILA (2012) Kádár hitele. A magyar államadósság története 1956–1990. Libri Kiadó, Budapest.
- NAGY JÓZSEF (1970) *Az iskolafokozatok távlati tervezése*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- NAGY JÓZSEF (1971) A tízosztályos iskola-rendszeréről. *Valóság* vol. 13, No. 9, pp. 7–23.
- NAGY JÓZSEF (1972) *A középfokú képzési rendszer fejlesztési tendenciái és távlati tervezése*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- NAGY JÓZSEF (1973) Az IIEP és a közoktatás-tervezés nemzetközi helyzete. *Magyar Pedagógia* vol. 72, No. 1-2, pp. 150–163.
- PHILLIPS, D. & OCHS, K. (2003) Processes of policy borrowing in education. *Comparative Education* vol. 39, No. 4, pp. 451–461.
- POLÓNYI ISTVÁN (2002) *Az oktatás gazdaságtana*. Osiris Kiadó, Budapest.
- POSTLETHWAITE, T.N. (1967) *School Organization and Student Achievement*. Almqvist, Wicksell, Stockholm.
- PROHÁSZKA LAJOS (2004) *Az európai középkor, reneszánsz és a 16. század neveléstörténete* (ed) Orosz Gábor, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- RITOÓK PÁLNÉ (1976) *Kísérleti pályaaorientációs ismeretek a fakultatív tantárgycsoportos oktatásban részt vevő gimnáziumok tanulói részére*. Országos Pedagógiai Intézet (sokszorosított kézirat), Budapest.
- TIMÁR JÁNOS (1976) A köznevelési rendszer távlati fejlesztésének néhány kérdése. *Valóság* 18, 1, pp. 24–31
- TIMÁR JÁNOS (2005) *Életregény*. Noran Kiadó, Budapest.
- TJADEN, K.H. (1977) *Szociális rendszer és szociális változás*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- TÓTH L (1974) *A köznevelés fejlesztésének 1990-ig szóló koncepció tervezete*. Oktatási Minisztérium (sokszorosított kézirat), Budapest.

Jövőkutatás, jövőkép

E számunk tanulmányai a jövővel foglalkoznak. A Valóság rovat e témához kapcsolódó beszélgetései pedig a jövő tervezéséről és kutatásáról szólnak. Egyfelől a jövőkutatás jelenlegi állásáról, másfelől a tervezés, tervezhetőség hazai történetéről kapunk belőlük képet. Nováky Erzsébettel a jövőkutatás mint tudományág jellemzőiről és szerepéről beszélgettünk. A Surányi Bálinttal zajlott beszélgetés a társadalmi tervezést történeti szempontból tekinti át.

*„instabil periódusokban igen körültekintően
kell cselekednünk”*

Beszélgetés Nováky Erzsébettel

Nováky Erzsébet a Budapesti Corvinus Egyetem professzora, a hazai és a nemzetközi jövőkutatás elismert szakértője. Kutatási területe elsősorban a jövőkutatás metodológiai-metodikai kérdéskörei és hazánk társadalmi-gazdasági jövője. A Magyar Tudományos Akadémia IX. Osztálya Statisztikai és Jövőkutatási Tudományos Bizottságának elnöke. 1992–2012 között a Budapesti Corvinus Egyetemen (illetve jogelődjein) a Jövőkutatás Tanszék vezetője. A World Futures Studies Federation „President’s Outstanding Futurist Woman Award 2015” tulajdonosa.

Educatio: Az Educatio mostani tematikus száma a Jövőnk témakörének körülményeire alakított. Jelen beszélgetésünk pedig magának a jövőnek a kutatásáról, a jövőkutatásról szól. Kezdjük mindjárt a valószínűleg legaktuálisabb, egyben legnehezebb kérdéssel: milyen új kihívásokat jelent a globalizáció, a rendkívüli mértékben „felgyorsult idő” a jövőkutatás számára? A „bármilyen megtörténhet, a minden bizonytalan korszakában” mennyiben kell megváltoztatni, megújítani az elméleti megközelítéseket és a kutatási módszereket?

Nováky Erzsébet: Mielőtt a legaktuálisabb kérdésekről beszélgetnénk, tisztázzuk, hogy amikor jövőkutatásról szólnak, akkor tulajdonképpen a jövők(!) kutatása jelenik meg tudományos kutatási feladatként. Az angol nyelvű fogalom – futures research, futures studies – egyértelműen utal a többes számra. A magyarban egy ilyen kifejezés furcsa lenne.

A múlt, a jelen és a jövő szerves kapcsolatban áll egymással – kölcsönhatásban léteznek –, mégsem állíthatjuk, hogy a múlt és a jelen ismerete elegendő ahhoz, hogy a jövőt előrejelezzük. Arra pedig csak igen ritkán vállalkozhatunk, hogy „megmondjuk” az egyetlen jövőt, azaz predikciót készítsünk. A múlt, a jelen és a jövő ugyanis nem hord magában olyan erős, történetileg meghatározott viszonyt, hogy biztos legyen valamely folyamat kimenetele, vagy egyértelműen következtethetnénk valamely esemény bekövetkezésére. A jövő különböző változatai bekövetkezésének lehetőségét, valószínűségét a múlt-jelen-jövő közötti kapcsolatrendszer természete határozza meg. Minél stabilabb és erősebb ez a kapcsolat, annál inkább várható az ún. folytatódó jövők kialakulása, minél instabilabb és kevésbé erős, annál inkább várható a minőségileg új, azaz az ún. kreatív jövők kialakulása. Ez utóbbi esetben a hangsúly a jövő alakíthatóságára helyeződik, megnövelve a társadalom jövőformáló szerepét. Instabil viszonyok közepette a jövőváltozatok skálája leggyezysezerűen szétnyílik, stabil viszonyok között pedig meg kell elégednünk néhány jövőváltozat kidolgozásával. A tér-időbeni kiterjedés is hasonló következtetések levonására ad lehetőséget. Nagyobb régiókban és nagyobb távlatokban a formálhatóságra koncentrálnunk, rövidebb távlatban általában a korábbiak megőrzésére. Ebből már következik is, hogy az elméleti megközelítések és a kutatási módszerek időről időre változnak.

A globalizáció megjelenése újfajta gondolkodást hívott életre. A globális problémák kezelése és megoldása csak globális léptékű gondolkodással és cselekedetekkel oldható meg. Ehhez viszont ún. globális aktorok szükségeltetnek, amelyek hiányát érzékelhetjük az utóbbi idők legnagyobb problémájának – a migrációs hullámnak – a megoldatlanságában. A tudomány világában is megfogalmazódik a korábbiaktól eltérő eszközökkel vívott harmadik világháború, amely – ha nem sikerül sürgősen megállítani – bizonyára nagyobb pusztítást fog előidézni, mint az első kettő együtt. Ezért ebben a nagyon komplex, nehezen előrejelezhető helyzetben a korábbinál nagyobb figyelmet kell fordítani az előre nem látható, de nagy társadalmi hatást kiváltó jelenségekre, az ún. wild card-okra és a jövőt hordozó gyenge jelekre. Meg kell barátkozni azzal, hogy nem a szokásosra, nem a már jól begyakorlott kutatási eszközökre kell támaszkodnunk, hanem jövőorientált módon kell keresni a jövőérzékeny területeket és megnyilvánulásokat.

E.: *A jövőkutatás a kezdetektől fogva értelmezni kívánta azt a helyzetet, amelyhez a második világháború után a tudományok gyors fejlődése és specializálódása vezetett, vagyis hogy „egyre kevesebből tudunk egyre többet, az egészről meg úgyszólván semmit.” Az ellentmondás feloldására irányuló kísérletek, az interdiszciplináris, multidiszciplináris, transzdiszciplináris megközelítések, próbálkozások meg is indultak a különböző szaktudományok területén. Vajon mit jelentenek ezek a fogalmak a jövőkutatás gyakorlatában?*

N.E.: A jövőkutatás számára a specializálódás fokozódása – ami a második világháború után köztudottá lett, de sokkal korábban kezdődött – nem volt meglepetés. A tudományos jövőkutatás a kezdetektől arra törekedett, hogy a folyamatokat és az eseményeket inter- és multidiszciplináris megközelítésben vizsgálja, felülemelkedve a szakmai elfogultságokon. Nem is tehet másként, hiszen a jövőbeni bizonytalanság általában nem a részterületekben való további elmélyüléssel, hanem több tudományág eredményeinek felhasználásával sokdimenziós megközelítésben mérsékelhető. Ugyanannak a kérdéskörnek a különböző – pl. gazdasági, társadalmi, technikai, környezeti és politikai – vetületekben való vizsgálata adja meg a kulcsot az egyes tudományterületeken elért, egymást sokszor támogató, egyes esetekben azonban ellentmondó tudományos eredmények felhasználá-

sához és azok szintetizálásához. Ebből adódóan a jövőkutatás szoros kapcsolatot ápol más tudományokkal – természet- és társadalomtudományokkal egyaránt – és törekszik az azokban elért eredményeket a jövő szempontjából rendszerbe építeni. Különösen szoros a kapcsolata a szociológiával, ami abban is tetten érhető, hogy Eleonora Barbieri Masini, a római Pontifical Gregorian University Professor Emeritusa szociológusként kezdte pályafutását és ilyen ismeretek birtokában vált korunk egyik legmeghatározóbb jövőkutatójává. 1981–1990 között ő volt a World Futures Studies Federation elnöke. Egyetemünk 1998-ban díszdoktorrá avatta. Wendell Bell, a Yale University Professor Emeritusa szintén neves szociológusként lett a világ egyik legelismertebb jövőkutatójává.

A tudományokon átvélő megközelítés mellett a jövőkutatásban érvényesül a transzdiszciplináris megközelítés is, amelyet a még nem létezőre való következtetés újdonság jellege indokol. A jövőkutatók többsége kedveli a science fiction-t, mert a jelentől elrugaskodott gondolkodásmód ötleteket, szempontokat adhat a tudományos vizsgálódáshoz is. Hasonlóan értelmezhetjük a nem szakértői vélemények összegyűjtését és felhasználását is az előrejelzés-készítésben. Nem véletlen, hogy az utóbbi időben megnövekedett az ún. participatív jövőkutatás jelentősége. A mindennapok emberének, a stakeholdereknek olyan meglátásai lehetnek a jövőről, amelyek a tudományos keretek között gondolkodó jövőkutatónak esetleg nem jutna eszébe, de be tudja illeszteni kutatásába.

E.: *Társadalomkutatói emlékeim szerint a jövőkutatás születése időben egybeesett és szorosan összefüggött a számítástechnika fejlődésében bekövetkezett fordulattal, ami lehetővé tette nagy adatbázisok felhasználását, a korábbinál összehasonlíthatatlanul gyorsabb adatfeldolgozást és elemzést, előrejelzések készítését. A jövőkutatás akkor módszertani fordulatot igényelt és eredményezett is a tudományos kutatásban, elsősorban a társadalomkutatók táborában. Az utóbbi években – minden jel szerint – újabb fordulat tanúi lehetünk. A digitálissá lett világra jellemző az adatbőség, mondhatni adatrobbanás. Adminisztratív adatok sokasága keletkezik, függetlenül a kutatásoktól és a kutatók számára a primér adatgyűjtés mennyiségileg új távlatai nyíltak meg. Egyúttal megjelent az a feszültség, hogy míg az adatgyűjtési és -kezelési rendszerek általában fizikusok, matematikusok és informatikusok kezében vannak, hiány mutatkozik társadalomkutatókból, akik az érdemi elemzéseket elvégeznék. Az Educatio folyóirat 2015/3. száma ezt a témát járta körül. Vajon hogyan érinti ez a kihívás a jövőkutatást?*

N.E.: A jövőkutatás nagy várakozásokkal néz az adatgyűjtés és –feldolgozás új módszerei, mindenekelőtt az adatbányászat felé. Az adatbányászat segítségével fellelhető az adatokban megmutatkozó szabályosság, mintázatok. Barabási Albert-László, világhírű fizikus a Villanások c. könyvében „a jövő kiszámíthatóságát” látja abban, hogy az informatika nyújtotta eszközökkel a hálózatosan szerveződő rendszerekről is mind több ismeret gyűjthető be, ezáltal ezek prediktív ereje megnövekszik. Véleményem szerint csak a rendszeresen ismétlődő jelenségek előrejelzésének valószínűsége növelhető meg az informatikai eszközök használatával. Nem szabad megfeledezni ugyanis arról, hogy az ember gondolkodó, kreatív lény, aki a tevékenységét sokszor nem a megszokott, már begyakorlott módon végzi, hanem érzelmi alapon is döntve, más cselekedetet hajt végre, amelynek jövőbeni kimenete alapvetően eltérhet a megszokottól. Különösen instabil helyzetben igaz ez.

Az instabil állapotok vizsgálata az 1990-es években a természettudományok mellett megjelent a társadalomtudományokban is, sőt, a jövőkutatók is fontosnak tartották az

eredetileg a matematika területéről származó káoszelmélet jövőkutatási alkalmazásában rejlő lehetőségek kutatását. Ez azért érdekes, mert a kaotikus rendszereknek inherens tulajdonsága a bizonytalanság, amely nem mérsékelhető a több információval. A kaotikus rendszerekre jellemző, hogy kis változások kibillenthetik eredeti állapotukból és nagyon sokféle jövőváltozat kialakulását idézhetik elő. Egy folyamat (pl. idősor) jövője kaotikus viselkedés esetén egyszerre lehet kedvező, illetve kedvezőtlen, mert közel azonos valószínűséggel alakulhat pozitív és negatív irányban, tehát javulhat, de romolhat is. Minél kaotikusabb egy rendszer, annál inkább van esélye arra, hogy a kis változások kibillentik eredeti állapotából, és a korábbiól lényegileg eltérő állapotba juthat.

20 évvel ezelőtt 39 hazai makromutatót vizsgálva arra a következtetésre jutottunk, hogy a magyar társadalom és gazdaság akkor nem volt a matematikai értelemben vett káosz állapotában, de ún. káosz-pamacsok, főleg a társadalom területén, megtalálhatóak voltak. Ez azt jelenti, hogy a társadalom bizonyos mutatói – mint például a keringési rendszer betegségeiben elhunytak száma és a nyilvántartott alkoholisták száma – kaotikusság szempontjából az erősen és közepesen, az öngyilkosságban és önsértésben elhunytak vagy a bűncselekmények száma gyengén kaotikus csoportba voltak besorolhatóak. Ezek erősebben reagáltak a társadalmi-gazdasági változásokra, mint például a gazdaságot jellemző makromutatók. A gazdaságban a beruházások és a gazdaságilag aktív népesség száma adatsor gyengén kaotikus, az épített lakások száma közepesen kaotikus mutatók csoportját alkotta. A GDP adatsora az 1995. évi vizsgálatunkkor nem mutatott kaotikus viselkedést, de a kaotikusságra jellemző „k” mutató alapján a káosz felé tartott, reményt keltve, hogy az ezredforduló környékén jelentős gazdasági előrelépés várható. A valóság azonban másként alakult. Az egyik posztgraduális hallgatómmal 2014-ben megismételt vizsgálatunk azt mutatta, hogy a magyar gazdaság és társadalom most sincsen a káosz állapotában, és egyes jellemzők inkább stabilizálódtak, állandósultak. Beszűkült tehát az a pályahalmaz, amelyen a gazdaságunk, társadalmunk tovább haladhat.

Érzekelni kell, hogy az instabil viszonyok között megjelenő, matematikai értelemben vett káosz igen kedvező feltételeket teremthet a gazdaság és a társadalom fejlődéséhez. Megnyitja ugyanis az utat a társadalom és gazdaság minőségi átrendeződéséhez, magasabb szintre emelkedéséhez, és utat nyithat egy harmonikus működésű társadalom felé. Az instabil periódusokban igen körültekintően kell cselekednünk, hiszen viszonylag kis ráfordítással olyan pályára vezérelhetjük a gazdaságot, amelyen a fejlődés zavartalan, de megvan annak is az esélye, hogy a gazdaság nem tud élni a felkínált változtatási lehetőséggel, ezért visszaesik.

E.: A jövőkutatást sokan logikailag összekötjük a fenntartható világ kérdésének kutatásával, hiszen a Római Klub számára készült, a növekedés határait drámai módon felvető 1972-es jelentés tulajdonképpen először hívta fel a figyelmet arra, hogy az elméleti megfontolások mellett a társadalmi gyakorlat szempontjából is szükség van a jövőkutatás mint önálló tudomány, kutatási irány művelésére. Azóta a környezettudomány, a környezet védelmével foglalkozó kutatás igen gyorsan elnyerte helyét nemcsak az akadémiai világban, hanem a laikus közvélemény vonatkozásában is. Egyúttal ebben a témakörben valósult meg először látványosan a természettudományok és a társadalomtudományok együttműködése. Közben mintha önállóította volna magát, eltávolodva a jövőkutatás inkább elméleti vonalat képviselő irányától. Hogyan jellemezhető ma ez a kapcsolódás?

N.E.: A jövőkutatók talán az elsőik között ismerték fel a környezeti problémákat – ide értve a meg nem újuló erőforrások kimerülését és a környezet szennyeződését – mint globális jelenségeket. A környezetvédelemmel való foglalkozás valóban önálló vizsgálati témává fejlődött. A jövőkutatás azonban változatlanul foglalkozik környezeti kérdésekkel, így többek között az életciklus elmélet, a zöld gazdaság, az alternatív energia, a klímaváltozás társadalmi következményei, a nem-növekedés és a fenntarthatóság problémakörével. Ezeket a kutatásokat a jövőkutatók gyakran a környezeti szakértőkkel együtt végzik. Erre jó példa az ebben az évtizedben folytatott WateRisk kutatás, amelyben a Budapesti Műszaki Egyetem modellező és a Budapesti Corvinus Egyetem környezeti és jövőkutató szakemberei vettek részt. A komplex kutatási eredményt tartalmazó kötetet – a Jövőképtől a vízkészlet-kockázatig – 2011-ben publikálták.

E.: A kérdések kérdése természetesen *ma is az, hogy milyen jövő-szenáriót, szenáriókat ad számunkra a jövőkutatás? A nemzetközi szakmai szervezetek konferenciái mindig a legaktuálisabb, legfontosabbnak tartott témát, témákat járják körül és már címükben is jelzik ezt a kiemelés.* Vajon mi volt az előző jövőkutatási konferencia fő témája, és mi szerepel a következő rendezvény terveiben?

N.E.: A magyar jövőkutatás a legszorosabb kapcsolatot a World Futures Studies Federation-nel (WFSF-fel) tartja, amelynek 11. és 19. világkonferenciáját Magyarország rendezte (1990-ben és 2005-ben) nagy sikerrel. A nemzetközi szervezet 2013-ben ünnepelte fennállásának 40. évfordulóját, a XXI. világkonferencia keretében Bukarestben, ahol a világszövetség gondolata körvonalazódott. A konferencia előadásai a Global Research and Social Innovation: Transforming Futures témakör köré csoportosultak, kifejezve a kutatások globális jellegét, továbbá azt, hogy a jelen-jövő problémái csak a társadalmi megújulás, a gazdasági és a társadalmi innovációk kölcsönhatásában oldhatók meg. A 2015. év különösen gazdag volt olyan témakörökben, amelyeket korábban a jövőkutatás keretében nem tárgyaltunk részletesen. Brisbane-ben megrendezték az első, jövőről szóló filmfesztivált (The World's First Futures Film Festival), Tallinban a Pathways to the Future: Education for Sustainable Development témakörben gyűlte össze a kutatók, a hangsúlyt az oktatás felelősségteljes szerepére helyezve, Turkuban pedig egy igen izgalmas kérdéskört jártak körül: hogyan birkózik meg a jövőkutatás a gonosz – értsd ezen a nehezen felismerhető, rosszul strukturálható, ezért nagy bizonytalansággal előrejelezhető – problémákkal (Futures Studies Tackling Wicked Problems). 2017-ben a WFSF XXII. világkonferenciáját a Humankind 2050: Peace, Development, Environment témában rendezik meg, felismerve a béke, a fejlődés és a környezet problémaköréi együttes kezelésének fontosságát. Ez is mutatja, hogy a jövőkutatók a környezet kérdéskörét változatlanul kiemelt témakörként kutatják.

A gyakorlatorientált World Futures Society, az amerikai világszövetség 2015-ben Making the Future címmel rendezte konferenciáját, hangsúlyozva, hogy „a jövőt meg kell csinálni”!

E.: *Úgy tudom, hogy a közeli hónapokban egy jelentős hazai évfordulót ünnepelnek meg, ami alkalmat ad arra, hogy a jövőkutatás eddig megtett útját és a további teendőket áttekintsék a szakemberek. Mik a legfontosabb elemek ebben a történetben?*

N.E.: 2016 novemberében a Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából emlékezünk az MTA IX. Osztálya keretében működő Jövőkutató Bizottság 40 éves múltjára és előrettekintünk a következő 40 évre. Visszatekintve a Jövőkutató Bizottság akadémiai keretek közötti megalapítására, örömmel nyugtázhatjuk a tényt, hogy a hazai jövő kutatás kezdete (1968) után közel 10 évvel a Magyar Tudományos Akadémia a bizottság megalapításával elismerte a jövő kutatás tudomány voltát, és a tudományos közélet is elfogadta az új tudományágat.

Jelentősebb munkáink közül a világmodellek és hazai következményeik kutatása, valamint a Magyarország 2025 kutatás emelhető ki. Ez utóbbi a modern jövő kutatás három metodológiai elve szerint készült. A jövő kutató és más társadalomtudós szakértők előrejelzései a komplexitást, a fiatalok körében végzett, a jövő elvárásait firtató felmérések a participativitást képviselték, a lehetőségek és az elvárások közötti kapcsolatot pedig az alternatív jövők teremtték meg. Az akadémiai jövő kutatás tehát nyitott a társadalom felé, amennyiben az objektív adatok elemzése, a modellezés mellett a civil társadalom tagjainak véleményére, jövőorientáltságának kérdésére is kiterjed.

Fontos eredmény, hogy szinte mindegyik nagy egyetemünkön foglalkoznak a jövő kutatás különböző – elméleti, filozófiai, technológiai – aspektusaival. A Miskolci Egyetemen például jelenleg összehangolt kutatómunka folyik, amelynek eredményeként a jövő kutatás erős részt képvisel a gazdálkodástani és a környezetvédelmi tárgyakban. A Budapesti Corvinus Egyetemen 20 éven át önálló Jövő kutatás Tanszék koordinálta a jövővel kapcsolatos kutatásokat és tantárgyakat. 2012 után a tér és idő együttes tanulmányozására nagyobb lehetőséget nyújtó közös kutatóegység, a Gazdaságföldrajz és Jövő kutatás Tanszék keretében folyik a jövő kutatás tudományos művelése, keretet biztosítva a regionális foresight kibontakozására is. Doktori képzésen belül egyedül a BCE jeleskedik jövő kutatói alprogrammal, a Gazdaságinformatika Doktori Iskola keretében, 2009 óta.

E.: *Figyelemre méltónak tartom a téma ilyen széles körű beágyazódását a felsőoktatásba. Sok fiatalhoz jutott el, jut el az a szemlélet, amit a jövő kutatás képvisel.*

N.E.: Valóban, azt mondhatjuk, hogy felnőtt egy generáció, amely a legnagyobb természetességgel gondolkodik a jövő különböző – gyakran jelentősen eltérő – alternatíváin, akár személyes jövőjéről, akár a tágabb társadalmi környezet, a világ jövőjéről van szó. Reményeink szerint utat tör a jövőről való felelősségteljes gondolkodás és az igény, hogy a hétköznapi döntéseket is jól átgondoltan kell meghozni.

Az interjút Hrubos Ildikó készítette

„a nagyobb műveltség világszerte nem járt
bölcsebb előrelátással”

Beszélgetés Surányi Bálinttal

Surányi Bálint 1935-ben született. Pályáját történész végzettséggel a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében kezdte. Ezt követően kutatóként a Magyar Rádió és Televízió Közvéleménykutató Osztályán, a Központi Statisztikai Hivatal Közgazdasági és Társadalomstatisztikai Főosztályán és a Tervhivatal Tervgazdasági Intézetében egyaránt dolgozott. Oktatáskutatással a hetvenes évektől foglalkozott, az Oktatáskutató Intézet és az Országos Köznevelési Kutatóintézet kutatójaként.

Educatio: *Előzetesen az életpályáról szeretnénk képet kapni. A főbb tanulmányi, szakmai állomásokról, munkahelyekről.*

Surányi Bálint: Talán a legérdekesebb, hogy az elemi iskoláimat 1941-ben kezdtem el, tehát Magyarország hadba lépésekor. 1945-ben velem indult az általános iskola felső tagozata. 1949-ben kezdtem el a gimnáziumot, ami a fordulat éve címen vonult be az akkori szóhasználatba. Majd 1953-ban, a Nagy Imre kormányprogram idején kezdtem el az egyetemet, 1957-ben végeztem. Ebből az is következik, hogy mint tanuló, magáról az iskolarendszerről a koromnak megfelelően, de kivételes rálátásom volt, a Horthy-korszakról, a koalíciós korszakról, a Rákosi-korszakról és az 56-ig vezető dolgokról személyes élményeim vannak. Az iskola egyfajta rálátást is adott nekem. Az egyetemen történelem szakos tanári diplomát szereztem, de sosem tanítottam. Az első munkahelyem az Akadémia Történettudományi Intézete volt, ahol középkori témával foglalkoztam. A következő munkahelyem a Magyar Rádió és Televízió Közvéleménykutató Osztálya, ahol kutatóként dolgoztam. Ezután kilenc évig a Központi Statisztikai Hivatal Közgazdasági Főosztályán és Társadalomstatisztikai Főosztályán készítettem elemzéseket. Ennek már volt oktatási – ifjúsági vonatkozása, mivel egy kutatást veztettem, amely a munkába állás első éveit vizsgálta különböző iskolai végzettségű csoportoknál. Ezt követően a Tervhivatal Tervgazdasági Intézetében voltam kutató, ahol a társadalmi tervezésnek nevezett tevékenységek körén belül az érdeklődésem az oktatás felé fordult. Az oktatáskutató szakmával valóban egy véletlen következtében kerültem kapcsolatba. Kozma Tamás, aki akkor az MTA Pedagógiai Kutatócsoportjának volt a tagja, úgy gondolta, hogy a tervezés egy komoly dolog, és engem mint a Tervgazdasági Intézetben ilyesmivel foglalkozó kutatót meghívott, bemutatott, lényegében ezáltal törzskönyvezve lettem. Ebben más véletlen

is közrejátszott. Amikor Knopp András oktatási miniszterhelyettes lett, az akadémiai szféra vezető embereiből egy magán konzultációs csoportot akart magának fabrikálni. Ez egy nagyon erős szakmai csoport volt, amelyhez én elég botcsinálta módon kerültem, de amikor Gazsó Ferenc, a csoport egyik tagja megalapította az Oktatókutató Intézetet, úgy gondolta, hogy a tagok közül én vagyok olyan szabad ember, akit talán magához tud venni. Többször meghívott és végül a Tervgazdasági Intézetből alapító tagként 1981-től az Oktatókutató Intézetben kezdtem dolgozni, tudományos tanácsadóként, tíz évig. 1990-ben Zsolnai József utódtanulmányként megalapította a Közoktatási Intézetet, ahol aztán nyugdíjig dolgoztam.

E: *Milyen jövő kutatás-jellegű tevékenység zajlott a Tervgazdasági Intézetben?*

S.B.: Hat évig dolgoztam ott. Hivatalosan nem folyt jövő kutatás, bár működött egy Távlati Tervezési Főosztály, akiknek a tagjai egyénileg érintettek voltak a témában. Munkahelyi szobatársam egy jövő kutató csoportnak vagy társaságnak volt a tagja, eljárt ülésekre. Ilyen módon volt arról képem, hogy mi fut jövő kutatás címen. De túlzás lenne azt mondani, hogy ez társadalmi szinten zajlott. A hivatalos és informális körökben egyaránt a tudományos-technikai forradalom volt az általánosan elfogadott perspektíva, és ennek mindenféle módszerrel való megtámogatása. A hasra ütéstől kezdve a Monte Carlo módszerig sok mindennel próbálkoztak, de komoly eredményekkel nem járt. Aztán nagyjából ugyanebben az időben, 1974 környékén jelent meg a Római Klub első jelentése. Ez nagy hatással betört Magyarországra is, ajánlozták, vitatták. Ez alapján nagyon átalakult az addigi frazeológia, a verőfényes jövő helyett a növekedés határait elemezve.

E: *Kapcsolódott ez konkrét tervezési feladathoz a Tervhivatalon belül?*

S.B.: Azt tudom mondani, hogy igen. Tudniillik épp ebben az időpontban az új gazdasági mechanizmus nevű gazdaságirányítási reform az lényegében a tervhivatal legtöbb főosztályának feladatkörét megváltoztatta. Sokkal kevesebb operatív funkció maradt náluk, a tervutasításos rendszerben végzett feladatkörük megszűnt. Ugyanakkor egyes szférákra – közigazgatás, oktatás, egészségügy – a mechanizmusreform nem vonatkozott. Következésképpen a hivatalon belül ezek váltak a leginkább operatív területekké, a kérdéseknek a relatív súlya is megnőtt. A távlati tervezési főosztály is ebben volt erősen érdekelt. Ennek akkoriban Illés János volt a vezetője. Ebben a korszakban valójában sok múlt azon, hogy voltak-e olyan emberek, akiknek saját ügyük volt, melyet megpróbáltak érvényesíteni. Ilyen volt Timár János, aki osztályvezetőként dolgozott a főosztályon és munkaerő-kérdésekkel foglalkozott. Cravero Róbert főosztályvezető és Hetényi István elnökhelyettes, későbbi pénzügyminiszter pedig hallgatott rá. Timár rögeszméje az volt, hogy a fő veszélyt a túlképzés jelenti, valamint az, hogy Magyarországon – az aktuális trendeket figyelembe véve – nagyon jelentős segédmunkás-hiány prognosztizálható. Az 1972-es párthatározat után volt egy bizonytalanság, mert az első Ratkó-nemzedék akkor került egyetemre. Ebben a helyzetben ő elérte azt, hogy részarányosan se növeljék meg a felsőoktatási férőhelyek számát. Következésképpen a Ratkó-gyerekekből azok, akik a korábbi időszakokban tudásuk, képességeik alapján simán bejutottak volna az egyetemre, most nem tudott továbbtanulni. Hogy aztán ezt esti, levelező tagozatokon ki hogy pótolta, az egy másik kérdés. Timár hitt abban, hogy a GDP egyértelműen determinálja a munkaerő-összetételt. Mindemellett – másokkal együtt – a szovjet tízosztályos rendszer magyar adaptációjának a híve volt.

E: *A Tervhivatal jövőről való gondolkodása mennyire volt összhangban a szocialista országok jövőtervezésével?*

S.B.: A Tervgazdasági Intézet tulajdonképpen Magyarországon egy blöff volt. Mert a testvérintézetek ezerfős, nagy létszámú intézmények voltak, nálunk meg pár tucat ember dolgozott. Kicsit, mint ahogyan Molière-nél a kocsis meg a szakács is azonos személy, csak más öltözékben. Főképp azért tartották a Tervgazdasági Intézetet, hogy ha egy külföldi partnerintézetben Magyarországot képviselni kell, akkor el tudjuk játszani, hogy nálunk is, magyarul is csinálják. Egyfajta nagyon olcsó és néhány emberrel megoldható látszatszerepet kellett megoldanunk. S minthogy ezt megoldottuk, meg is voltak velünk elégedve.

E: *Milyen Tervhivatalon kívüli erőcsoportok, törekvések voltak jelen az oktatásügyhöz kapcsolódóan?*

S.B.: Az 1972-es oktatási párthatározat valójában nem komolyan vett tervből, hanem szép mondásokból állt. Szó volt benne mindenről, ami nem mond ellent semmilyen párthatározatnak, ideológiai tételnek és formába volt öntve. Mivel nem volt konkrét, teret adott különféle erőcsoportoknak vagy törekvéseknek. A Timár János által képviselt expanzió-ellenes tervhivatali álláspont mellett a Magyar Tudományos Akadémia például úgy érezte, hogy az adott helyzetben feladata és lehetősége is van, és létrehozott egy elnöki különbizottságot. Titkára Szépe György volt, tagjai a legjobb akadémiai erők. Ebből lett az úgynevezett fehér könyv, a hetvenes évek elején, amely nagyon erősen befolyásolta a '78-as tankönyvek megszületését. Egy másik lobbicsoport volt az 1972-es oktatási párthatározat időszakában nagyon erős munkásosztály irányzat. Ők a korai magyar oktatás-szociológiai írásokra hivatkozva azt akarták kimutatni, hogy az iskola nem csökkenti, hanem fenntartja, vagy növeli a társadalmi különbségeket. Ez az irányzat egy munkásosztály-határozat keretében betört az oktatás szférájába. Ennek következtében az egy-szer már megszűnt származási megkülönböztetéseket újra jelölték az osztálykönyvben – a fizikai dolgozók gyerekeinek esetében F-betűvel. Mindez a középiskolai és egyetemi felvételre is keményen kihatott. Studium Generale néven elindítottak például olyan egyetemi felvételre felkészítő csoportokat, amelyekhez csak fizikai dolgozók gyerekei csatlakozhattak. Rájöttek ugyanis arra, hogy az érettségi követelményeinek semmi köze a felvételi követelményekhez, tehát úgy lehet segíteni a fizikai dolgozók gyerekeit, ha őket a tényleges egyetemi felvételre készítik föl. Az értelmiségi szülők is elkezdtek mozgolódni, mivel őket nem engedték be ezekbe a Studium Generálékba. Ezért elburjánzott az értelmiségi gyerekek felvételi felkészítése is ilyen-olyan-amolyan formákban. A felvételi bizottságok ugyan úgy érvényesítették a kvótákat, ahogy akarták, de a gimnáziumi tanárok tekintélyét teljesen szétverte mindez. A gyerekek és a szülők körében elterjedt ugyanis, hogy ezek a tanárok nem készítene fel az egyetemre, ahhoz külön utak szükségesek.

E: *A létszámtervezés a tervek szintjén túl is működött?*

S.B.: Igen is, meg nem is. A Rákosi-korszakban és a Kádár-korszak elején léteztek elhelyezési bizottságok, amelyek erőszakkal vagy nyomásgyakorlással igyekeztek a végzeteket azokra a munkahelyekre eljuttatni, ami nekik ki volt adva. Ezt követően a tervezők agyában még élt egyfajta implicit állami felelősségvállalás-tudat. Ezáltal úgy érezték, hogy – noha az elhelyezési bizottság már nem működött, tehát senki rajtuk számon nem kérte – az állam felelősséget vállal azért, hogy a szakmájában el tudja helyezni a végzeteket.

E: *Hogyan gondolkoztak a Tervhivatalban a társadalmi jövőről? Mindez mennyire volt összhangban az oktatástervezéssel?*

S.B.: A jellemző egy rövidtávú óvatosság és egy hosszútávú optimizmus volt. És a kettő között senki nem próbált hidat teremteni. A Római Klub jelentett ebben egy bizonyos váltást. Volt még egy dolog, ami különböző intenzitásokkal működött: a munkásosztály vezető szerepe miatt a túlzott értelmiségiesedés a dokumentumokban és a politikában nem volt cél. Amíg ezt még komolyan vették.

E: *Ennek lehet következménye a felduzzasztott szakmunkásképzés?*

S.B.: A szakmunkásképzés egy bonyolult kérdés. Éppen a technikai haladás következtében a klasszikus szakmunka eltolódott a művezetői, technikus irányba, az alsó része meg lecsúszott a betanított munka irányába. Ezt az ideológia úgy kezelte, hogy a statisztikában a közvetlen termelésirányítók egy laza mozdulattal átsorolták a munkásosztályhoz. Ezt az akkori KSH-elnök végigverte a Statisztikai Hivatalon. Ennek következtében a közvetlen termelésirányítók, akár felsőfokú végzettséggel kerülhettek be munkásosztályba.

E: *A rendszerváltást megelőző két évtizedben a Nyugaton zajló tervezés, jövőtervezés és -kutatás, mennyire tért el a miénktől?*

S.B.: A tervezés és a kutatás nálunk két külön csapat volt. Sőt tervezés intézményesen nem is folyt, hiszen valójában egy parancsgazdaságban a terv inkább egy fikció, semmint valóság. Mutatja ezt az a tény is, hogy a hároméves tervet két és fél év alatt teljesítették, noha a mezőgazdasági év egy teljes év, bármit is csinálunk. Később meg egyszerűen erről jobb volt nem beszélni, ezt nem firtatni. Ami a tervezés technikai részét illeti, az a Szovjetunióban is input-output táblákon alapult mind a fogalmi rendszer, mind a definíciók szintjén. Később, amikor megjelentek a számítógépek, a tervvariánsok és az input-output táblák ezeket modellezték. A technológiai fejlődés mellett a tervezéssel tartalmilag nem különösebben foglalkoztak. Leontyev – aki a szovjet tervhivatalból választotta a szabadságot – ezt az input-output módszert olyan mértékig tudta sikeressé tenni Amerikában, hogy Nobel-díjat kapott. A társadalmi tervezés önmaga is érdekes téma volt Nyugaton. A törekvésekben kissé összerosódott a társadalomtervezés és a társadalom részvétele a tervezésben.

E: *Milyen főbb tervezést érintő folyamatok jellemzik a rendszerváltás előtti időszakot?*

S.B.: A pártközpont és a minisztérium valahogy egybe akarták tartani a lobbicsoportokat, hogy ne legyen semmi botrány. Ehhez képest nemcsak e csoportok, de a lakosság is inkább mozgásban akarták tartani a dolgot. Az alternativitásról ekkor még szó se volt, de valamilyen módon Kodályék kijárták az ének-zenei általános iskolák indítását. Ezek nem a körzeti iskolák elvén működtek, ennek következtében értelmiségi szülők körében divat lett ének-zenei iskolába adni a gyereket. Bizonyos tanácsok ezt pártfogolták, mások követték, mert ők nem maradhatnak le, a harmadikak nem törődtek vele. Amikor a Kodály-módszer mint egyfajta kvázi elitiskolázás kifutott, egy Varga Tamás nevű matematikus révén jött a matematika és ugyanezeket a társadalmi folyamatokat indította be. A társadalmi nyomás hatására a képzettebb szülők jobb, ugyanakkor épp ezáltal szelektívebb iskolákat kerestek a gyermekeik számára.

E: *Hogyan zajlott a középiskolai hozzáférés tervezése?*

S.B.: Timár János irányításával – újra csak hozzá kell visszatérnünk – mindent elkövettek, hogy a korosztály 20%-ánál több gimnáziumba ne kerüljön, azaz ne legyen középiskolai expanzió. Pedig a társadalmi igény ennél nagyobb volt. Mivel láttam, hogy a Ratkó-korszak gyerekeinél egy újabb csúcs várható, a tervezésbe – Gázsó Ferenc miniszterhelyettese alatt – beleerőltettem a középiskola-építést. Ez azt jelentette, hogy amelyik megye valamilyen oknál fogva akart középiskolát építeni, az megtehetette, hivatkozva erre a létező tervszámra. Ez a partizánakció a nyolcvanas évek elejére esett, ezeknek a középiskoláknak még fel is kellett épülniük, hogy a gyerekeket fogadják. Ez egy egyszerű magánháború volt, amit félsikerrel vívtam meg – részben a megyei vezetés megerősödése miatt.

E: *Milyen változást hozott a rendszerváltás a tervezhetőség kérdésében?*

S.B.: A tervezés és tervezhetőség még a rendszerváltás előtt, az 1985-ös törvénnyel változott meg lényegesen. Ezzel egy olyan decentralizációs lehetőség épült be, amelynek átvezetése az új rendszerbe kevésbé konfliktuózássá vált.

E: *A rendszerváltást követő években a jövő, a jövőkép is alapvetően megváltozott?*

S.B.: Igen és nem. Tudniillik az angolszász beállítódás részben szociológusok, részben oktatási szakemberek révén nagymértékben bekerült a szakmába és a 85-ös törvénnyel legalizálódott is. Emiatt egy nyugati orientációjú rendszerváltás az oktatásban nem volt rendszeridegen. Azt pedig, hogy a rendszerváltáskor az ipar úgy, ahogy van, össze fog omlani, csak egy-két ember tudta, a legtöbb nem. Ezért nem is érezte szükségét annak senki, hogy erre bárhogy reagáljon, hiszen ahhoz viszont közgazdasági ismeretek kellenek volna. Volt egy optikai csalódás, miszerint Dél-Európa uniós csatlakozása – innen nézve, ilyen távon – abszolút sikeresnek látszott. S a mi egyenlőtlenségi mutatóink nem álltak náluk rosszabbul. Hogy tartalmilag mik a bajok, azt nagyon kevesen látták. Kemenes Ernő (aki egyébként szintén a Tervgazdasági Intézetben dolgozott, majd a Tervhivatal elnöke lett) az 1990-es évek elején tartott egy előadást, amelyben általános meglepetésre a következőket mondta: Itt sokan félnek, hogy ha uniós tagok leszünk, akkor az első lépés nem fog sikerülni. Ő ezzel szemben azt mondja, hogy az első lépés az problémátlanul fog sikerülni. A második lépés nem fog sikerülni. Azt tehát, hogy formailag (pl. a bankrendszer) EU-kompatibilisek legyünk, játszva meg fogjuk tudni csinálni. Csakhogy az azt követő fejlődési lépés nincs benne ebben a gazdaságban és a társadalomban. És ebben Kemenes Ernőnek igaza is volt.

E: *A nyolcvanas években kialakult tervezési „know-how”-nak volt-e továbbélése a kilencvenes években, vagy ugyanúgy szétesett, akár a gazdaság?*

S.B.: Szervezetileg szétesett, mivel a tervhivatalt megszüntették. Az a know-how, amivel például egy Antal László rendelkezett azért nem íródott nullára, de máshol hasznosult. A tervutasítás helyébe a nyolcvanas évekre a tervalku lépett, de azért – mondjuk a Pénzügyminisztériumban, ahol a modelleket futtatták – nem volt akkora a diszkontinuitás, mint ahogy azt az átlagember feltételezné.

E: *Hogyan változott meg a társadalmi jövőről való gondolkodás a lakosság körében a rendszerváltás után?*

S.B.: Amíg nem látszott, hogy itt rendszerváltás lesz és semmi nem szent, addig tulajdonképpen furcsa, perverz társadalmi folyamatok zajlottak az oktatáson belül is, de ebben semmiféle központi logika vagy terv nem volt. Én 1990 végén – ’91 elején a Magyar Szociológiai Társaság Munkagazdaságtani szekciójában éles vitába keveredtem Köllő Jánossal, aki viszonylag fiatalon ott azt adta elő, hogy a munkanélküliségről komoly szakmai megalapozottsággal húsz éves idősor alatt nem lehet beszélni. Én pedig azt állítottam, hogy itt pillanatokon belül olyan munkanélküliség lesz, amelyhez képest az aktuálisan mért tizedszázalékok teljesen érdektelenek lesznek. Nagy felhördülést okoztam ezzel és összesen két ember állt mellém: Laki Teréz és Márkus István – mindketten idősebb kutatók. Épp ők, akik átéltek már rendszerváltozásokat, ők voltak kevésbé beleragadva ebbe a nyugati és magyar metodológiai kultúrába, fogalomkörbe. Ők sokkal bátrabban látták, hogy itt valami nagyon más lesz, mint a fiatalabbak, akik professzionálisak voltak. A professzionalitás itt a rövidlátással volt szinonim.

E: *És a közelmúltból mit lehetett egyáltalán látni a jövőből? Például 2008 után?*

S.B.: Angelusz Róberttel kezdtünk el azon gondolkodni ezelőtt 11-12 évvel, hogy lényegében integrálható-e mással a társadalom, mint a munkával. És arra jutottunk, hogy nem integrálható. Ugyanakkor az ipari társadalom végével a foglalkoztatottság és a munkatípusok korábbi fajtái már nem állíthatók vissza. Mi arra jutottunk, hogy három olyan terület van, amely korlátlan emberfelvevő lenne: az oktatás, az egészségügy és a szociális szféra. Ezek társadalmi integratív szerepének azonban feltétele, hogy mindezt ne egyértelműen az adókból fenntartott állami szektor biztosítsa. Bár az állam a szabályozást és az ellenőrzést továbbra is gyakorolhatná, de facto a piaci szféra által nyújtott szolgáltatásokról volna szó. Ez az egyetlen lehetséges modell arra, hogy a munka integrálja a fejlett országok társadalmát. Ezzel szemben annak a gyakorlati esélye, hogy ez ténylegesen megtörténjen, hogy az állam ezt átadja a privátszektornak az majdnem nulla. Ez egy teljesen új koncepció, egy politikai kérdés. Ha nincs olyan politikai erő, ami ezen ügyködik, és maga mögé állítja a lakosságot, akkor ez nem működhet.

E: *Nőtt-e a kockázata egy súlyos, globális kataklizmának a közeljövőben? Érdemes-e egyáltalán erről gondolkodni?*

S.B.: Nem hiszem, hogy a jövő kutatható lenne. Azt ugyanis olyan ma ismeretlen – főképp technikai – tényezők uralják, amelyek esetleg egy csomó dolgot átalakítanak. Ezek az emberek mindennapi életét szabják át, átrendezik a prioritásokat, a köztük lévő viszonyokat. Mi nem tudjuk ezeket és ezek hatását kitalálni. Itt van mondjuk a mobiltelefon, amely mikro szinten átalakította az emberek életét, de makro szinten talán nincs akkora hatása. De ezt sem lehetett előre tudni. Általában a történelemben a problémák nem megoldódtak, hanem új problémák léptek a helyükre. Tehát, ha megmaradsz a régi fogalomkörben, nem találsz megoldást. Kilépni meg azért nem tudsz belőle, mert sok dolgot nem lehet előre megjósolni.

E: *Mára a tervezhetőségről társadalmi szinten nem is lehet értelmesen beszélni? A társadalmi jövőről sokkal bizonytalanabban lehet most tudni valamit, mint mondjuk 20-40 éve?*

S.B.: Persze. Ha elővesszük az első Római Klub jelentést, akkor mind a demográfiai robbanásról, mind a klímáról bőven szó volt. Okos emberek, buta emberek, hatalomban lévő emberek, hatalomban nem lévő emberek nem vették ezt igazán komolyan, nem programozták át magukat, mondván igen, a Római Klub ezt leírta, de mi köszönjük, most is megvagyunk. Ez persze nem így van, de azt, hogy erre senki nem figyelmeztetett, vagy hogy ez a figyelmeztetés teljesen elsikkadt volna, azt nem lehet mondani. A média is hangsúlyozta. Az egész jövőkutatás a '70-es években a Római Klubtól kapott oxigént. Nem is hiszem, hogy ma ezekben a dolgokban sokkal okosabbak vagyunk.

E: *Mégis milyen jövőt, feladatot jelent mindez az oktatás számára? Egy ilyen bizonytalan jövőben az oktatás mit tehet? Egy jó oktatáspolitikát mit tehet?*

S.B.: Láthatjuk, hogy a nagyobb műveltség világszerte nem járt bölcsebb előrelátással. De ebből nem következik, hogy ha hagyod a gyerekeket elvadulni, abból bármi jó származna. Következésképpen kisebb baj egy gondolkodni tudó, műveltebb, fiatal réteg, mint ennek az ellenkezője, de garanciát az sem jelent semmire.

Én a jó oktatáspolitikát érdekében még egy rosszul integrált társadalomban is a pedagóguspálya kiemelt fizetését tartom egy kulcselemnek. Ha ők tartósan kiemelt státuszban vannak, akkor a pedagógusállások betöltésében pozitív szelekció, verseny érvényesül. Rosszul fizetett pedagógusokkal semmit sem lehet csinálni, erről mélyen meg vagyok győződve. De nem csak most, hanem a Kádár-korszakban is meg voltam.

Az interjút Mártonfi György készítette

Az agrár felsőoktatásban részt vevő intézmények összehasonlítása a 2014-es felvételi jelentkezések alapján

Bevezetés

A felsőoktatási intézmények összehasonlítása, rangsorolása gyakran előforduló téma mind nemzetközi, mind hazai viszonylatban. Sokfajta szempont létezik erre, mindegyiknek megvan a maga létjogosultsága és ellenvetéseket is lehet tenni mindegyikkel szemben. Minden intézmény igyekszik hangsúlyozni az őt pozitívan érintő rangsorokat és feledni azokat, amiken kevésbé előkelő helyen végez. Ez természetes folyamat, hiszen minden intézmény az előnyeit szeretné latba vetni annak érdekében, hogy diákokat győzzön meg arról, hogy hozzá érdemes jelentkezni. Még hozzá a jó teljesítményt nyújtó diákokat szeretnék meggyőzni, hiszen az ő képzsükkel lehet elsősorban újabb és újabb sikereket elérni az oktatás terén.

Bár a képzések színvonalának nem feltétlenül elsődleges visszatükrözője, de a felvételizők szempontrendszerét mégis leginkább magában foglaló véleménynyilvánítás a felvételizők jelentkezési sorrendjét tartalmazó adatbázis. A felvételiző ugyanis jelentkezésénél figyelembe veszi az intézmény megítélését a közvélekedés szerint, a környezetének véleménye szerint, s befolyásolja az is, hogy mennyire tartja általa teljesíthetőnek a követelményeket, mennyire gondolja kifizethetőnek a képzés költségeit. Így, ha cél a felsőoktatást elvégzők arányának növelése, figyelembe kell vennünk az ő szempontjaikat is. Hiába tartja ugyanis a legjobb képzésnek az egyik intézmény képzését, amennyiben az az ország másik felében van, akkor számára megfelelőbb lehet a közelebbi intézményben folyó, némileg gyengébb, vagy számára kevésbé jó másik képzés. Vagy hiába van az érdeklődésének megfelelő terület egy adott intézményben, ha azt nem képes elvégezni, akkor érdemesebb a gyengébb, de az ő képességeinek jobban megfelelő képzést választania. Sok egyéb példát is lehetne hozni arra, hogy a felvételizők jelentkezése nem feltétlenül az erő-

sorrendet mutatja, hanem inkább egyfajta vélt vagy valós megfeleléségi sorrendet takar, ezért a véleményük alapján kialakuló sorrendet érdemes elemzés témájává tenni.

A pályaválasztók számára fontos információ az egyes szakterületeken képzést végző intézmények egymással való összehasonlítása, ezek a statisztikák azonban nem állnak rendelkezésre. Az intézmények rangsorolásánál a szakterületenkénti értékelés meglétének hiányát Fábri György is alapvető hiányossággként említi sok érdekes szempontot felvető munkájában (Fábri 2014). Ezért mi most egy szakterületi elemzést mutatunk be az agrár képzési területre koncentrálva.

Telcs és munkatársai felhasználták már a felvételizői preferenciákat az intézmények sorba rendezésére és gráf alapú kiértékelési rendszert dolgoztak ki (Telcs et al. 2013, 2014, 2016). Ez alapján Kosztyán és szerzőtársai elemezték a térbeli és időbeli változását az intézményi sorrendeknek (Kosztyán et al. 2015). Az elemzés sok érdekességet mutat, viszont nem képes számszerűsíteni az intézmények közti eltéréseket és megmondani, hogy szignifikáns eltérés van-e például az első és a második helyezett között. Vitatott pontja az elemzésnek, hogy a nem megjelölt intézményeket úgy tekinti, mint amik a felvételiző véleménye szerint egyformák, nem pedig úgy, hogy az összehasonlításukra nincs direkt adat (Csató 2013). A módszernek viszont nagy előnye, hogy logikailag könnyen átlátható. A szerzők által bemutatott módszereket referenciának tekintjük. Bemutatjuk, hogy az újonnan javasolt módszer mennyiben ad hasonló, illetve eltérő eredményt. Megvizsgáljuk továbbá, hogy az egyes rangsorbeli vezető intézmények között van-e szignifikáns különbség.

A tanulmány egy maximum likelihood becslésen alapuló módszert ismertet, ami a becslés alapján sorba állítja az intézményeket. Megválaszoljuk továbbá azt a kérdést, hogy a becslés mikor ad az intézmények közt szignifikáns eltérést, valamint a becslés alapján súlyokat is rendelünk az egyes intézményekhez. E súlyok alapján az egyes kistérségeket klaszterekbe soroljuk. Így láthatjuk, hogy mely kistérségek viselkednek hasonlóan a felvételizői jelentkezések alapján, s mely intézmények bizonyulnak a legmegfelelőbbnek a klaszter kistérségei számára. A javasolt módszer némileg eltér Kosztyán és munkatársai által javasolt klaszterezési eljárástól, hiszen ott egy olyan ún. agglomeratív eljárást használtak, melynek során az összevont kistérségekre vonatkozóan újraszámították a preferencia-sorrendeket (lásd részletesen Kosztyán et al. 2015). Az eredményül kapott preferencia-sorrend lett végül az összevont kistérségek aggregált preferencia-sorrendje. A most alkalmazott módszer azonban pusztán az intézmények kistérségi súlyai közötti hasonlóságok alapján klaszterez. A kistérségeket méretük alapján nem súlyozzuk és nem is számítjuk újra az együttes preferencia-sorrendet.

A módszert az agrárterületre alkalmaztuk, és így átfogó képet nyerhetünk az agrárképzésekkel foglalkozó intézmények képzéseiről fennálló felvételizői véleményről a megfeleléség szempontjából. A kapott eredményeket összehasonlítottuk a (Telcs et al. 2016; Kosztyán et al. 2015) által bemutatott módszer eredményeivel¹.

¹ A felvételi jelentkezési adatokat az Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft bocsátotta a szerzők rendelkezésére.

A módszerről röviden

Számba véve az ország agrárterületen képzést folytató intézményeit, 2014-ben 15 intézménybe jelentkeztek a felvételizők. Ebből 1 helyre 1 jelentkezés történt, az is a pótlejtek keretében, ezzel általában nem foglalkoztunk. A maradék 14 intézmény sorrendbe állításánál a következő utat jártuk. Minden egyes intézmény mögé képzelünk egy látens valószínűségi változót, amelyeket normális eloszlásúnak és azonos szórásúnak tételezünk fel. A várható értékeket nem ismerjük, ezt becsüljük meg a hallgatók véleménye alapján. A látens valószínűségi változók adják meg az intézmények értékét a felvételizők szemszögéből. A felvételizők azonban nem számértékeket, hanem az intézmények egymással való összehasonlításából származó véleményüket bocsátják rendelkezésünkre, ezek alapján becsüljük a valószínűségi változók várható értékét. Az intézmények sorrendjét a várható értékek becsült értékének a sorrendje adja. A normális eloszlású valószínűségi változó feltételezésével először Thurstone 1930-as években írt cikkében találkozunk, amelyet a kilencvenes években változatlan formában újra elérhetővé tettek (Thurstone 1994). Thurstone szubjektív szempontok alapján kívánt rangsorolni objektumokat páros összehasonlításból adódó minta felhasználásával. Az egyes mennyiségek várható értékére bizonyos feltételezések alapján formulákat adott. Módszerének egyik speciális esete a Thurstone V (Mosteller 1951), amely a szórások azonosságát feltételezi. Ez a legkisebb négyzetek módszerének alkalmazásával könnyen használható formulához vezet, viszont nagyon érzékeny a standard normális eloszlásfüggvény inverzének a 0, illetve az 1 helyen használt közelítő értékeire. A Thurstone-módszerek továbbá csak két kategóriát engednek meg a véleménynyilvánítás eredményeként, a jobbat és a rosszabbat, pedig esetenként, mint a fent vázolt problémánál is, több kategória megengedése látszik célszerűnek.

A felvételiző jelentkezési sorrendjét úgy tekintjük, hogy a jelentkező arról mond véleményt, hogy két intézményt összehasonlítva egymáshoz képest milyennek látja őket. A jelentkezők a jelentkezéskor nemcsak szakokat, hanem ezek sorrendjét is megjelölik. Ha egy helyre kisebb sorszámú helyen ad be jelentkezést, azzal annak a véleményének ad hangot, hogy a kisebb sorszámú helyen megjelölt szakot (és vele az intézményt) számára jobbnak tartja, mint a nagyobb sorszámú helyen megjelöltet. Ha egy intézményt meg sem jelöl, akkor a megjelölt intézmények ennél jobbak, de esetleg sokkal jobbak is. Ha egy intézményt az első, míg egy másikat a negyedik helyen jelölt meg a felvételiző, akkor úgy tekintettük, hogy az első helyen megjelölt sokkal jobb a negyedik helyen megjelölnél. Ha viszont két intézmény közül egyik sincs megjelölve a felvételiző által, azt úgy tekintettük, hogy kettejükéről nem mondott direkt módon véleményt a felvételiző. Thurstone módszerében csupán 2 kategóriát tett lehetővé az összehasonlítás eredményeként, a jobbat és a rosszabbat, mi ezt kibővítettük, és az alábbi kategóriákat alakítottuk ki az i -edik és a j -edik intézmény összehasonlítása során ($i < j$, $i=1, \dots, 13$; $j=2, \dots, 14$):

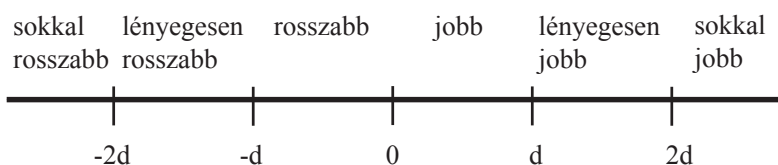
1. táblázat

Az i-edik intézmény a j-edik intézményhez viszonyítva	
Kategória	Feltétel
Sokkal rosszabb	A j. az 1. helyen szerepel és az i. a 4. vagy nagyobb sorsszámú helyen szerepel, vagy nem is szerepel.
Lényegesen rosszabb	A j. az 1. helyen szerepel és az i. a 3. helyen szerepel; A j. a 2. helyen szerepel és az i. a 4. vagy nagyobb sorsszámú helyen szerepel, esetleg nem is szerepel.
Roszzabb	A j. az 1. helyen szerepel és az i. a 2. helyen szerepel; A j. a 2. helyen szerepel és az i. a 3. helyen szerepel; A j. a 3. helyen és az i. egy nagyobb sorsszámú helyen szerepel, esetleg nem is szerepel; Mindegyik a harmadiknál későbbi helyen szerepel, de a j. van előbb.
Jobb	Az i. az 1. helyen szerepel és a j. a 2. helyen szerepel; Az i. a 2. helyen szerepel és a j. a 3. helyen szerepel; Az i. a 3. helyen és a j. későbbi helyen szerepel, esetleg nem is szerepel; Mindegyik a harmadiknál későbbi helyen szerepel, de az i. van előbb.
Lényegesen jobb	Az i. az 1. helyen szerepel, j. a 3. helyen szerepel; Az i. a 2. helyen szerepel és a j. a 4. vagy nagyobb sorsszámú helyen szerepel, esetleg nem is szerepel.
Sokkal jobb	Az i. az 1. helyen szerepel és a j. a 4. vagy nagyobb sorsszámú helyen szerepel, esetleg nem is szerepel.

Ha egy intézmény többször is szerepel egy felvételizőnél, mert pl. az „A” intézmény két szakjára is jelentkezik a felvételiző, akkor „A” intézményt többször is összehasonlítjuk a felvételiző egy másik intézménnyel, így minden összehasonlítást figyelembe vesszük.

A kategóriáknak a számegyenesen kijelölünk egy-egy tartományt a következőképpen (1. ábra):

1. ábra

ahol d egy pozitív paraméter, értékét az adatok alapján becsüljük.

Jelölje $\xi_i, i=1,2,\dots,14$ az i -edik intézmény mögött rejlő látens valószínűségi változót. Ha az i -edik és a j -edik intézmény összehasonlításakor a vélemény a sokkal rosszabb kategória kijelölését jelenti, akkor $\xi_i - \xi_j < -2d$, a lényegesen rosszabb kategória azt jelenti, hogy $-2d \leq \xi_i - \xi_j < -d$, a rosszabb kategória azt jelenti, hogy $-d \leq \xi_i - \xi_j < 0$, a jobb kategória a $0 \leq \xi_i - \xi_j < d$, a lényegesen jobb kategória a $d \leq \xi_i - \xi_j < 2d$, végül a sokkal jobb kategória a $2d \leq \xi_i - \xi_j$ egyenlőtlenség teljesülését jelenti. Egységnyi szórásúnak feltételezve a $\xi_i - \xi_j$ valószínűségi változókat, az előbbi kategóriák kialakulásának valószínűsége így írható (Φ a standard normális eloszlásfüggvény):

2. táblázat

Kategória	Kategória sorszáma	Inter-vallum	Valószínűség
Sokkal rosszabb	1	$(-\infty, -2d)$	$p_{ij,1} = \Phi(-2d - (m_i - m_j))$
Lényegesen rosszabb	2	$[-2d, -d)$	$p_{ij,2} = \Phi(-d - (m_i - m_j)) - \Phi(-2d - (m_i - m_j))$
Roszsabb	3	$[-d, 0)$	$p_{ij,3} = \Phi(0 - (m_i - m_j)) - \Phi(-d - (m_i - m_j))$
Jobb	4	$[0, d)$	$p_{ij,4} = \Phi(d - (m_i - m_j)) - \Phi(0 - (m_i - m_j))$
Lényegesen jobb	5	$[d, 2d)$	$p_{ij,5} = \Phi(2d - (m_i - m_j)) - \Phi(d - (m_i - m_j))$
Sokkal jobb	6	$[2d, \infty)$	$p_{ij,6} = 1 - \Phi(2d - (m_i - m_j))$

Jelölje $A_{i,j,k}$ azt a számot, ahány vélemény szerint az i -edik és j -edik intézmény összehasonlítása során a k -adik kategória az összehasonlítás eredménye. Független véleményeket feltételezve a likelihood függvény

$$L(X \mid m_1, m_2, \dots, m_{14}, d) = \prod_{i=1}^{13} \prod_{j=i+1}^{14} \prod_{k=1}^6 p_{ij,k}^{A_{i,j,k}}.$$

Megkeresve ennek a maximumát $(m_1, m_2, \dots, m_{14})$ -ben valamint d -ben, kapjuk a várható értékek maximum likelihood becslését. Megjegyezzük, hogy a likelihood függvény a várható értékek különbségétől függ, így az egyik intézmény várható értékét 0-nak rögzítettük, ez tetszőlegesen megválasztható. A kijelölt intézmény az aktuális adatbázisban legelső alkalommal szereplő intézmény volt. A becslt értékek az ettől az intézménytől való távolságot jelentik, az előjel a sorrendben a hozzá viszonyítva elfoglalt helyre utal.

Ha a likelihood függvény felveszi a maximumát, akkor a maximum helyének egyértelműsége bizonyítható. Ez azért fontos, mert ez biztosítja, hogy nem alakulhat ki két egymásnak ellentmondó sorrend a maximalizálás végrehajtása után. A maximum felvételére elégséges feltétel, pl. ha minden i, j, k esetén $0 < A_{i,j,k}$, de ennél kevésbé szigorú feltétel is elegendő. A maximalizálást numerikusan végeztük el az R programcsomag mle függvényének segítségével (R Core Team 2012), s a numerikus optimalizálás során nem tapasztaltunk semmiféle anomáliát.

A likelihood becslések azért nagyon kedvezőek, mert segítségükkel hipotézisvizsgálat is végezhető (Móri & Székely 1986). A várható értékek azonosságának ellenőrzésére likelihood hányados próbát hajthatunk végre. Ha a $H_0: m_i = m_j$ nullhipotézist akarjuk tesztelni a $H_1: m_i \neq m_j$ alternatív hipotézissel szemben valamely fix i, j $i \neq j$ esetén, akkor a próbastatisztikát a likelihood függvények maximumának hányadosából kapjuk, ha vesszük ennek logaritmusának (-2) -szeresét. A maximumokat a hipotézis fennállása esetén, illetve a nélkül képezzük. A próbastatisztika eloszlása H_0 fennállása mellett aszimptotikusan Pearson féle χ^2 1 szabadsági fokkal. Így χ^2 próba végrehajtásával ellenőrizhető, hogy szignifikáns eltérés található-e a két intézményt jellemző valószínűségi változók várható értékében. Ha igen, azt a megkülönböztethetőség kimutatásának tekintjük, ha

nem, akkor a két intézményt azonos jelentőségűnek tekintjük a felvételi jelentkezések eredménye alapján.

Megjegyezzük, hogy a módszert más kategória-beosztásokkal, és ezáltal más likelihood függvénnyel korábban alkalmaztuk fényforrások preferencia sorrendjének elkészítésére (Szabó et al. 2015; Orbán-Mihálykó et al. 2015).

Intézményi preferenciák az agrárképzésben az országos jelentkezési adatok alapján

Agrár szakterülethez tartozó képzésre 2014-ben 18398-an jelentkeztek, ebből első helyes agrár jelentkezés 5780 volt. Azon jelentkezők száma, akik legalább egy jelentkezést adtak be agrárterületre 8963 volt. A legtöbb helyet megjelölő jelentkező 10 agrárképzésre jelentkezett, és a kiértékelés során a sokadik helyen megjelölt intézményeket is figyelembe vettük.

3. táblázat: Az intézmények, ahová diákok agrár szakterülethez tartozó képzésre jelentkeztek, alfabetikus sorrendben az alábbiak voltak

Intézmény teljes neve	rövidítése
Budapesti Corvinus Egyetem	BCE
Budapesti Kommunikációs Főiskola	BKF
Debreceni Egyetem	DE
Kaposvári Egyetem	KE
Károly Róbert Főiskola	KRF
Kecskeméti Főiskola	KF
Miskolci Egyetem	ME
Nyíregyházi Főiskola	NYF
Nyugat-magyarországi Egyetem	NYME
Pannon Egyetem	PE
Pécsi Tudományegyetem	PTE
Szegedi Tudományegyetem	SZTE
Szent István Egyetem	SZIE
Szolnoki Főiskola	SZF

Az összes feltüntetett intézményt az előző fejezetben bemutatott likelihood becslés alapján sorrendbe állítva a 4. táblázatba foglalt eredményeket kaptuk. A becslést várható értékek különbségeket jelentenek. A viszonyítási pont a PE lett, hozzá rendeltünk 0 értéket. A nálánál nagyobb becslést várható értékű intézmények hozzá képest előbbre, a negatív becslést várható értékkel rendelkező intézmények hátrébb kerültek a sorban. Annak érdekében, hogy súlyokat képezzünk a becslést várható értékekből, vettük az exponenciális függvényt ezeken a helyeken és osztottunk az így kapott számok összegével. Az így kapott mennyiségek nemnegatívak és összegük 1. Ezzel kiküszöböltük a viszonyítási

pont hatását is. Ha egy intézmény nem szerepelt a megjelölt intézmények között, akkor hozzá a 0 súlyt rendeltük. Ez az eset előfordult egyes kistérségek esetén is.

4. táblázat: A becült várható értékek és a klaszterezés alapját szolgáló normált mennyiségek az alábbiak lettek (az eredményeket három tizedes jegyre kerekítettük)

Helyezés	Intézmény	Várható érték (m_i)	Súly $\exp(m_i) / \sum_{i=1}^{14} \exp(m_i)$
1.	BCE	0.340	0.126
2.	SZIE	0.287	0.119
3.	DE	0.251	0.115
4.	PE	0	0.089
5.	NYME	-0.110	0.080
6.	SZTE	-0.197	0.073
7.	KE	-0.233	0.071
8.	KF	-0.375	0.061
9.	KRF	-0.398	0.060
10.	NYF	-0.571	0.051
11.	ME	-0.658	0.046
12.	SZF	-0.819	0.039
13.	BKF	-0.931	0.035
14.	PTE	-0.932	0.035

Megkülönböztethetőség tekintetében az összes intézmény összehasonlításánál szignifikáns eltérés található, kivéve a BKF és a PTE, azok szinte tökéletesen egyformának bizonyultak (szignifikancia szint: 0.864). Ha megnézzük a becült várható értékeket (m_i), láthatjuk, hogy a minta nagy számának köszönhetően numerikusan kicsi különbségek is kimutathatóak lettek. Például a SZIE és a DE becült várható értéke közti eltérés numerikus értéke 0.036, de ez $3.7e-09$ szignifikancia szinten már szignifikáns eltérést jelent. Megemlítjük, hogy leggyakrabban az 5%-os szignifikancia szinten végzik el a próbákat, ahol a szignifikancia szint 0.05-nél nagyobb, abban az esetben a nullhipotézist elfogadják, ha 0.05-nél kisebb, akkor a nullhipotézist elutasítják. Mi a nagy minta elemszám miatt 0.01 elsőfajú hibát engedünk meg, e szint alatt tekintettük megkülönböztethetőnek az intézményeket, a 0.01 és 0.1 közötti szignifikancia szintet a megkülönböztethetőség határának tekintettük, míg az 0.1 feletti szignifikancia szint esetén a nullhipotézist elfogadtuk.

Amikor az Óbudai Egyetemre történő egy jelentkezést is figyelembe vettük, akkor ez az intézmény minden másnál szignifikánsan rosszabbnak bizonyult, amint az várható is volt.

Telcs és munkatársai által adott módszer az Óbudai Egyetemre (OE) leadott egyetlen jelentkezést is figyelembe véve az intézményi sorrendben annyiban adott csak más eredményt, hogy a BKF és PTE sorrendjét megcserélte.

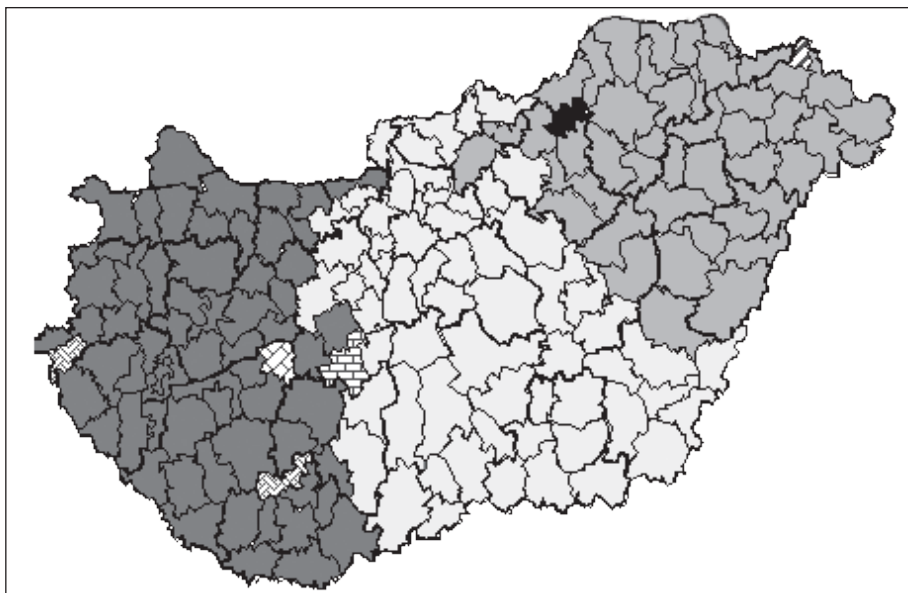
5. táblázat

	Korábban javasolt módszer eredményei	Újonnan javasolt módszer eredményei
Sorrend	Intézmény	Intézmény
1.	BCE	BCE
2.	SZIE	SZIE
3.	DE	DE
4.	PE	PE
5.	NYME	NYME
6.	SZTE	SZTE
7.	KE	KE
8.	KF	KF
9.	KRF	KRF
10.	NYF	NYF
11.	ME	ME
12.	SZF	SZF
13.	PTE	BKF
14.	BKF	PTE
15.	OE	OE

Az intézmények értékelését kistérségenként külön-külön is elvégeztük, mindegyikben megbecsültük az intézményekhez tartozó valószínűségi változók várható értékét, és elkészítettük a normált súlyokat. Ezek alapján elvégezve a klaszterezést, a struktúrát mutató dendrogram a következő lett:

Kosztyán és munkatársai által javasolt agglomeratív klaszterezési eljárás (Telcs *et al.* 2014) szintén három domináns klasztert eredményez, itt azonban megjelennek már a kis klaszterek is, ahol a domináns klaszterektől eltérő preferencia-sorrend keletkezik.

4. ábra: Az egyes klaszterekhez tartozó kistérségek területi megoszlása (agglomeratív klaszterezés esetén)

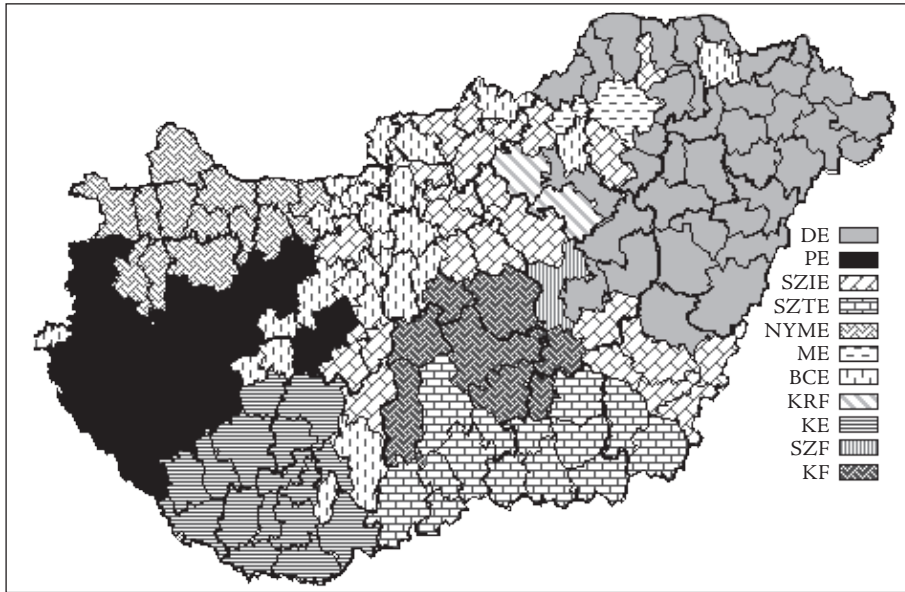
Amint az a 3. és 4. ábra összehasonlításából látszik, a két módszer segítségével kialakított klaszterek nagyon hasonlóak. A Kosztyán és munkatársai által korábban javasolt eljárás a belpátfalvai, őriszentpéteri, sárbogárdi, sásdi, siófoki, záhonyi kistérségeket külön kezeli a kialakított klaszterektől, míg az újonnan javasolt eljárás alapján besorolhatók az észak- és kelet- magyarországi, illetve a dunántúli klaszterbe. Ezeken kívül egyetlen olyan kistérség van, ami a kétfajta eljárás alapján különböző klaszterbe sorolódik, még-hozzá az egri, amely az újonnan javasolt módszer szerint a központi, míg az agglomeratív módszer szerint az észak- és kelet- magyarországi klaszterbe sorolható.

Mindez megerősíti azt a megállapítást, hogy a korábban említett 3 csoportra bontható az ország az agrár felsőoktatás szempontjából.

A kistérségek vezető intézményei

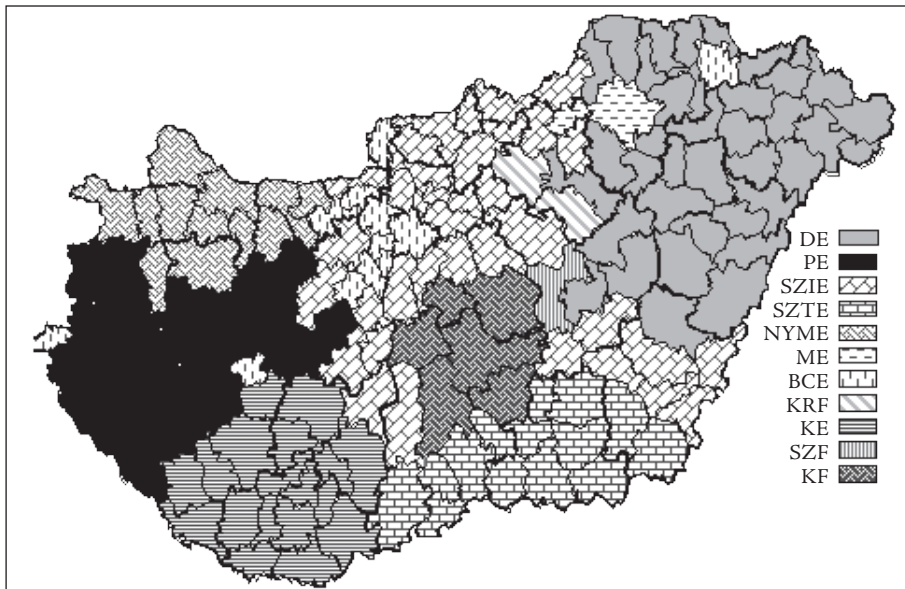
Összehasonlítottuk még azt is, hogy az egyes kistérségek vezető intézményei mennyire egyeznek meg, illetve különböznek a két kiértékelés szerint. Az újonnan javasolt módszert alkalmazva a kistérségek vezető (sorrendben az első helyezésű) intézményei a következők (5. ábra):

5. ábra: A preferencia-sorrendek első helyén szereplő intézmények országos területi megoszlása (az újonnan javasolt módszer szerint)

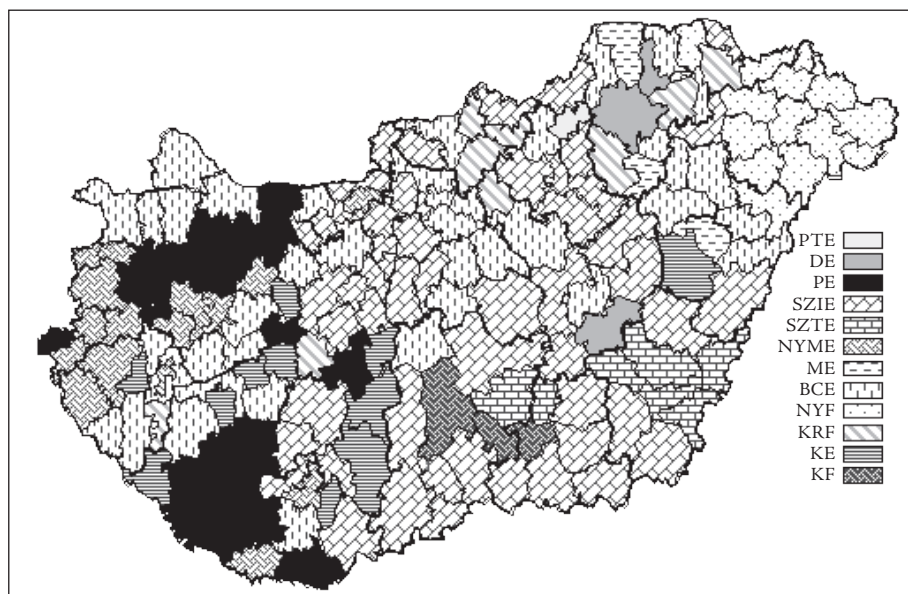
Az 5. ábrához hasonló, némileg homogénebb eredményt kapunk, ha a kistérségenként számolt preferencia-sorrendek első helyén szereplő intézményeket Kosztyán és társai által kidolgozott módszer szerint számoljuk, és eszerint rajzoljuk fel a térképet (6. ábra).

6. ábra: A preferencia-sorrendek első helyén szereplő intézmények országos területi megoszlása (a korábban javasolt módszer szerint)

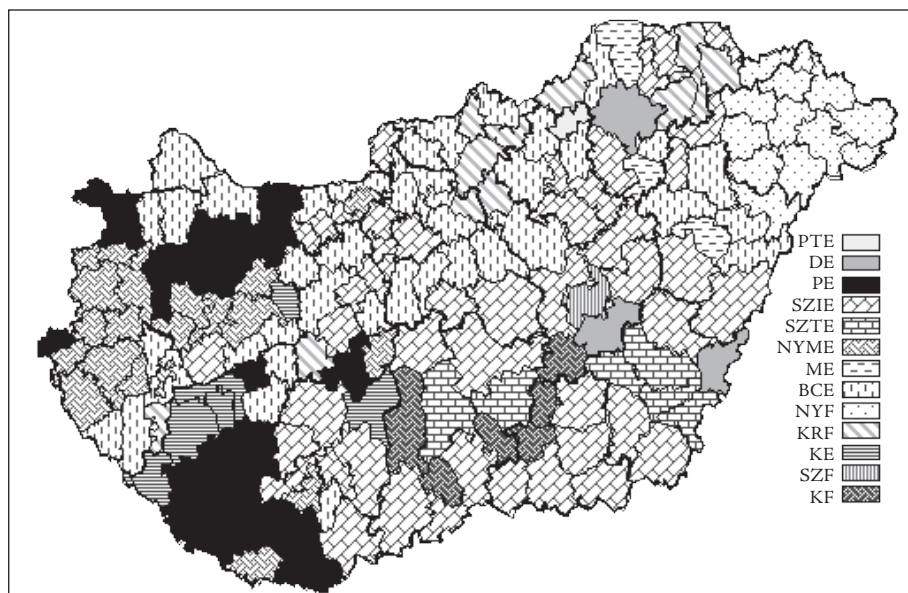

A második helyezést elért intézmények viszonylatában az alábbi eredményt kaptuk (7. és 8. ábra):

7. ábra: A preferencia-sorrendek második helyén szereplő intézmények országos területi megoszlása (az újonnan javasolt módszer szerint)

8. ábra: A preferencia-sorrendek második helyén szereplő intézmények országos területi megoszlása (a korábban javasolt módszer szerint)

Mint látható, a két módszer által adott eredmények most is sok tekintetben hasonlóságot mutatnak, és megerősítik a területi elhelyezkedés jelentőségét.

Azon kistérségek, amelyeknél eltérést találtunk a vezető intézmények viszonylatában, a 6. táblázatban találhatók. Az utolsó oszlop a két módszer szerinti első helyezésű intézmények megkülönböztethetőségének szignifikancia szintjét tartalmazza.

6. táblázat

	Korábbi módszer szerint		Újonnan javasolt módszer szerint		Első helyezésű intézmények megkülönböztethetősége
	1.hely	2.hely	1.hely	2.hely	Szignifikancia szint
Kistérség					
Adonyi	SZIE	BCE	BCE	SZIE	0.013
Balatonalmádi	PE	BCE	BCE	PE	0.974
Csongrádi	SZTE	KF	KF	SZTE	0.968
Dunakeszi	SZIE	BCE	BCE	SZIE	0.498
Egri	SZIE	BCE	BCE	SZIE	9e-05
Esztergomi	SZIE	BCE	BCE	SZIE	0.098
Gyáli	SZIE	BCE	BCE	SZIE	0.161
Kalocsai	SZIE	KF	KF	SZIE	0.705
Kiskőrösi	KF	SZTE	SZTE	KF	0.181
Kunszentmártoni	SZIE	KF	KF	SZIE	0.401
Mezőkövesdi	DE	SZIE	SZIE	KRF	0.820
Ózdi	SZIE	KRF	DE	SZIE	0.724
Pécsváradi	KE	BCE	BCE	KE	0.875
Ráckevei	SZIE	BCE	BCE	SZIE	0.003
Rétsági	SZIE	BCE	BCE	SZIE	0.153
Salgótarjáni	SZIE	BCE	BCE	SZIE	0.257
Sárvári	PE	NYME	NYME	PE	0.896
Siófoki	PE	BCE	BCE	KE	0.047
Székesfehérvári	SZIE	BCE	BCE	SZIE	0.469
Szekszárdi	KE	SZIE	BCE	KE	0.560
Szentendrei	SZIE	BCE	BCE	SZIE	0.084
Szikszói	DE	SZIE	SZIE	DE	0.649

Mint látható, eltérő eredmény esetén általában az első és a második helyezett intézményt cseréli meg a két módszer. A szokásos 0.05 szignifikancia szinttel dolgozva, szignifikáns eltérés a megcserélt intézmények között azonban csak az adonyi, egri, ráckevei kistérségben tapasztaltunk. A siófoki kistérségben a különbség a kimutathatóság határán mozog. Azon kistérségekben, ahol nem egyszerű csere, hanem esetleg három intézmény is megjelenik az első két helyezett között, általában mindháromra igaz az, hogy nem különböztethetők meg egymástól.

Az intézmények klasztereken belüli értékelése

Annak érdekében, hogy meghatározzuk az egyes intézmények szerepét a klasztereken belül, az egyes klaszterekre külön-külön elvégeztük az intézmények értékelését és az alábbi eredményre jutottunk:

Első klaszter: középső országrész, beleértve a dél-alföldi kistérségeket, valamint a határon túli jelentkezőket.

A jelentkezések száma: 10034, ami körülbelül duplája a másik két klaszterhez tartozó jelentkezések számának. Ez nem meglepő, hiszen egyedül a budapesti kistérségből összesen 2046 jelentkezés történt.

Az intézmények sorrendje az értékelés alapján az alábbi lett (lásd 7. táblázat) (a PE-hez tartozó 0 érték csak azt jelenti, hogy hozzá viszonyítottuk a többi):

7. táblázat

Sorrend	Intézmény	Várható érték	Súly
1.	BCE	0.597	0.144
2.	SZIE	0.588	0.142
3.	SZTE	0.245	0.101
4.	KF	0.009	0.080
5.	PE	0	0.079
6.	DE	-0.076	0.073
7.	NYME	-0.187	0.066
8.	KRF	-0.206	0.064
9.	KE	-0.375	0.054
10.	SZF	-0.563	0.045
11.	ME	-0.679	0.040
12.	BKF	-0.741	0.038
13.	NYF	-0.773	0.037
14.	PTE	-0.773	0.037

A klaszter vezető intézményei a BCE és a SZIE. A likelihood hányados-próba végrehajtása után azt mondhatjuk, hogy a BCE és SZIE közti eltérés nem szignifikáns (szignifikancia szint: 0.193). Ugyancsak nincs kimutatható különbség a KF és a PE (szignifikancia szint: 0.289), a NYME és KRF (szignifikancia szint: 0.106), valamint a PTE és a NYF között (szignifikancia szint: 0.971), de a megkülönböztethetőség határán marad a BKF és a NYF (szignifikancia szint: 0.026), valamint a BKF és a PTE (szignifikancia szint: 0.026). A klaszter két kiemelkedő jelentőségű intézménye tehát a BCE és a SZIE, rajtuk kívül a SZTE, KF, PE, DE bírnak közepes jelentőséggel. A többi intézmény szerepe kevésbé jelentős a klaszterben.

Második klaszter: az észak- és kelet-magyarországi kistérségeket tömöríti.

Innen 4360 jelentkezés történt agrárterületre. A hallgatók jelentkezései alapján az intézmények sorrendje az alábbi lett (8. táblázat):

8. táblázat

Sorrend	Intézmény	Várható érték	Súly
1.	DE	0.728	0.195
2.	NYF	0.107	0.105
3.	SZIE	0.001	0.095
4.	BCE	0	0.094
5.	ME	-0.074	0.088
6.	KRF	-0.156	0.081
7.	NYME	-0.546	0.055
8.	SZTE	-0.793	0.043
9.	SZF	-0.793	0.043
10.	PE	-0.798	0.042
11.	KF	-0.837	0.041
12.	KE	-0.847	0.040
13.	PTE	-0.882	0.039
14.	BKF	-0.882	0.039

A likelihood hányados próba végrehajtása után az alábbi intézmények között nem mutatható ki szignifikáns különbség: SZIE-BCE (szignifikancia szint: 0.909), SZTE-SZF (szignifikancia szint: 0.985), SZTE-PE (szignifikancia szint: 0.802), de a kimutathatóság határán van a különbség a KF, a KE és a PTE tekintetében is. A klaszter vezető intézménye a DE. A NYF, a BCE, a SZIE, az ME és a KRF közepes jelentőséggel bír a klaszter szempontjából. Elmondható, hogy a 7. helytől kezdve kevésbé jelentősek az intézmények a klaszterhez tartozó felvételizők számára.

Harmadik klaszter: a dunántúli részt foglalja magába. Innét összesen 4004 jelentkezés történt, és senki nem jelentkezett a Nyíregyházi Főiskolára. Az intézmények sorrendje az összehasonlítás alapján az alábbi lett (9. táblázat):

9. táblázat

Sorrend	Intézmény	Várható érték	Súly
1.	PE	0.466	0.157
2.	NYME	0.355	0.140
3.	KE	0.343	0.139
4.	BCE	0.263	0.128
5.	SZIE	0	0.098
6.	KRF	-0.680	0.050
7.	DE	-0.781	0.045
8.	PTE	-0.813	0.041
9.	KF	-0.862	0.042

10.	ME	-0.897	0.040
11.	BKF	-0.907	0.040
12.	SZTE	-0.909	0.040
13.	SZF	-0.95	0.038
14.	NYF	–	0

A likelihood hányados próba végrehajtása után a PE 8e-24 szignifikancia szinten szignifikáns eltérést mutat a NYME-től, tehát a PE a klaszter vezető intézménye. Nem tapasztaltunk viszont szignifikáns eltérést a NYME-KE (szignifikancia szint: 0.317), DE-PTE (szignifikancia szint: 0.134), KF-ME (szignifikancia szint: 0.125) között és a többi intézmény (BKF-SZTE-SZF) egyformának bizonyult. Összefoglalva a klaszter vezető intézménye a PE, további jelentős intézmény a NYME, a KE, a BCE, míg a SZIE közepes jelentőséggel bír, a többi intézmény a klaszter szempontjából kevésbé jelentős.

A kistérségek vezető intézményeinek értékelése az egyes klaszterekhez tartozó kistérségekben

A klaszterekben szereplő kistérségek tekintetében a kiértékelés alapján az intézmények az alábbi eredményeket érték el. Ez szintén a BCE és a SZIE dominanciáját és lényegileg megkülönböztethetlenségét mutatja.

Az egyes intézmények első és második helyezéseinek számát mutatja az egyes klaszterekben az alábbi két táblázat (10. és 11. táblázat). Látható, hogy a DE 37, a PE 30, a BCE 27, a SZIE 25 kistérségben került vezető pozícióba. Ha a második helyeket vesszük számba, akkor a SZIE 52, a BCE 40, a PE 17, a DE 3 kistérségben szerepel a preferencia sorrend második helyén. Az első két helyet együttesen tekintve pedig a SZIE 77, a BCE 67, a PE 47, a DE 40 kistérséget mondhat magáénak.

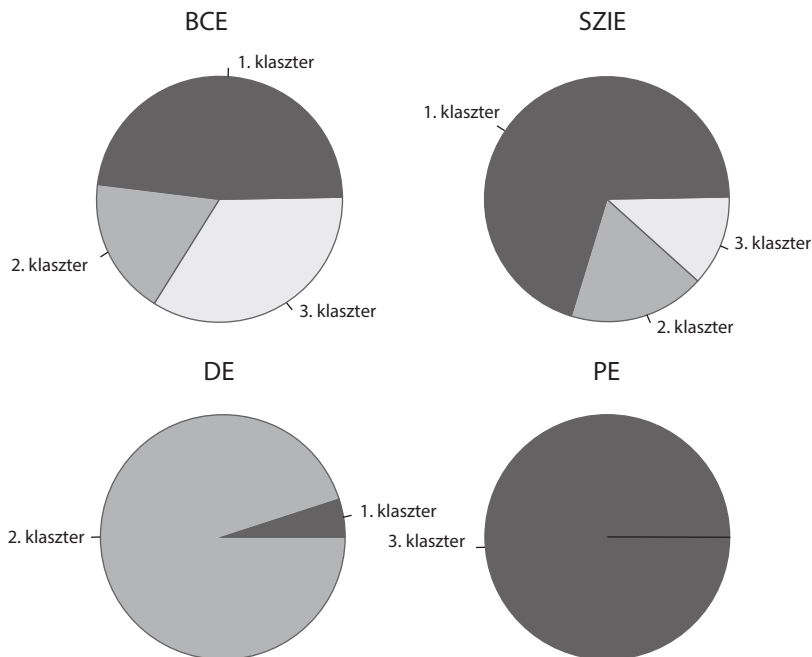
10. táblázat: A vezető intézmények az egyes klaszterekben

Intézmény	1. hely		
	1. klaszter	2. klaszter	3. klaszter
BCE	20	1	6
DE	1	36	0
KE	0	0	16
KF	8	0	0
KRF	1	1	0
ME	0	2	0
NYME	0	0	14
PE	0	0	30
SZF	1	0	0
SZIE	19	5	1
SZTE	14	0	0

11. táblázat: A második helyezéssű intézmények az egyes klaszterekben

2. hely			
Intézmény	1. klaszter	2. klaszter	3. klaszter
BCE	12	10	18
DE	1	2	0
KE	3	1	7
KF	3	0	0
KRF	2	5	2
ME	0	3	0
NYF	0	14	0
NYME	1	0	15
PE	0	0	17
PTE	0	1	0
SZIE	35	9	8
SZTE	7	0	0

Azonban, ha a sorokat tekintjük, akkor egyes intézmények első, második helyeinek klaszterek közötti megoszlását is megfigyelhetjük a 10. és a 11. táblázatokban. Ezekből az intézmények területi jelentőségére lehet következtetni. Látható, hogy a BCE és a SZIE országos jelentőségűek, míg a DE vezető szerepe lényegében csak az észak- és kelet-magyarországi klaszterre korlátozódik. A PE, NYME, KE, SZTE is csak egy klaszteren belül foglal el vezető szerepet, s a képet a második helyezések sem változtatják meg (9. ábra).

9. ábra: Az egyes intézmények első és második helyei összegének a megoszlása a klaszterek között

A budapesti kistérség adatainak kiértékelése

A budapesti kistérség felvételi jelentkezési adatainak kiértékelését kiemeljük, mivel ebben a térségben a legmagasabb a jelentkezések száma, összesen 2046 jelentkezést regisztráltak. Az intézmények sorrendjét a becült várható értékekkel és a belőlük képzett súlyokkal a 12. táblázat tartalmazza.

12. táblázat: Intézményi sorrendek agrárképzési területen a budapesti kistérségben

Sorrend	Intézmény	Várható érték	Súlyok
1.	BCE	0	0.186
2.	SZIE	−0.028	0.181
3.	PE	−0.907	0.075
4.	NYME	−1.002	0.068
5.	KRF	−1.026	0.067
6.	KE	−1.192	0.057
7.	DE	−1.253	0.053
8.	BKF	−1.297	0.051
9.	KF	−1.357	0.048
10.	SZTE	−1.433	0.044
11.	ME	−1.439	0.044
12.	PTE	−1.474	0.043
13.	SZF	−1.513	0.041
14.	NYF	−1.518	0.041

A kistérségben a két vezető intézmény a BCE és a SZIE, a várható értékre elvégzett likelihood hányados próba alapján a megkülönböztethetőség határán mozognak (szignifikancia szint 0.018). Megjegyezzük, hogy a nagy mintaelemszám miatt indokolt lehet a 0.01 szignifikancia szint, amit a fenti meghalad. Ugyancsak a megkülönböztethetőség határán van a KE és a DE (szignifikancia szint 0.0372). Nincs kimutatható különbség a NYME és KRF között (szignifikancia szint 0.373) és azonosnak tekinthetők az alábbi intézmények: SZTE-ME-PTE-SZF-NYF. A kimutathatóság határán mozog a BKF-KF (szignifikancia szint: 0.050, valamint a KF–SZTE (szignifikancia szint 0.0152). Összefoglalva az eredményeket láthatjuk, hogy a budapesti kistérség jelentkezői számára 2 intézmény kiemelkedően jelentős, a PE közepesen, a többi pedig kevésbé jelentős. A korábban javasolt módszerrel kapott sorrend csak annyiban különbözik az újonnan javasolt módszer által szolgáltatott sorrendtől, hogy megcseréli a 8. és 9. helyen álló BKF és KF intézményeket és a 13., valamint 14. helyeken álló SZF és NYF intézményeket.

Összegzés

Cikkünkben egy, látens valószínűségi változók várható értékének maximum likelihood becslésén alapuló módszert mutattunk be felsőoktatási intézmények felvételi jelentkezések alapján történő értékelésére. A várható értékek sorrendje adja az intézmények rangsorban elfoglalt helyét. A maximum likelihood becslések alapján azonban nemcsak a sorrendet kapjuk meg, hanem az intézmények súlyát és megkülönböztethetőségének szignifikancia szintjét is megadhatjuk. A módszert alkalmaztuk az agrár szakterületre történő jelentkezésekre, és a kapott eredményeket összevetettük Telcs és társai által egy korábban javasolt módszer alapján kapott eredményekkel.

Az országos 2014-es jelentkezési adatokat felhasználva agrárterületen a vezető intézmény a BCE, azt követi némileg lemaradva a SZIE, majd a DE. Ezek az intézmények kiemelkedő jelentőséggel bírnak az agrár felsőoktatásban a felvételi jelentkezések alapján. Közepesen jelentős országos viszonylatban a PE, NYME, SZTE és a KE, ebben a sorrendben. A többi intézmény szerepe kevésbé jelentős az agrár-felsőoktatásban a felvételi jelentkezések alapján.

A módszer alapján az egyes kistérségekben az intézményekhez súlyokat rendeltünk és ezen mérőszámok alapján az ország kistérségeit 3 klaszterbe soroltuk. Megállapítottuk, hogy agrárképzési területen a közép-magyarországi klaszter vezető intézménye holtversenyben a BCE és a SZIE, az észak- és kelet-magyarországié a DE, míg a dunántúlié a PE. Az eredmények jól használhatók egyes intézmények értékelésére a felvételi jelentkezések alapján országosan és területileg is.

Köszönetnyilvánítás

A szerzők köszönetüket fejezik ki az Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft-nek az adatok rendelkezésre bocsátásáért.

A szerzők külön köszönetüket fejezik ki Dr. Telcs Andrásnak és Dr. Török Ádámnak, akik hasznos tanácsokkal és kérdésekkel voltak segítségükre, valamint Katona Attilának az ábrák elkészítésében nyújtott segítségéért.

IRODALOM

- FÁBRI GYÖRGY (2014) Legyőzik az egyetemi rangsorok a tudás világát? *Educatio*, vol. 23, No. 4, pp. 590–599.
- TELCS ANDRÁS, KOSZTYÁN ZSOLT TIBOR & TÖRÖK ÁDÁM (2013) Hallgatói preferencia-sorrendek készítése az egyetemi jelentkezések alapján. *Közgazdasági Szemle*, vol. LX, pp. 290–317.
- TELCS, A., KOSZTYÁN, Zs.T. & TÖRÖK, Á. (2016) Unbiased one-dimensional university ranking–application-based preference ordering. *Journal of Applied Statistics*. vol. 43, No. 1, pp. 212–228.
- TELCS ANDRÁS & KOSZTYÁN ZSOLT TIBOR (2014) Egyetemi rangsorok versus hallgatói preferenciák. *Educatio*, vol. 23, No.4, pp. 600–615.
- KOSZTYÁN ZSOLT TIBOR, TELCS ANDRÁS & TÖRÖK ÁDÁM (2015) Felsőoktatásba jelentkezők preferenciáinak térbeli és időbeli szerkezete, teljesítményfüggése. *Statistikai Szemle*, vol. 93, No. 10, pp. 917– 942.
- CSATÓ LÁSZLÓ (2013) Rangsorolás páros összehasonlításokkal – Kiegészítések a felvételizői preferencia-sorrendek módszertanához. *Közgazdasági Szemle*, vol. LX, pp. 1333–1353.
- THURSTONE, L.L. (1994) A law of comparative judgement. *Psychological Review*, vol. 101 No. 2, pp. 266–270.
- MOSTELLER, F. (1951) Remarks on the method of paired comparison I. The least squares solution assuming equal standard deviations and equal correlations. *Psychometrika*, vol. 16, No. 1, pp. 3–9.
- R CORE TEAM R (2012) [A language and environment for statistical computing](#). R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria. MÓRI F. TAMÁS & SZÉKELY J. GÁBOR (1986) *Többváltozós statisztikai analízis*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- SZABÓ, F., KÉRI, R., SCHANDA, J., CSUTI, P. & ORBÁN-MIHÁLYKÓ, É. (2015) A study of preferred colour rendering of light sources. Home Lighting, *Lighting Research and Technology*, vol. 47, pp. 165–182.
- ORBÁN-MIHÁLYKÓ, É., KOLTAY, L., SZABÓ, F., CSUTI, P., KÉRI R. & SCHANDA, J. (2015) A new statistical method for ranking of light sources based on subjective points of view. *Acta Polytechnica Hungarica*, vol. 12, No. 8, pp. 195–214.

Természettudományos attitűd vizsgálat egy pilot mérés tükrében

A tanulási folyamat eredményességének, a tanulás kimenetelének pontosabb meghatározásához nem elegendő csupán egy tudásszintmérésből kiinduló vizsgálat adataira támaszkodni, figyelmet kell fordítani a teljesítményt befolyásoló affektív tényezőkre is. Ezek közül kiemelkedő szerepe van a tanulók attitűdjeire vonatkozó vizsgálatoknak. A tantárgyi attitűdvizsgálatok az adott tantárgy kedveltségén túl sok egyebet is elárulnak. Az eredményekből következtetni lehet arra, hogy az adott korosztályban milyen felsőoktatási szakok lesznek népszerűek, mely tantárgy oktatási módszerei, eszközei igényelnek változtatásokat, vagy esetlegesen milyen változtatások, reformok nem vezettek a várt eredményre. A tantárgyi attitűdvizsgálatok mind a hazai (Ballér 1973; Báthory 1989; Papp & Józsa 2000; Csíkos 2012), mind a nemzetközi szakirodalomban (TIMSS és PISA vizsgálatok) több évtizedre nyúlnak vissza. Az attitűdökkel kapcsolatosan kimutatták, hogy a tanulók egyes tantárgyakhoz való viszonya az iskolában eltöltött évek során folyamatosan romlik, ami különösen igaz a természettudományos tárgyak esetében (Csapó 2000, 2002; Fernengel 2002; Korom 2002). A tanuláshoz való viszonyulást tekintve a magyar tanulók nem igazán bíznak képességeikben, nem értékelik megfelelően az elsajátított tudásukat (B. Németh & Habók 2006). A természettudományos tárgyak közül kiemelt jelentőségű a fizika tantárgy tartósan rossz pozíciója a kedveltségi listán (Józsa 1998; Józsa 1999; Csapó 2002).

A természettudományos tantárgyakra vonatkozó attitűdök rossz helyzete Takács (2001) Galois-gráfok segítségével történő elemzésében is megmutatkozott. Az általános és a középiskolásokat összehasonlítva láthatjuk, hogy míg általános iskolában a biológia a legkedveltebb tantárgyak egyike, a tanulmányok előrehaladtával a kémiával együtt kedveltsége jelentősen romlik, sőt, a megkérdezett középiskolás tanulók véleményének átlaga alapján a fizika tantárgyhoz egy felsorolt jó tulajdonságot sem kapcsoltak a tanulók (Takács 2001). Csíkos Csaba (2012) hangsúlyozta, hogy az attitűdvizsgálatokban a tantárgyak egymáshoz viszonyított különbségei jelentősek.

Ahhoz, hogy a természettudományos tantárgyak megítélése javuljon, fontos, hogy megismerjük a tanulók gondolkodásmódját, felderítsük, hogy milyen tényezők és hatások játszanak szerepet a természettudományoktól való eltávolodásban. Vizsgálatunkban így célul tűztük ki, hogy a közoktatásban tanulók tanulási és tantárgyi attitűdjeit több oldalról megvizsgáljuk. Ehhez kapcsolódóan először egy pilot kérdőívet állítottunk össze és teszteltünk középiskolás hallgatók körében.

A vizsgálat célja és kérdései

Vizsgálatunk fő célja a *K-105262 sz. OTKA Természettudományos tantárgy-pedagógiai kutatások újszerű, interdiszciplináris megközelítése* című projekt keretében a természettudományos tanulási attitűdvizsgálatra vonatkozó pilot kérdőív összeállítása, annak tesztelése, következtetések levonása, valamint a következtetéseink alapján a kérdőív tökéletesítése volt.

A pilot mérés kérdései két nagy csoportba oszthatók:

1. Milyen tényezők és hatások játszanak szerepet a tanulók természettudományoktól való elfordulásában?
2. Milyen összefüggések tárhatók fel a tanulók természettudományokhoz való viszonya, valamint a
 - ♦ pedagógusok személyisége,
 - ♦ az általuk alkalmazott tanítási módszerek,
 - ♦ a rendelkezésre álló eszközök,
 - ♦ az elektronikus tanulási kondíciók,
 - ♦ az alkalmazott tankönyvek minősége,
 - ♦ a szociális háttértényezők,
 - ♦ a tanulási szokások és motiváló tényezők között?

Ebben a tanulmányban, annak terjedelmi korlátai miatt ezek közül csak a legfontosabb megállapításainkra térünk ki.

A vizsgálat mintája és módszere

Az önkitöltős kérdőíves felmérést a K-105262 sz. OTKA projekt keretén belül a közoktatásban és a felsőoktatásban tanulók tanulási és tantárgyi attitűdjeinek nagymintás vizsgálati előzményeként 2014 májusában végeztük. A pilot vizsgálatban egy tiszántúli nagyváros összesen 82 középiskolás tanulója vett részt. A pilot méréshez egy olyan középiskolát választottunk, ahol relatíve sok képzési terület jelenik meg. A statisztikai eredmények megbízhatóságának növelésére eredményeinket összevetettük egy korábbi, hasonló témájú empirikus kutatás adatbázisával is (*Fekete 2014*) (119 fő), azaz adatbázis másodelemzést is végeztünk. Az eredmények értékelésekor a két adatbázist összevetettük olyan szempontból, hogy bennük melyek azok a változók, amelyek a tanulók természettudományos attitűdjeire vonatkozóan ugyanazt mérik. A statisztikai elemzésnél kiemeltük ezeket az elemeket és megpróbáltuk feltárni a kapott eredmények okait. A kis mintaszám miatt az évfolyamokat az értékelésben két csoportba osztottuk. Az egyik csoportba a 9.-es tanulókat, a másik csoportba a 11., 12. és 13.-os tanulókat soroltuk. A vizsgálatban részt vevő tanulók évfolyamonkénti megoszlását az 1. táblázat mutatja.

1. táblázat: A vizsgált minta évfolyamonkénti megoszlása

Évfolyamok:	9. évf.	10. évf.	11. évf.	12. évf.	13. évf.	Összesen
Pilot mérés elemszámai	39	0	14	29	0	82
Fekete (2014) elemszámai	54	0	0	43	22	119
Összesen	93		108			201

A vizsgálatban a matematikát is a természettudományos tantárgyak közé soroltuk, azaz a természettudományokkal külön foglalkozó kérdéseknél a biológia, a fizika, a földrajz és a kémia mellett a matematikára is rákérdeztünk. Pilot kérdőívünkben kíváncsiak voltunk a tanulók szociális háttértényezőire, a szülők egyes tantárgyakhoz és magához a tanulási folyamathoz kapcsolódó attitűdjeire, a tanulók továbbtanulási szándékaira, a tanulásban megjelenő motiváló tényezőkre és azok erősségére, a tanulási szokásaikra, a tantárgyak fontosságára, hasznosságára. Külön figyelmet fordítottunk a természettudományos tanórákon alkalmazott módszerekre, eszközökre, illetve magára a szaktanári tevékenységre. Ezek közül a tanulmány terjedelmi korlátai miatt elsősorban a szaktanári tevékenységre térünk ki.

Eredmények és értékelésük

Pilot mérés révén kis mintával dolgoztunk, így a bonyolultabb statisztikai összefüggések számítását irrelevánsnak tartottuk. Az elemzésből származó következtetéseink azonban a későbbi nagymintás vizsgálat szempontjából mindenképpen hasznos alapot jelentenek. A pilot mérés eredményeit összevetettük abból a szempontból, hogy az egyes (nem csak természettudományos) tantárgyakat mennyire szeretik a tanulók, illetve hogy az órán tanultakat mennyire ítélik hasznosnak a mindennapi élet szempontjából (2. táblázat).

2. táblázat: Az egyes tantárgyak kedveltségének, illetve hasznosságának megítélése a tanulók szerint a pilot mérés adatai alapján 5 fokú skálán

Tárgynév	„Szeretem”	„Hasznosnak tartom”	Különbség
Történelem	4,10	3,50	0,60
Idegen nyelv	4,05	4,61	-0,56
Magyar nyelv és irodalom	3,98	4,04	-0,06
Rajz	3,60	2,48	1,12
Informatika	3,24	3,70	-0,46
Biológia	3,22	3,40	-0,18
Földrajz	3,19	3,20	-0,01
Etika	3,00	3,88	-0,88
Ének	2,90	2,12	0,78
Kémia	2,77	2,62	0,15
Matematika	2,73	3,68	-0,95
Fizika	2,03	2,89	-0,86

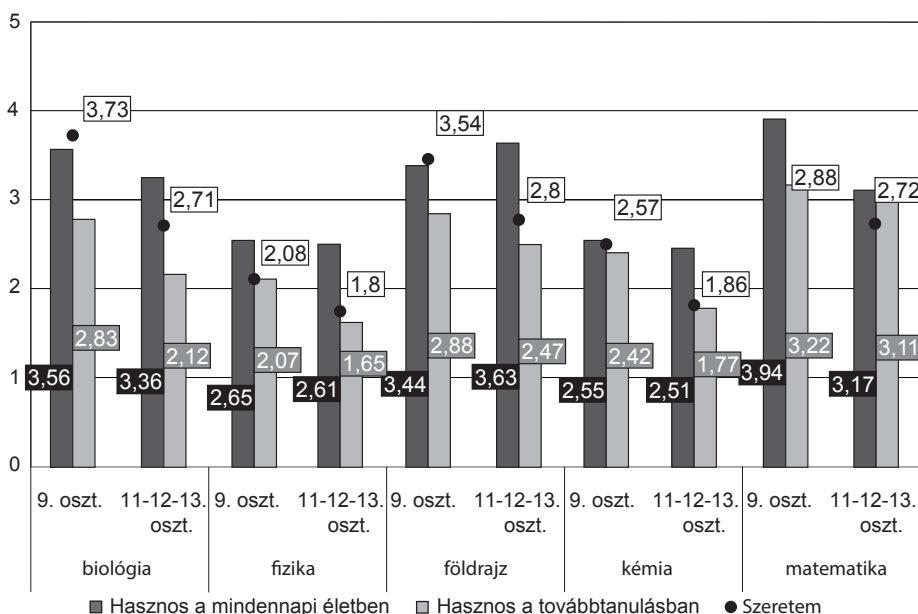
A 2. táblázatban a tantárgyakat kedveltségük átlaga alapján rangsoroltuk. Ha megnézzük a kedveltség (szeretem), illetve a hasznosság (hasznosnak tartom) átlagának különbségét, akkor az inkább pozitív eredmény azokat a tantárgyakat jellemzi, amelyeket a tanulók jobban szeretnek, mint amennyire hasznosnak ítélnék. Ezek közül kimagaszló a rajz, illetve a történelem. Míg az inkább negatív eredmény azokat a tantárgyakat jellemezte, amelyeket a tanulók nem igazán szeretnek, viszont az órán tanultakat a gyakorlati életben jól hasznosíthatónak ítélik. Ezek alapján a legkevésbé kedvelt, ugyanakkor a leginkább hasznosnak ítélt tantárgy a matematika. A biológia, a földrajz és a kémia esetében a két átlagérték között nincs jelentős különbség, ugyanakkor a kémia és a fizika átlaga egyik szempont alapján sem éri el a 3,0 értéket, ami igazolja ezen két természettudományos tantárgy hátrányos helyzetét a tanulók körében.

Fekete (2014) adatbázisában is megjelenik a kedveltség és a mindennapi életben való hasznosság vizsgálata kimondottan a természettudományos tantárgyak esetében. Ha a vizsgált két adatbázis együttesét nézzük (1. ábra) elmondható, hogy valamennyi természettudományos tantárgyat hasznosabbnak tartják a tanulók, mint amennyire szeretik azokat, azonban a kapott átlagok minden esetben elég alacsonyak. A fizika és a kémia átlagértékei a két adatbázis együttesére vonatkozóan sem érik el a három egészes értéket. A két korosztály összehasonlításában láthatjuk, hogy a 9. osztályban minden természettudományos tantárgyat jobban szeretnek a tanulók, mint a középiskola felsőbb évfolyamaiban (a biológiát $F_{(1)}=31,558$; $p=0,000$, a földrajzot $F_{(1)}=15,956$; $p=0,000$ és a kémiát $F_{(1)}=17,422$; $p=0,000$ / szignifikánsan jobban), illetve hasznosabbnak is ítélik azokat. Ez azzal magyarázható, hogy a végzős középiskolások gyakorlatilag már csak az érettségi tantárgyak tanulásába fektetnek energiát, illetve a természettudományos tantárgyak tananyagának absztrakt jellege is fokozódik a középiskola vége felé haladva, ami jelentősen hozzájárulhat e tantárgyaktól való elfordulási folyamathoz. Egyedül a földrajz az, amit a 11-12-13. osztályos tanulók valamelyest hasznosabbnak tartanak, mint a 9. évfolyamos társaik, ugyanakkor ez a kedvező ítélet emlékeik alapján történik, hiszen földrajzot csak 9. és 10. osztályban tanulnak. Érdekes azonban, hogy a felsőbb évfolyamosok a matematika gyakorlati életben való hasznosíthatóságát, szignifikánsan rosszabbnak ítélik ($F_{(1)}=15,920$; $p=0,000$), mint a 9. évfolyamos tanulók, annak ellenére, hogy kötelező érettségi tantárgyról van szó. Ha a tantárgyak átlagértékeit hasonlítjuk egymáshoz, akkor a mindennapi életben való hasznosság szempontjából a fizika és a kémia emelhető ki (negatív irányban), mivel e két tantárgynál tanultakat valamennyi válaszadó szignifikánsan a legkevésbé hasznosíthatónak ítélte.

A továbbtanulás szempontjából való hasznosság (1. ábra) tekintetében a matematikát a tantárgyak közül erősebb szignifikanciával emelték ki ($p=0,000$), ami a matematikaérettségi kötelező jellegével magyarázható. Ezt igazolja az is, hogy a továbbtanulás szempontjából való hasznosság átlagértékei (csakúgy, mint a mindennapi életben való hasznosság átlagai) jelentősen lecsökkennek a felsőbb évfolyamokban, egyedül a matematika átlaga az, amely szinte teljesen megegyezik a két korcsoportban. A továbbtanulás szempontjából a biológia azért van előnyösebb helyzetben, mivel az orvosi képzésekre kötelező e tantárgyból az emelt szintű érettségi megléte. Ugyanakkor az orvosi egyetemre való felvételihez kötelező a biológia mellett vagy fizikából vagy kémiából is emelt szinten érettségizni. E két tantárgy azonban szignifikánsan kisebb átlagot (kémia: $p=0,021$; fizika: $p=0,000$) kapott a tanulóktól, mint a biológia. Ez azzal magyarázható, hogy a felvételin az orvosi egyetemre jelentkezőkön kívül több tanuló tudja hasznosítani a biológ-

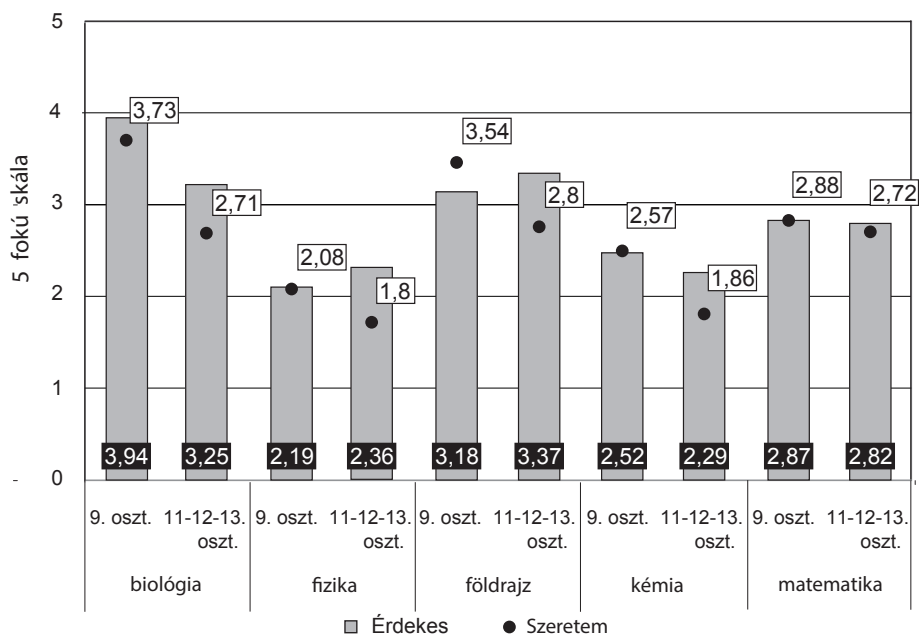
giát, mint a kémiát vagy a fizikát. A tanulók véleménye szerint a fizika a legkevésbé hasznosítható tárgy továbbtanulás szempontjából, ami azzal magyarázható, hogy az egyetemi képzéseknél viszonylag kevés helyre számítható be a fizikaérettségi, illetve egyes szakok esetében (pl. mérnöki szakok) a fizika mellett más tantárgy (matematika, informatika) is ugyanolyan súllyal beszámítható a felvételi pontokba, így a tanulók ki tudják kerülni a fizikát, még abban az esetben is, ha a tantárgy kapcsolódik a választott szakjukhoz. A kevés képzésbe való beszámíthatóság mellett a fizika hasznosíthatóságának alacsony átlagát magyarázza az is, hogy nagyon kevesen jelentkeznek a fizikaérettségit igénylő képzésekre.

1. ábra. A természettudományos tantárgyak kedveltsége, mindennapi életben és a továbbtanulásnál való hasznosíthatósága 5 fokú skálán a válaszadó tanulók szerint

Pilot kérdőívünk összeállításakor külön figyelmet fordítottunk a szaktanárookra vonatkozó kérdésekre, mivel úgy véltük, hogy a szaktanár módszertani kultúrája, szaktudása, viselkedésmódja, jelleme alapvetően meghatározza a tanulók adott tantárgyhoz való viszonyát (McKinsey & Company 2007). Mivel Fekete (2014) adatbázisában is nagy arányban szerepeltek a szaktanárra vonatkozóan kérdések, következtetéseket tudtunk levonni az egyes tanítási módszerek, a tanárookra vonatkozó jellemzők, illetve a természettudományos tantárgyak kedveltsége között.

2. ábra: A természettudományos tantárgyak kedveltsége és az órán tanultak érdekessége 5 fokú skálán a válaszadó tanulók szerint

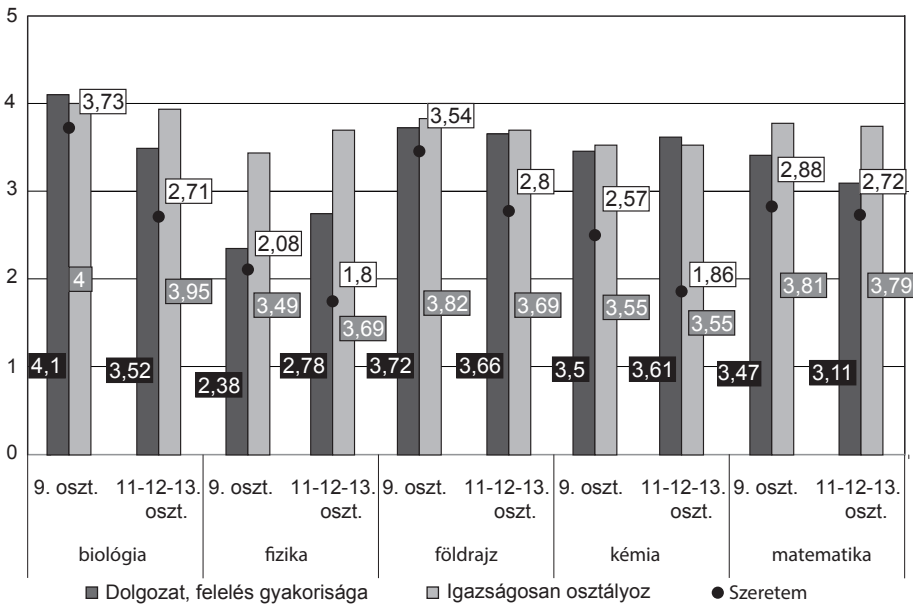

A 2. ábra az egyes természettudományos tantárgyak kedveltségét, illetve azt mutatja, hogy az órán tanultakat érdekesnek találják-e a tanulók. A két adatsor vonala nagyjából követi egymást, vagyis a válaszadó tanulók körülbelül annyira szeretik a felsorolt tantárgyakat, amennyire érdekesnek tartják az órai anyagot. A kedveltségi átlagokhoz hasonlóan a fizika és a kémia esetében a tananyag érdekességének értékei sem érik el a három egységet. Ez azért is elkésztő, mert a természettudományos tantárgyak közül épp a fizika és a kémia adnak alkalmat a legtöbb kísérletezésre, amelyekkel véleményünk szerint jól fel lehetne keltetni a tanulók érdeklődését.

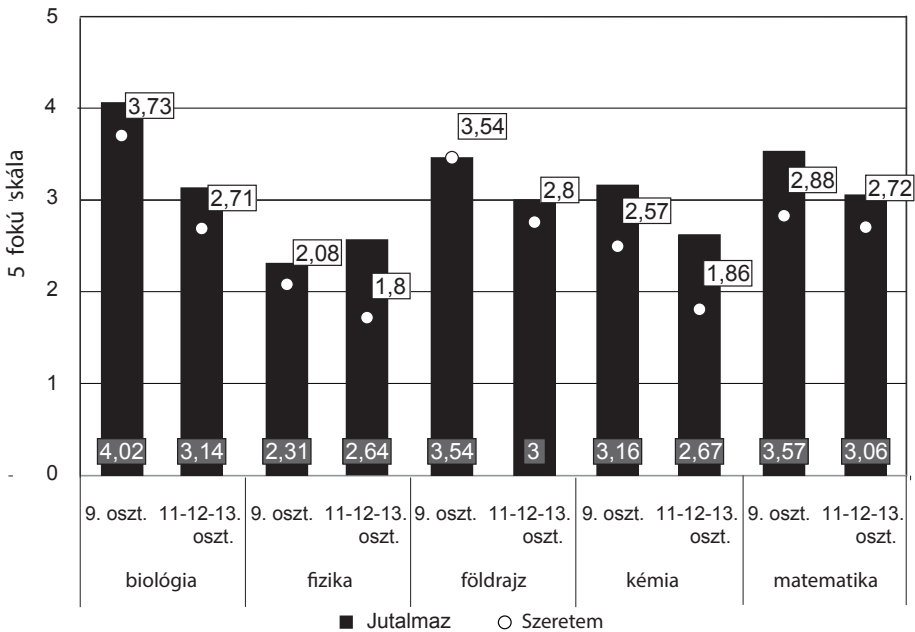
A kérdőív összeállításakor feltételeztük, hogy a természettudományos tantárgyak kedveltségénél meghatározó lehet a dolgozatírás, a feleltetés gyakorisága, illetve ezekhez kapcsolódóan az értékelés igazságossága is. Azonban pilot mérésünk és Fekete (2014) adatai alapján nem tudtunk összefüggést kimutatni e tényezők, illetve a természettudományos tantárgyaktól való elfordulás között (3. ábra). Az általunk megkérdezett tanulók szerint a természettudományokat oktató tanárok mindegyike nagyon igazságos a dolgozatok, feleletek értékelésénél. Az eredmények alapján azt sem tudjuk kijelenteni, hogy a fizikát és a kémiát azért nem kedvelik a tanulók, mert e tantárgyakból nagyon gyakori az ismeretlenőrzés. Sőt, a tanulók által legkevésbé kedvelt tantárgyból, azaz fizikából szignifikánsan kevesebbszer kell dolgozatot írniuk, illetve felelniük a tanulóknak, mint a többi természettudományos tantárgyból.

Az ismeretlenőrzéshez szorosan kapcsolódó szaktanári tevékenység a jutalmazás (4. ábra).

3. ábra: A természettudományos tantárgyak kedveltsége, a dolgozatírás és a felelés gyakorisága, valamint a szaktanárok igazságossága az értékelésnél 5 fokú skálán a válaszadó tanulók szerint

4. ábra: A természettudományos tantárgyak kedveltsége, illetve a jutalmazás gyakorisága 5 fokú skálán a válaszadó tanulók szerint

Jutalmazás tekintetében az egyes természettudományos tantárgyakat összehasonlítva láthatjuk, hogy a fizikatanár minden más szaktanártól szignifikánsan kevesebbszer jutalmazza a tanulókat, bár a korcsoportok tekintetében a fizika az egyetlen, ahol a felsőbb évfolyamokon többet jutalmaz a tanár. A többi természettudományos tantárgy esetében a felsőbb évfolyamokon szignifikánsan kevesebbszer jutalmazza a tanár a tanulókat (biológia: $F_{(1)} = 18,389$; $p=0,000$; földrajz: $F_{(1)} = 6,699$; $p=0,010$; kémia: $F_{(1)} = 6,105$; $p=0,014$; matematika: $F_{(1)} = 13,708$; $p=0,000$). A biológia és a kémia esetében ez a szignifikáns csökkenés azért is elkésérítő, mert a vizsgált tanulók 9.-ben nem tanulják e tantárgyakat, így az általuk adott átlagértékek az általános iskolai élményeiket tükrözik. Valamennyi természettudományos tantárgy absztrakciója fokozódik a felsőbb évfolyamokon, így minél kevesebbszer részesülnek dicséretben, pozitív megerősítésben, annál inkább fokozódhat e tantárgyaktól való elfordulásuk. Bár tisztában kell lennünk azzal is, hogy az elemzett vizsgálatok nem longitudinálisak, így a kis minta ellenére sem biztos, hogy egy iskolán belül ugyanaz a pedagógus tanítja az adott tantárgyból a 9.-eseket, illetve a felsőbb évfolyamosokat. Azaz a jutalmazásbeli eltérések az évfolyamok között a szaktanárok közötti különbségből is adódhatnak.

Összegzés

Összegzésként elmondható, hogy tantárgyak fontossági sorrendje illeszkedik a korábbi vizsgálatokból kiderült képhez, vagyis az érettségi tárgyakat általában fontosabbnak tartják a szülők és a tanulók is. A fontossági sorrend kialakításánál a továbbtanulási szándék is meghatározó, amely tekintetben kötelező érettségi tárgyként a matematika, a pontszámításnál való nagyobb hasznosíthatóság szempontjából pedig a matematika mellett a biológia emelkedik ki. A fontosság esetében a tantárgyak hasznossága és szeretete között vannak különbségek, mivel azt a tárgyat, amelyet szeretnek, nem feltétlenül tartanak hasznosnak, vagy fordítva. E tekintetben a természettudományos tárgyakról általában az mondható el, hogy hasznosabbnak tartják őket, mint amennyire szeretik azokat.

A tanár szerepe, módszertani kultúrája, szaktudása, viselkedésmódja az általunk kapott eredmények szerint is meghatározóak. A tantárgyak kedveltsége függ attól, hogy azt mennyire tartják érdekesnek a tanulók. A módszertani kultúráról azt mondhatjuk, hogy egyáltalán nem tekinthető színesnek a pedagógusok palettája, amely háttereként ők valószínűleg az időhiányt neveznék meg, ez viszont továbbra is az absztrakt tudásanyag átadását, a diákok magolását, az összefüggések megfigyelésének hiányát eredményezi. A számonkérések gyakorisága nem függ össze a kedveltséggel, viszont maga az értékelés és a jutalmazás már igen. A megerősítés hiánya az absztrakcióból fakadó kudarcélmény erősödését, a további eltávolodást vonja maga után.

Mindenképpen kiemelendő tehát, hogy a természettudományos tantárgyak iránti tanulói és tanulási attitűd elsősorban a szaktanároktól függ, ők azok, akik a leginkább hozzájárulnak a tanulás minőségéhez viselkedésükkel, módszertani kultúrájukkal, szaktudásukkal. Természetesen a tananyag absztrakciójának és mennyiségének csökkentésére is szükség lenne, mivel azonban erre nem mutatkozik reális lehetőség, a szaktanárok szemléletváltása állíthatja meg a diákok természettudományoktól való eltávolodását.

Az adatok bevitele és feldolgozása során választ kaptunk arra a kérdésünkre is, hogy milyen a kérdőívhez való általános viszony a kitöltők részéről. Ez, valamint az elemzésből

származó benyomásaink alapján át tudjuk alakítani pilot kérdőívünket, amely hozzájárul a nagy mintán történő lekérdézés eredményességéhez.

IRODALOM

- BALLÉR ENDRE (1973) Tanulói attitűdök vizsgálata. *Pedagógiai Szemle*, vol. 23, No. 7-8, pp. 644–657.
- BÁTHORY ZOLTÁN (1989) Tanulói kötődések vizsgálata négy tanulói korosztály körében. *Pedagógiai Szemle*, vol. 39, No.12, pp. 1162–1172.
- B.NÉMETH MÁRIA & HABÓK ANITA (2006) A 13 és 17 éves tanulók viszonya a tanulás-hoz. *Magyar Pedagógia*, vol. 106, No. 2, pp. 83–105.
- CSAPÓ BENŐ (2000) A tantárgyakkal kapcsolatos attitűdök összefüggései. *Magyar Pedagógia*, vol. 100, No. 3, pp. 343–366.
- CSAPÓ BENŐ (2002) Iskolai osztályzatok, attitűdök, műveltség. In: CSAPÓ BENŐ (ed) *Az iskolai műveltség*. Osiris Kiadó, Budapest.
- CSÍKOS CSABA (2012) Melyik a kedvenc tantárgyad? – Tantárgyi attitűdök vizsgálata a nyíltvégű írásbeli kikérdezés módszerével. *Iskolakultúra*, vol. 22, No. 1, pp. 3–13.
- FEKETE LILIAN (2014) *Tantárgyi kedveltségi rangsorok a természettudományos tantárgyak tükrében*. Szakdolgozat. Debreceni Egyetem. Bölcsészettudományi Kar. Neveléstudományi Tanszék, Debrecen.
- FERNENGEL ANDRÁS (2002) A kémia tantárgy helyzete és fejlesztési feladatai. *Új Pedagógiai Szemle*, No. 9, pp. 68–82.
- JÓZSA, K. (1998) Science-related motives and attitudes in high school: An empirical study. Paper presentation at the 6th Workshop on Achievement and Task Motivation. Thessaloniki. 26–30. March 1998.
- JÓZSA KRISZTIÁN (1999) Mi alakítja az énértékelésünket fizikából? *Iskolakultúra*, vol. 9, No. 10, pp. 72–80.
- KOROM ERZSÉBET (2002) Utószó a második kiadáshoz. Az iskolai tudás: újabb elemzések és eredmények. In: CSAPÓ BENŐ (ed) *Az iskolai tudás*. Osiris Kiadó, Budapest.
- McKINSEY & COMPANY (2007) *How the world's best-performing school systems come out on top*.
- PAPP KATALIN & JÓZSA KRISZTIÁN (2000) Legkevésbé a fizikát szeretik a diákok? *Fizikai Szemle*, No. 2, pp. 61–67.
- TAKÁCS VIOLA (2001) Tantárgyi attitűdök struktúrája. *Magyar pedagógia*, vol. 101, No. 3, pp. 301–318.

A földrajzi tér és egyéb tényezők szerepe az egyetemek működésében – az ELTE hallgatóinak mentális térképei tükrében

Bevezető

ELTE – A tudás közössége. Így hangzik az Eötvös Loránd Tudományegyetem utóbbi években sokat használt jelmondata. Ezt olvasva felmerülhet a kérdés, hogy vajon az ELTE közössége mennyivel több az egyetemet alkotó nyolc kar összegénél. Milyen kapcsolatokkal bírnak a szervezetenként önálló és különböző történelmi múlttal rendelkező karok, mennyire használják ki a hallgatók a nagy tudományegyetemben rejlő lehetőségeket.

A földrajzi tér és annak ismerete alapjaiban határozza meg mindennapi életünket és döntéseinket. Igaz lehet ez az országon, vagy településen belüli mozgásunkra, viselkedésünkre, de igaz lehet egy jelentős térbeli kiterjedéssel rendelkező intézmény esetében is. Ilyen intézménynek tekinthetjük az Eötvös Loránd Tudományegyetemet, melynek épületei Budapest különböző pontjain találhatók.

Jelen munkában arra keresem a választ, hogy milyen tényezők határozhatják meg egy egyetem belső működését és kapcsolati hálózatait, valamint milyen szoros a kapcsolat az egyes szervezeti egységek, különböző karok képviselői között. A földrajzi tér szerepén kívül, kísérletet teszek más tényezők jelentőségének felmérésére is. Nem titkolt cél, hogy javaslatokkal járuljak hozzá az egyetemi integrációk értékeléséhez is. Magyarországon az utóbbi évtizedekben számos alkalommal változott a felsőoktatás intézményi struktúrája, azonban ezeket az integrációkat eddig legfeljebb gazdasági szempontból értékelték, a szervezeti változások az egyetemek belső működésére tett hatását már kevésbé érintették a kutatások.

A felsőoktatás földrajzi vizsgálata, a mentális térképezés

Peter Meusburger szerint az oktatásföldrajz az oktatás térbeli különbségeire fókuszál az ellátás és a fogyasztás szempontjából. Vizsgálja a helyi miliőt, a térbeli szerkezeteket, az oktatáshoz való hozzáférés szociális környezetét, figyelembe veszi a politikai és földrajzi

► *Educatio* 2016/4. Jancsó Tamás: A földrajzi tér és egyéb tényezők szerepe az egyetemek működésében – az ELTE hallgatóinak mentális térképei tükrében, 617–628. pp.

struktúrákat, az iskolák területi elhelyezkedését, a hallgatók és oktatók térbeli mobilitását, a kulturális jellemzők, gazdasági, szociális és demográfiai változások hatását az oktatásra (Meusburger 2015).

A hazai felsőoktatással foglalkozó földrajzos munkák többnyire az intézményhálózat szerkezetével és gazdasági hatásaival (Rechnitzer 2009), az intézmények vonzáskörzeteivel (M. Császár & Németh 2006), a képzettség területi szerkezetével és a hallgatói jelentkezések területi megoszlásával foglalkoznak (Kiss, Tagai & Telbisz 2008). A kutatási terület jelentőségét jól mutatja az is, hogy az eredendően nem geográfus szerzők műveiben is egyre határozottabban jelennek meg a földrajzi szempontok (Kozma 1990; Hrubos 2005; Veroszta 2012; Berács, Derényi, Kovács, Polónyi & Temesi 2015).

Ahogy Meusburger definíciójában is olvasható, külföldön az egyetemek miliője, a földrajzi tér hatása a belső működésre is részét képezi az oktatásföldrajz vizsgálati témakörének. Ezek a kutatási kérdések hazánkban eddig kisebb figyelmet kaptak.

A földrajzkutatókat már régóta foglalkoztatja, hogy hogyan értjük meg a körülöttünk elhelyezkedő világot. A tér és a helyek ismerete alapjaiban határozza meg, hogy hogyan tekintünk a világra, és azt is, hogy milyen térbeli döntéseket hozunk. A kognitív és mentális térkép vizsgálata a nemzetközi szakirodalomban hosszú időre nyúlik vissza (Bell 2009). Jelen tanulmányban a Cséfalvay Zoltán által is meghatározott formában használok a fogalmakat, eszerint kognitív térkép alatt a fejben lévő, térre vonatkozó tudattartalmat, mentális térkép alatt pedig ennek valamilyen módszerrel, fizikai térképen történő – részleges – megjelenítését értem (Cséfalvay 1990). A mentális térképezés módszerét több tudományterület képviselői használják, így a földrajzosok mellett településkutatók, pszichológusok, szociológusok és közgazdászok is.

Legtöbbször egy országon vagy régióon belüli ismert településeket, egyéb elemeket (Kiss & Bajmócy 1996), vagy egy-egy konkrét település ismert elemeit (Letenyei 2001) vizsgálták hazánkban a kutatók. Csak néhány olyan példát látunk, ami eltér ettől, előfordul globális szintű vizsgálat (Rédei, Kincses & Jakobi 2011), vagy kisebb, szakrális tereket érintő kutatás (Gyöngyössy 2014).

Ismert olyan nemzetközi tanulmány, amely egy kompakt egyetemi campus mentális térképét kutatta az öregdiákok rajzai alapján (Giesecking 2013). A hallgatók saját egyetemükről alkotott képét hazánkban azonban még nem vizsgálták ezzel a módszerrel.

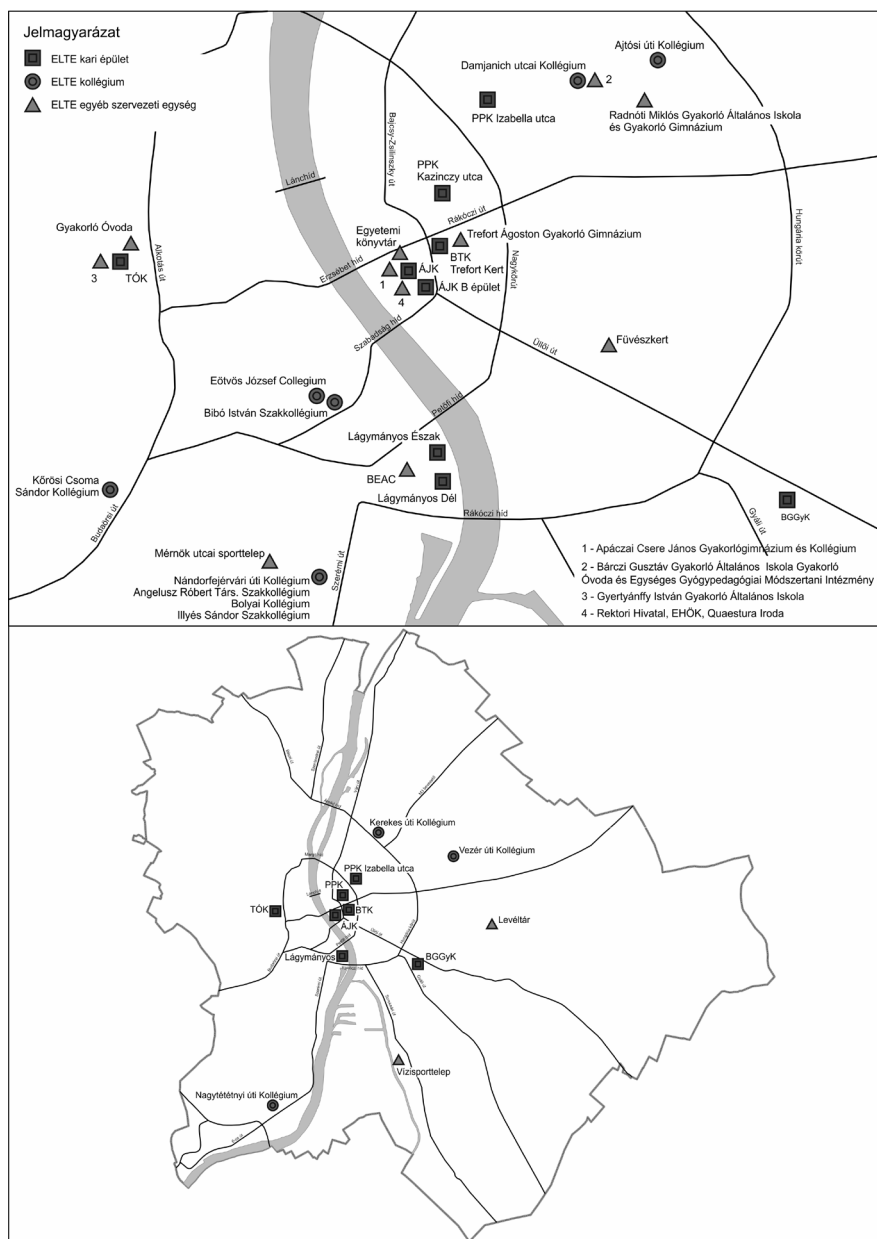
A kérdőív és a felhasznált minta

Az ELTE szervezetét jelenleg nyolc kar alkotja, az Állam- és Jogtudományi Kar (ÁJK), a Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar (BGyK), a Bölcsészettudományi Kar (BTK), az Informatikai Kar (IK), a Pedagógiai és Pszichológiai Kar (PPK), a Tanító- és Óvóképző Kar (TÓK), a Társadalomtudományi Kar (TáTK) és a Természettudományi Kar (TTK). Ezek mellett számos egyéb szervezeti egység is működik. Az ELTE fővárosi épületeinek elhelyezkedését az 1. térkép ábrázolja.

A kutatás során fő adatforrásként az ELTE hallgatói által kitöltött kérdőívek szolgáltak. A kérdőív a hallgató demográfiai és képzési adatai mellett tartalmazott egy mentális térképezési feladatot, továbbá az ELTE-vel, a karokkal kapcsolatos ismereteket és véleményeket mérte fel nyitott és zárt kérdések formájában (számos kérdést a tanulmány terjedelmi korlátai miatt itt nem elemzek).

A mentális térképezés irányított felidézés változatát választottam, tájékozódási pontokat (Duna, fő utak, hidak) adva a vaktérképen a hallgatóknak. A vizsgálatom számára ez a módszer tűnt megfelelőnek, hiszen arra voltam kíváncsi, hogy tudják-e a hallgatók, hogy hol helyezkednek el a fővárosban belül az épületek. Két térképet kaptak a hallgatók, mivel a belvárosban sűrűn helyezkednek el az egyetem épületei, ugyanakkor több épület a főváros külső részein található. A teljes fővárost tartalmazó térkép lapján egy kis, megyehatárokat ábrázoló Magyarországi térképet is kaptak a kitöltők, amin lehetőség volt a vidéki szervezeti egységek bejelölésére.

1. térkép: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem épületei Budapesten

A kérdőívek felvételére 2015. május 7–22. között került sor az egyetem campusain. Összesen 677 nappali tagozatos hallgató töltötte ki a kérdőívet, ebből alakítottam ki a vizsgálat során használt 600 fős mintát.

A vizsgálat mintájának kialakításához a Felsőoktatási Információs Rendszer 2014. októberi létszámadatait használtam fel. Az alapsokaságban csak a nappali munkarendben tanuló hallgatók szerepelnek, valamint néhány egyéb szűrőt is alkalmaztam.

1. táblázat: A felhasznált minta karonkénti és nemenkénti bontásban

	Hallgatói létszám (2014. október)			Mintában szereplő hallgatók száma			Minta aránya %-ban		
	össz.	nő	férfi	össz.	nő	férfi	össz.	nő	férfi
ÁJK	2507	1410	1097	69	39	30	2,75	2,77	2,73
BGGyK	764	741	23	21	20	1	2,75	2,70	4,35
BTK	6803	4805	1998	189	134	55	2,78	2,79	2,75
IK	1972	277	1695	55	8	47	2,79	2,89	2,77
PPK	1860	1425	435	51	39	12	2,74	2,74	2,76
TÓK	1420	1356	64	39	37	2	2,75	2,73	3,13
TáTK	1908	1255	653	52	34	18	2,73	2,71	2,76
TTK	4470	2218	2252	124	61	63	2,77	2,75	2,80
Összesen	21704	13487	8217	600	372	228	2,76	2,76	2,77

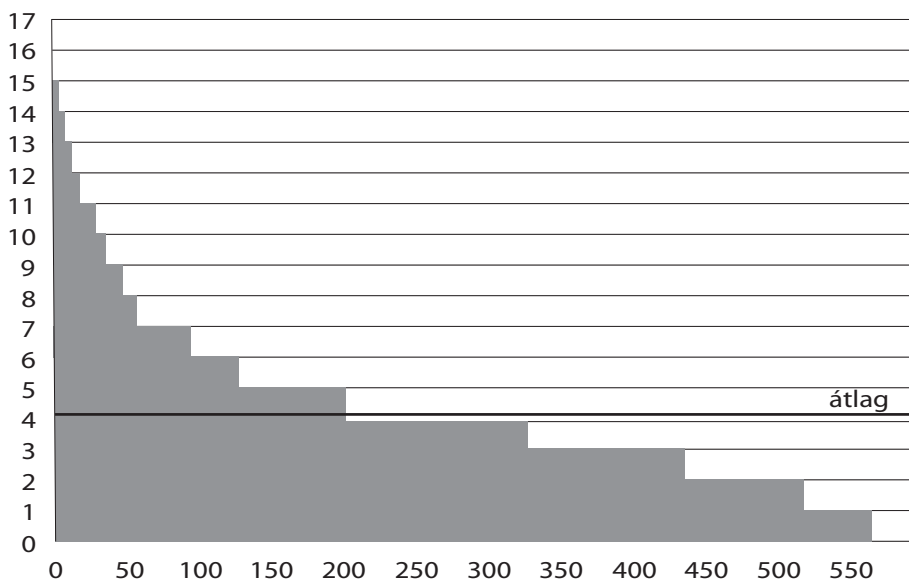
A 600 elemszámú minta kialakítása során a karra és nemre való reprezentativitás volt az elsőszámú szempont. A karonként ehhez nem szükséges kérdőíveket a felülreprezentált szakok közül véletlenszerűen választottam ki. A minta meglehetősen jól reprezentálja más szempontokból is az egyetem hallgatóit (szakok, képzési szintek, évfolyamok, kollégisták aránya szerint).

Egyetemisták mentális térképei

A mintában szereplő 600 fő közül 571 ábrázolt legalább egy objektumot a térképen. Összesen 4458 bejelölés történt, ebből 2720 az ELTE-re, 1738 más intézményre vonatkozott. Ebből az ELTE-re vonatkoztatva 2438 bejelölést vettem figyelembe az elemzésben, így egy hallgatónak, egy helyszínre vonatkoztatva csak egy jelölése szerepel. A Lágymányosi Campus esetében egyesek az itt található karokat nevezték meg, vagy az északi és déli épület kifejezést használták, mások pedig a Lágymányos kifejezést. 491 hallgató, 758 Lágymányosra vonatkoztatható elemet jelölt a térképeken. Más helyszínek esetében nem volt jellemző a több részre bontás.

Egy kitöltő átlagosan 4,25 ELTE-s objektumot rajzolt be, az egyes kitöltők által jelölt objektumszámot az 1. ábra mutatja. A legtöbb egy kérdőíven szereplő ELTE épület tizenhét darab volt, és csak huszonhét kitöltő jelölt legalább tíz objektumot. Ez is jól mutatja, hogy az egyetemmel kapcsolatban átfogó ismeretekkel viszonylag kevés hallgató rendelkezik.

1. ábra: Az egyes kérdőívekben bejelölt ELTE-s objektumok megoszlása

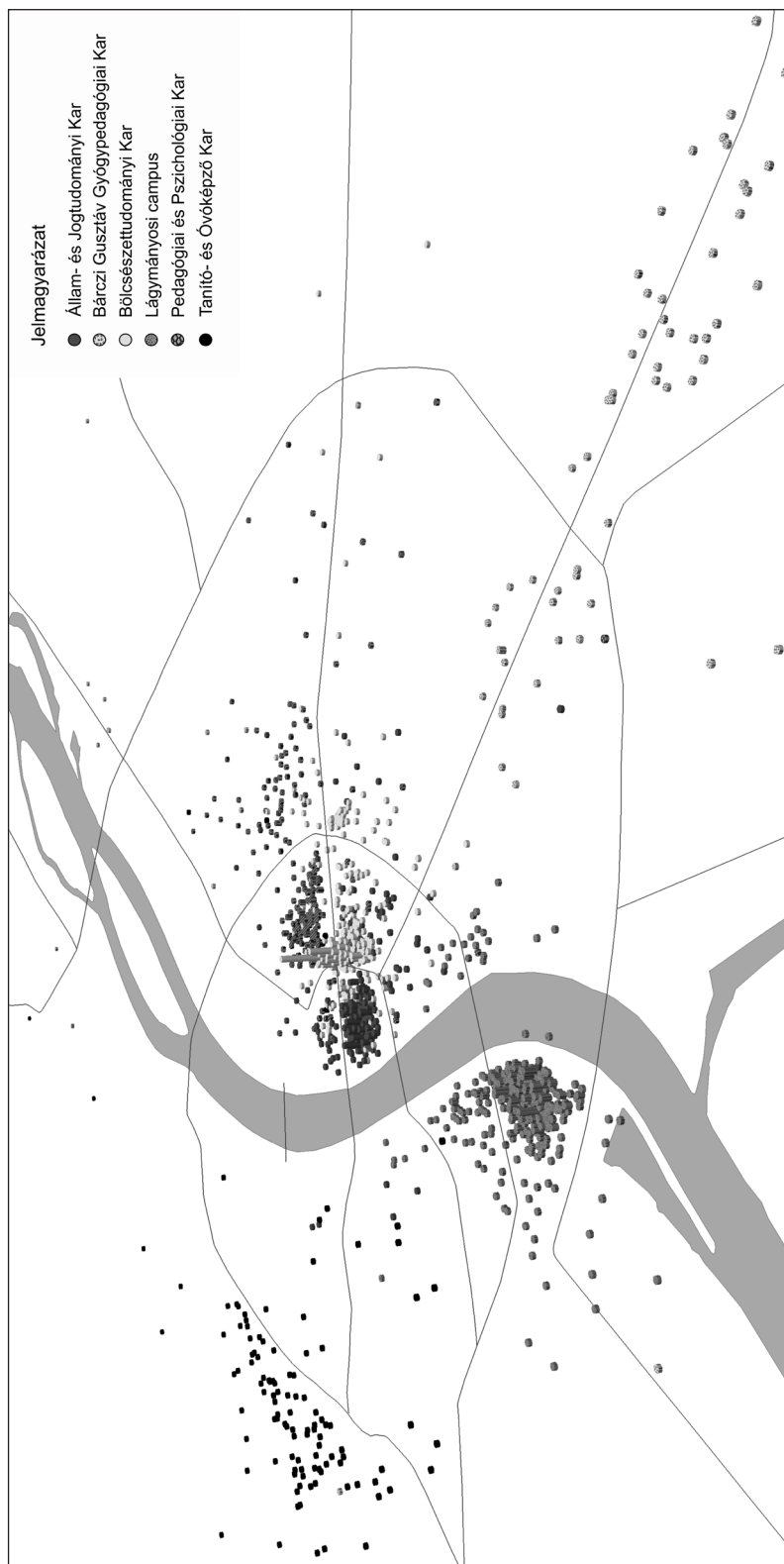

A 2. térkép a mentális térképek karokra vonatkozó eredményeit ábrázolja háromdimenziós formában. Látható, hogy a legtöbb említésszámot a Lágymányosi Campus (491), a BTK (429) és az ÁJK (337) kapta. A PPK Kazinczy utcai épületét már kevesebben ábrázolták, 233 fő. Az ELTE-hez később csatlakozott, volt főiskolai karok még ettől is jelentősen elmaradnak, a TÓK-ot 119-en (20%), a Bárczit pedig csak 80-an (13%) jelölték be. A PPK Izabella utcai épülete, ahol főleg a pszichológia képzés folyik szinte csak a PPK-s hallgatók kognitív térképében különül el, 45 fő jelölte be.

Térinformatikai módszerrel megmértem a bejelölések távolságát az épületek valós helyétől. Ebből a szempontból is a magas említésszámú épületek emelhetők ki, Lágymányos, a BTK és az ÁJK esetében a valós helytől átlagosan csak 200-300 méterre tértek el a bejelölések. A PPK Kazinczy utcai épülete itt is átmenetet képez a TÓK és a Bárczi felé, amiknek nemcsak említésszámuk alacsonyabb, hanem ezek a bejelölések jóval pontatlanabbak is, tehát ezek az épületek bizonytalanul élnek a hallgatók kognitív térképében. A kollégiumok közül kiemelkedik a Kőrösi Csoma Sándor Kollégium (KCSSK) 138-as említésszáma, ami a kitöltők 23%-át jelenti, a többi kollégium említéseinek aránya nem éri el a tíz százalékot. A szakkollégiumok közül az Eötvös Collegiumot (20 fő) és a Bibó István Szakkollégiumot (9 fő) említették többen, azonban ezek is igen alacsony számnak tekinthetők, figyelembe véve az intézmények hírnevét és történelmét. A KCSSK kivételével a kollégiumok helyét is nagyon bizonytalanul jelölték be a hallgatók.

Az egyéb szervezeti egységek közül a legtöbb jelölést a BEAC kapta (14%-os arány), amit valószínűleg segített a Lágymányosi Campushoz való közelsége. Az egyetem központi hallgatói ügyintézési egységét, a Quaestura Irodát hetvenen említették, valamint az Egyetemi Könyvtár ábrázolási aránya éri még el a 10%-ot. Ezek a relatív nagyobb említésszámok sem mondhatók azonban túlságosan magasnak. A többi szervezeti egység közül kiemelhető még a Fűvészkert, a Mérnök utcai sporttelep és az Vízisporttelep rendkívül

2. térkép: Az ELTE karai a mentális térképeken

alacsony előfordulása. Az ELTE Levéltárát egy hallgató sem jelölte be a mentális térképeken. Az egyetem gyakorlóiskolái szintén nem részei a hallgatók mentális térképeinek (összesen heten említik). Fővároson kívüli ELTE-s helyszínre vonatkozó jelölés összesen öt volt. Ezek az adatok természetesen nem feltétlenül jelentik azt, hogy a hallgatók nem tudnak e szervezeti egységek létezéséről, azonban az említésszámokat összehasonlítva a karokéval mindenképpen arra engednek következtetni, hogy ezek a szervezeti egységek kevésbé részei a hallgatók ELTE-ről alkotott képének.

Egyetemen belüli kapcsolatok

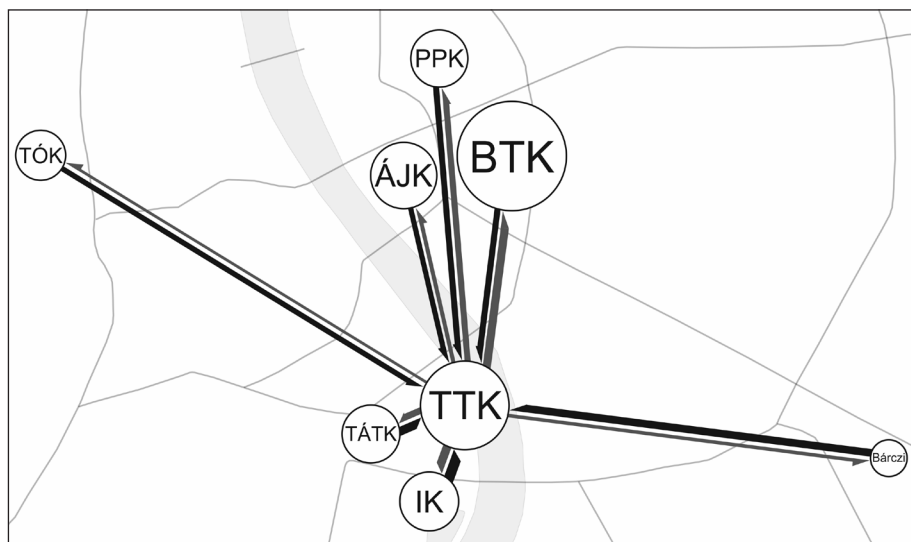
Az egyetemen belüli karközi kapcsolatok erősségét is megkíséreltem felmérni. A 2. táblázat mutatja a Mennyire ismered az adott kart? kérdésre adott válaszok összegzését 1-től 6-ig terjedő skálán. A BTK érte el a legmagasabb értéket, megelőzve a PPK-t és a TTK-t. A PPK esetében a sok kart érintő tanárképzésben való fontos szerepe lehet a magasabb eredmény hátterében. A legalacsonyabb értéket itt is a Bárczi és a TÓK érte el.

2. táblázat: Az egyes kari hallgatók válaszai a Mennyire ismered az adott kart? kérdésre

		ÁJK	BGGyK	BTK	IK	PPK	TáTK	TÓK	TTK
		Karakra vonatkozóan							
ÁJK	hallgatók válaszai	–	1,38	3,28	1,72	1,93	2,28	1,60	2,18
BGGyK		1,90	–	2,71	2,19	3,05	1,52	2,50	2,71
BTK		2,38	1,65	–	1,81	3,22	2,04	2,04	2,37
IK		1,75	1,42	2,38	–	1,96	2,18	2,02	3,35
PPK		2,25	1,90	2,96	1,86	–	2,33	1,92	2,35
TáTK		2,48	1,63	3,15	2,16	2,35	–	1,67	2,96
TÓK		1,71	1,97	2,79	1,89	2,45	1,68	–	2,21
TTK		1,92	1,80	2,85	2,95	2,36	2,49	1,63	–
ELTE		2,14	1,67	2,92	2,12	2,59	2,17	1,86	2,53

A Természettudományi Kar eredményeit térképszerűen is ábrázoltam. A 2. ábrán a körök helyzete közelítőleg a földrajzi térben elfoglalt helyzetet mutatja, a körök mérete a hallgatószámot, a körök közötti nyilak vastagsága pedig a kapcsolatok erősségét. Ezen az ábrán látható, hogy földrajzi térnek és a karok méretének is lehet szerepe a kapcsolatokban, hiszen a TTK-nak a legközelebbi (IK és TáTK) és a legnagyobb (BTK) karral vannak a legerősebb kapcsolatai, leggyengébbek pedig a távoli és kisebb karokkal (Bárczi, TÓK). A TáTK és az IK közötti különbség a tudományterületek távolságával magyarázható. Az egyetemen belüli rendezvények jelentőségét mutatja, hogy a TTK-n belül a matematika BSc-s hallgatók kimutathatóan jobban ismerik (2,6-os érték) a bárczis hallgatókat – ez minden bizonnyal a közös gólyatáborunknak tudható be.

2. ábra: A Természettudományi Kar kapcsolatainak erőssége

ELTE-s hallgatók egymásról alkotott véleménye

„Minden csoport, amely egy társas szempontból jelentéssel bíró közös jellemzőben osztozik, céltáblája lehet az előítéletnek” (Smith & Mackie 2004: 263). Az ELTE különböző karaira járó hallgatóinak egymásról kialakított képe hatással van/lehet az egyetem belső működésére. Hiszen ha élnek negatív sztereotípiák a hallgatók között a más területeken tanulók irányába, az rontja az egyetem működésének hatékonyságát, mivel megnehezíti az interdiszciplináris kapcsolatok kialakítását. Épp ezért azt a kérdéskört, ami arra vonatkozott, hogy mennyire ismerik egymást a különböző karok hallgatói, kiegészítettem olyan kérdésekkel is, hogy mit gondolnak a másik karról (Mi az a három szó, szókapcsolat, amivel leginkább jellemeznéd az ELTE-s karokat?).

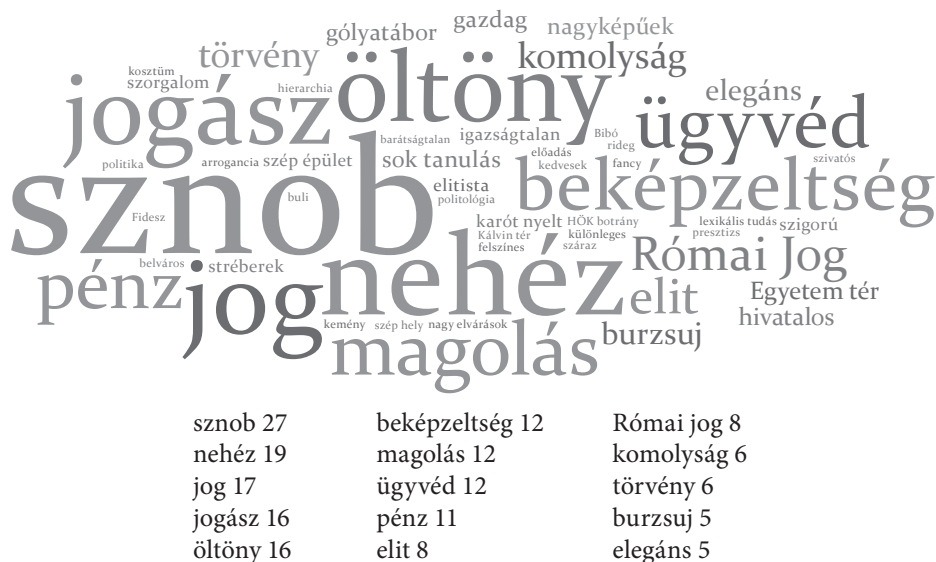
A meghatározások közül kiválasztottam az egyértelműen negatív kifejezéseket, és ezek arányát vizsgáltam meg. Ebben nagy eltérések voltak az egyes karokra vonatkozóan. Kiemelkedő az Állam- és Jogtudományi Kar negatív megítélése a hallgatók között, jelentős számú, de az ÁJK-tól lényegesen alacsonyabb számú negatív kifejezést kapott még a BTK, a PPK és a TÓK is. A Bárczi és a TTK esetében kevés volt a negatív kifejezés, a Bárczi megítélése pedig – az alacsonyabb ismertség ellenére – kifejezetten pozitívnak mondható a hallgatók között. Az összes kar közül az IK-ra vonatkozó „kocka” kifejezés fordult elő a legtöbbször, összesen 105-ször, ezt a táblázatban nem soroltam az egyértelműen negatív kifejezések közé, bár feltételezhetően a többség inkább negatív értelemben használta.

3. táblázat: A más karokkal kapcsolatos hallgatói vélemények

	Megadott szó (db)	Egyértelműen negatív (db)	Negatív aránya (%)
ÁJK	416	158	38,0
Bárczi	208	9	4,3
BTK	363	71	19,6
IK	316	27	8,5
PPK	316	53	16,8
TÓK	242	35	14,5
TÁTK	230	27	11,7
TTK	219	12	4,1

A legérdekesebb az ÁJK esete, szófelhőt is készítettem a leggyakrabban előforduló kifejezésekről az itt tanuló diákokkal való összefüggésben. A társadalomban talán a bölcsész sztereotípiákról hallani a legtöbbet az egyetemistákkal kapcsolatban, mégis a hallgatók között jóval kevesebb volt az egyértelműen negatív kifejezés a BTK-s, mint az ÁJK-s hallgatókra vonatkozóan. Az egyetemisták véleményei feltételezhetően mélyebb személyes tapasztalatokon alapulhatnak. A kutatás mélysége nem megfelelő arra, hogy részleteiben megítéljük ezeket az eredményeket, azonban arra mindenképpen alkalmas, hogy a meglévő negatív érzelmek létezésére felhívja a figyelmet.

3. ábra: A nem ÁJK-s hallgatók szerint az ELTE ÁJK-t jellemző kifejezések szófelhője, és a leggyakoribb kifejezések említésszáma

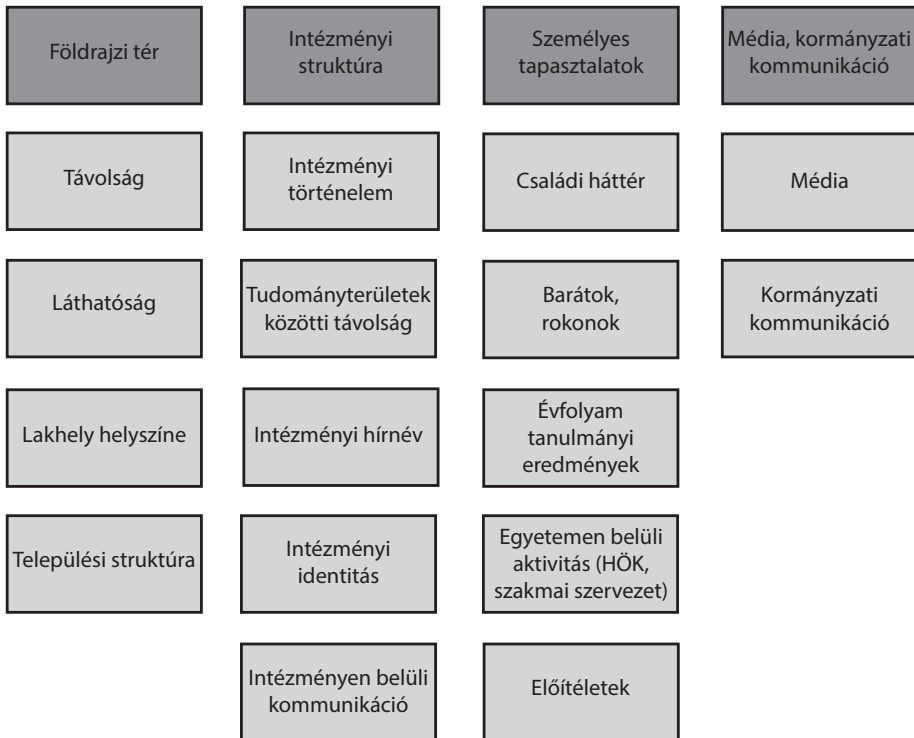

Egyetemek belső kapcsolatrendszerének elemei

Az egyetemek tudásmiliójének vizsgálatáról olvashatjuk, hogy „a különböző tényezők kapcsolata rendkívül bonyolult, így naiv, egyszersmind téves kísérlet volna valamiféle általános érvényű értelmező modellek megalkotására törekednünk. Sokkal inkább olyan megközelítésekre van szükségünk, amelyek láthatóvá teszik a cselekvők, az intézmények, valamint az ezek környezete és a háttérben húzódó általános mechanizmusok szövedékét” (Meusburger 2014). Ennek a gondolatnak a fényében tesztek kísérletet arra, hogy a kutatás eredményeit egy összefoglaló ábrán mutassam be, ami megpróbálja szemléltetni az egyetemek működését, belső kapcsolatrendszerét meghatározó elemeket. Ezek közül néhányról részletesen, másokról – leginkább a terjedelmi korlátok miatt – csak érintőlegesen volt eddig szó a fentiekben. A tudományok közötti távolság, az intézményi identitás, az egyetemen belüli aktivitás, a média, a „láthatóság” szerepére jelen kutatás is szolgáltatott eredményeket, ezeket későbbi tanulmányokban mutatom majd be.

Ahogy a fenti vélemény is hangsúlyozza, nem cél e tényezők súlyának pontos meghatározása, azonban ez az egy kutatás is megmutatta, hogy mindegyiknek van, illetve lehet szerepe az egyetemek belső működésében, kapcsolataikban. Valamint az is kiderült, hogy e tényezők szerepét érdemes figyelembe venni az egyetemeket érintő döntésekben.

4. ábra: Az egyetemek belső kapcsolatrendszerét meghatározó elemek

Összegzés

A kutatás során olyan módszerrel vizsgáltam meg egy felsőoktatási intézmény működését, amit eddig ilyen célra nem használtak. Megállapítható, hogy a Lágymányosi Campus a legbiztosabb pont az ELTE-s hallgatók mentális térképein, valamint nem marad el tőle jelentősen a BTK és az ÁJK campusa sem. A TÓK és a Bárczi viszont már lényegesen bizonytalanabban él a hallgatók tudatában, kevesebben tudták ezeket bejelölni és csak viszonylag pontatlanabban. Az eredmények alapján egyes karok és kifejezetten a nem kari épületek megjelenése a hallgatók mentális térképein gyengének mondható, azokat az ELTE hatékonyabb működése érdekében erősíteni lehetne.

A kutatás további irányokat rejt magában. Akár más intézménnyel is összehasonlíthatók az ELTE eredményei, további lehetőség az oktatók kapcsolatait megvizsgálni, hiszen a hallgatók mellett a közöttük lévő kapcsolatok is legalább olyan fontosak.

Az intézmények szempontjából a megvizsgált tényezők közül több – rövid távon mindenképpen – adottság (pl. épületek helye), mások viszont megfelelő beavatkozásokkal akár alakíthatóak is lehetnek (pl. hallgatói előítéletek). Az eredmények adalékul szolgálhatnak későbbi intézményi döntésekhez és felhívhatják bizonyos problémákra a figyelmet, amelyek javítása elősegítheti az ELTE és más intézmények hatékonyabb működését is.

IRODALOM

- BELL, S. (2009) Mental Maps. In: R. KITCHIN & N. THRIFT (eds) *International Encyclopedia of Human Geography*, 1st edition, vol. 7. Elsevier, pp. 70–75.
- BERÁCS JÓZSEF, DERÉNYI ANDRÁS, KOVÁTS GERGELY, POLÓNYI ISTVÁN & TEMESI JÓZSEF (2015) *Magyar Felsőoktatás 2014 – Stratégiai Helyzetértékelés*. BCE NFKK, Budapest.
- CSÉFALVAY ZOLTÁN (1990) *Térképek a fejünkben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GIESEKING, J. (2013) Where We Go From Here: The Mental Sketch Mapping Method and Its Analytic Components. *Qualitative Inquiry*, vol. 19, No. 9, pp. 712–724.
- GYÖNGYÖSSY ORSOLYA (2014) 'Cognitive mapping' – szakrális térben? In: GYÖNGYÖSSY ORSOLYA & LIMBACHER GÁBOR (eds) *Vallási kultúra és életmód a Kárpát-medencében 9: Tanulmánykötet a 90 esztendő Szuzsanna tiszteletére*. pp. 620–635.
- HRUBOS ILDIKÓ (2005) Budapest – egyetemi város. *Educatio*, vol. 14, No. 1, pp. 45–59.
- KISS JÁNOS & BAJMÓCY PÉTER (1996) Egyetemi hallgatók mentális térképei. *Tér és Társadalom*, vol. 10, No. 2-3, pp. 55–68.
- KISS JÁNOS PÉTER, TAGAI GERGELY, & TELBISZ ERZSÉBET (2008) A szürkeálmány területi különbségei katedrán innen és túl. *Területi statisztika*, vol. 48, No. 3, pp. 315–333.
- KOZMA TAMÁS (1990) *A felsőoktatás fejlesztése: Regionális megközelítés*. Kutatás közben sorozat, 133, Oktatókutató Intézet, Budapest.
- LETENYEI LÁSZLÓ (2001) *Településtervezés és mentális térképezés*. Falu Város Régió, 1, pp. 11–15.
- M. CSÁSZÁR ZSUZSA & NÉMETH JÚLIA (2006) *Egyetem és régió – A Pécsi Tudományegyetem szerepe a Dél-Dunántúli régió felsőoktatásában*. Földrajzi Értesítő, 55. No. 1-2, pp. 141–158.

- MEUSBURGER, P. (2014) Az egyetemvárosok tudásmiliője. In: DÜLL ANDREA & IZSÁK ÉVA (eds) *Tér-rétegek: tanulmányok a 21. század térfordulatairól*. L'Harmattan Kiadó, Budapest. pp. 39–52.
- MEUSBURGER, P (2015) Education, Geography of. In: J. D. WRIGHT (ed) *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 2nd edition, vol. 7. Oxford: Elsevier. pp. 165–171.
- RECHNITZER JÁNOS (2009) A felsőoktatás térszerkezetének változása és kapcsolata a regionális szerkezettel. *Educatio*, No. 1, pp. 50–63.
- RÉDEI MÁRIA, KINCSES ÁRON & JAKOBI ÁKOS (2011) The World seen by Hungarian students: a mental map analysis, *Hungarian Geographical Bulletin*, vol. 60, No. 2, pp. 135–159.
- SMITH, E.R. & MACKIE, D.M. (2004) *Szociálpszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- VEROSZTA ZSUZSANNA (2012) A regionalitás szerepe – a Közép-Magyarország régió példája. In: HRUBOS ILDIKÓ (ed) *Elefántcsonttoronyból világítótorony*. p. 338.

Nyíregyházán tanuló fiatalok továbbtanulási aspirációja

Bevezetés

A tanulmány¹ Nyíregyháza városában 2015-ben tanulmányokat folytató középiskolások (15–18 év) és fiatal felnőttek (19–24 év, illetve 25–29 év) továbbtanulására vonatkozó nézeteit és az azok mögött meghúzódó okokat foglalja össze.

A kutatás létjogosultságát az indokolja, hogy az elmúlt évtizedekben a fiatalok életében számos változás következett be, amely előidézte az úgynevezett ifjúsági korszakváltást (Gábor 2004). Hatására a fiatalság egy sajátos, homogénnek nem nevezhető társadalmi csoporttá nőtte ki magát, amely csoportban a különböző korosztályok eltérő attitűdökkel, értékekkel, jövőképekkel, továbbtanulási aspirációkkal rendelkeznek (Csákó 2004).

Az ifjúság és az oktatás kapcsolatának vizsgálatára számos kezdeményezés született. Az Európai Tanács Ifjúsági és Sport Igazgatóság missziójának célja volt egy Európán átívelő ifjúságpolitikai koncepció kialakítása és implementációja, amely 2008-ban elérte Magyarországot is (Walther et al. 2008).

Létrehozták az Új Ifjúsági Szemle ifjúságelméleti folyóiratot, amely 2003-tól 2011-ig folyamatosan közzétette az ifjúság területén dolgozó szakemberek írásait az ifjúságpolitika, az ifjúsági közélet, valamint az ifjúságkutatás problémakörének szempontjából.

2010 februárja és 2012 decembere között Prof. Dr. Szabó Ildikó kutatásvezető koordinálásával megvalósult a *Campus-lét a Debreceni Egyetemen. Csoportok, csoporthatárok, csoportkultúrák* című kutatás (OTKA K 81858), amely a nappali tagozaton tanuló debreceni egyetemi hallgatók kortársi szocializációját igyekezett jellemezni (Fényes & Szabó 2014).

2000-ben útnak indították a magyarországi nagymintás ifjúsági kutatássorozatot, melynek minden egyes adatfelvételi hullámában (2000, 2004, 2008, 2012) kiemelt helyen szerepelt az ifjúságra jellemző oktatási körülmények és tényállások tisztázása, a korosztályok iskolázottságára vonatkozó információk feltárása (Nyüsti 2012). E kutatássorozat jelentette kiindulópontját a *Nyíregyháza Ifjúsága 2015* című kutatás alapkoncepciójának.

¹ A tanulmány alapját a *Nyíregyháza Ifjúsága 2015* című kutatás képezi, amely a Nyíregyháza Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatal és a Debreceni Egyetem Egészségügyi Kar együttműködésében valósult meg. A kutatás vezetője dr. Huszti Éva (huszti.eva@foh.unideb.hu).

A kutatás ismertetése

A kutatás kérdései és feltevései

Empirikus vizsgálatom célja a Nyíregyházán tanuló ifjúság továbbtanulási szándékainak feltérképezése: mely szocio-demográfiai tényezők determinálják a továbbtanulási szándékot?

Feltételezésem az, hogy a tanulók családjának anyagi helyzete (és ezzel összefüggésben a társadalmi státusz) jelentősen befolyásolja a továbbtanulásra vonatkozó terveket.

H₁: Minél kedvezőbb szubjektív anyagi helyzetben, illetve társadalmi státuszban van az adott fiatal, annál valószínűbb a továbbtanulási szándéka (Coleman 1966; Bourdieu 1978; Meleg 1996; Kispálné & Vincze 2009).

A fiatalok életét, értékrendjét, látásmódját és akár a kulturális tőkéhez való hozzájárását is erőteljesen befolyásolja a családi háttér, a család szocializációja. A családi háttér egyik összetevője az emberi tőke, amelyet az adott egyén szüleinek iskolázottsága is jellemmez. Úgy vélem, hogy a továbbtanulási aspirációt mint eredményességi mutatót a szülők iskolai végzettsége nagymértékben meghatározza.

H₂: Minél magasabb kvalifikációval rendelkeznek a szülők, annál nagyobb eséllyel fog továbbtanulni a gyermek is (Coleman 1966; Bourdieu 1978; Pusztai 2009).

A kutatás mintája és módszerei

Jelen tanulmány alapját a *Nyíregyháza Ifjúsága 2015*² című kutatás Oktatás elnevezésű kérdésblokkja biztosítja. Az oktatási dimenzióinak vizsgálata követi a magyarországi nagymintás ifjúságkutatások oktatási helyzetképére vonatkozó állítások, kérdések szerkezetét és tematikáját, ezzel lehetővé téve a régiós és az országos adatokkal való összehasonlítást. A kutatás során kérdőíves módszert alkalmaztak, kérdőbiztosok bevonásával. A felmérés 2015. június elejétől szeptember végéig tartott.

A kérdőíves felmérésben két korcsoportot vizsgáltak, a 15–18, illetve a 19–29 éveseket. A 15–18 éves korcsoport mintáját a Nyíregyházán tanuló középiskolások alkották. 300 fiatalból 240-et értek el a kérdőívekkel. A 19–29 éveseknél a két fő szempont az volt, hogy egyrészt 600 olyan fiatal legyen megkérdezve, aki állandó bejelentett nyíregyházi lakcímmel rendelkezik, másrészt meg legyen szólítva 100 olyan hallgató is, aki ugyan nem rendelkezik nyíregyházi lakcímmel, de valamelyik Nyíregyházán működő felsőoktatási intézményben/Karon³ folytat tanulmányt. Az adatfelvétel során tapasztalható, a tolerálhatónál nagyobb arányú sikertelen felkeresések miatt át kellett térniük a kérdezőbiztosoknak a „hólabda módszerre”, így a vizsgált célcsoport nem tekinthető reprezentatívnek. Összesen 493 sikeres kérdés zajlott a korcsoportban (Husztai, Takács & Hüse 2016).

² A *Nyíregyháza Ifjúsága 2015* című kutatás által érintett területek a következők: iskolai helyzet, családi helyzet, munkaerő-piaci jellemzők, egzisztenciális helyzet, kulturális fogyasztás, sport/szabadidő, közösségi élet, egészség/életmód/szexuális, média.

³ Debreceni Egyetem Egészségügyi Kar (<http://www.de-efk.hu/>), Nyíregyházi Egyetem (<http://www.nyf.hu/>), Szent Átanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola (<http://www.atanaz.hu/>).

A kutatás eredményei

Továbbtanuláson a Nyíregyháza városában tanuló fiatalok 54,72 százaléka gondolkodik, amely arány mind az országos átlagot (31%), mind a régió, mind a megye átlagát is meghaladja (Hajdú-Bihar megye 40%, Jász-Nagykun-Szolnok megye 21%, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye 41%) (Szabó & Nagy 2015).

A korcsoportonkénti vizsgálat szerint a 15–18 éves korcsoport az, amely szignifikánsan nagyobb arányban, 51,4 százalékban vallja magáról, hogy szeretne még a jövőben továbbtanulni, újabb végzettséget, képesítést megszerezni ($p=0,000$). A 19–24 és a 25–29 év⁴ közöttiekre egyértelműen az jellemző, hogy ők már nem akarnak (tovább)tanulni életük során. Mindkét korcsoport azonos arányban, 44,1 százalékban vallja ezt magáról (1. táblázat).

1. táblázat: Továbbtanulási tervek alakulása korcsoportok szerint (%)

			Akar tanulni?				Összesen
			nem válaszol	nem tudja	igen	nem	
korcsoportok	15–18 év	N	2	11	179	19	211
		%	3,2%	29,7%	51,4%	11,8%	34,7%
	19–24 év	N	40	19	133	71	263
		%	64,5%	51,4%	38,2%	44,1%	43,3%
	25–29 év	N	20	7	36	71	134
		%	32,3%	18,9%	10,3%	44,1%	22,0%
Összesen		N	62	37	348	161	608
		%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
Khi-négyzet próba szignifikancia értéke		0,000 ***					

A *** jelöli a 0,001 alatti, a ** jelöli a 0,001 és a 0,01 közötti, a * jelöli a 0,01 és a 0,05 közötti szignifikancia szintet jelöl

Forrás: Nyíregyháza Ifjúsága 2015

Tanulmányom további részében azt vizsgálom meg, hogy milyen szocio-kulturális háttér jellemzi a Nyíregyházán továbbtanulni szándékozó fiatalokat.

A kereszt tábla elemzések eredményeinek ismeretében megállapítható, hogy a társadalmi státusz⁵ ($p=0,001$), valamint az édesanya iskolai végzettsége ($p=0,009$) azok a tényezők, amelyek szignifikánsan befolyásolják a gyermekek továbbtanulási szándékát: a legjobb társadalmi helyzetben élők, illetve a legalább érettségivel rendelkező édesanyák gyermekei között található meg a legtöbb továbbtanulni szándékozó fiatal.

⁴ 19–24 évesek legmagasabb befejezett iskolai végzettsége döntően felsőfokú akkreditált szakképzés (48%), a 25–29 éveseké BSc alapképzés (12,9%).

⁵ A társadalmi helyzet az „egyének helyzetét fejezi ki az adott egyének átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetében” (idézi Farkas 2013:111). A társadalmi helyzet egyéni megítélése 1-től (alsó társadalmi csoport) 5-ig (felső társadalmi réteg) terjedő ranglétrán történő jelöléssel történt.

Az édesapa iskolai végzettségének ($p=0,061$) és a szubjektív anyagi helyzetnek⁶ ($p=0,200$) nincsen differenciáló hatása a gyermek jövőképe alakítása szempontjából (2. táblázat).

2. táblázat: A továbbtanulni szándékozó és nem szándékozó fiatalok aránya a társadalmi háttérváltozók mentén (%)

		Továbbtanulást tervez?		Összesen
		nem	igen	
szubjektív anyagi helyzet NS	nem jönnek ki a jövedelmükből	41,7	58,3	100 (461)
	kijönnek a jövedelmükből	32,4	67,6	
társadalmi státusz **	alsó	46,6	53,4	100 (419)
	felső	29,0	71,0	
anyai iskolai végzettség **	érettségi nélkül	42,4	57,6	100 (435)
	minimum érettségivel	29,7	70,3	
apai iskolai végzettség NS	érettségi nélkül	38,5	61,5	100 (412)
	minimum érettségivel	29,6	70,4	

A *** jelöli a 0,001 alatti, a ** jelöli a 0,001 és a 0,01 közötti, a * jelöli a 0,01 és a 0,05 közötti szignifikancia szintet jelöl.

Forrás: Nyíregyháza Ifjúsága 2015

Mindemellett megvizsgálom azt is, hogy az előzőekben ismertetett szocio-demográfiai tényezők hatásai – a továbbtanulási szándékra vonatkozóan – akkor is fenn állnak-e, ha egyszerre vonom be őket a többdimenziós statisztikai eljárásba, a logisztikus regressziós modellbe.⁷ Az 1. modell a 15–29 évesekre, a 2. modell a 15–18 évesekre, a 3. modell a 19–24 évesekre, a 4. modell a 25–29 évesekre vonatkozik.

Az 1. modell eredményei azt támasztják alá, hogy a Nyíregyházán tanuló ifjúság (15–29 évesek) továbbtanulási szándékára vonatkozó magyarázatból a társadalmi státuszváltozó az, amely kiveszi a részét ($p=0,005$). Ez pozitív hatást gyakorol a továbbtanulási szándékra, vagyis a közép-, a felsőközép- és a felső társadalmi csoport tagjainak 2,1-szer nagyobb arra az esélyük, hogy tovább akarjanak tanulni, mint azoknak, akik az alsó- és az alsóközép társadalmi csoport tagjai.

Amennyiben a korcsoportokat külön-külön vonom be a vizsgálatba, látható, hogy a 19 és 24 év közöttiek (3. modell) továbbtanulási szándékait szintén a társadalmi státusz befolyásolja jelentősen ($p=0,049$), méghozzá pozitív irányban. A közép-, a felsőközép- és a felső társadalmi csoport tagjainak már 2,3-szer nagyobb arra az esélyük, hogy tovább akarjanak tanulni, mint azoknak, akik az alsó- és az alsóközép társadalmi csoport tagjai.

⁶ Az anyagi háttér vizsgálatánál a szubjektív megítélést vizsgálom az alábbi válaszlehetőségekkel: gondok nélkül élünk; beosztással jól kijövünk; éppen hogy kijövünk a jövedelmünkéből; hónapról hónapra anyagi gondjaink vannak; nélkülözések között élünk.

⁷ A szocio-demográfiai tényezők hatását Kovács (2015) nyomán vizsgálom meg.

A 2. és a 4. modell értelmében nem látható olyan, a vizsgálatba bevont szocio-demográfiai/független változó, amely befolyásolná a 15–18 évesek és a 25–29 évesek⁸ továbbtanulási szándékát (3. táblázat).

Összegességében a logisztikus regressziós modellek eredményei részben igazolják a H_1 és a H_2 feltevésemet.

3. táblázat: Logisztikus regressziós együtthatók a továbbtanulási szándékra vonatkozóan

	Exp (B) 1. modell	Exp (B) 2. modell	Exp (B) 3. modell	Exp (B) 4. modell
	Ifjúság	15–18 évesek	19–24 évesek	25–29 évesek
Szubjektív anyagi helyzet 0: nem jönnek ki a jövedelmükből 1: kijönnek a jövedelmükből	0,775	,000	,483	–
Társadalmi státusz 0: alsó 1: felső	2,138**	2,417	2,307*	0,969
Anyai iskolai végzettség 0: érettségi nélkül 1: minimum érettségi	1,136	4,276	,779	1,339
Apai iskolai végzettség 0: érettségi nélkül 1: minimum érettségi	1,087	,663	1,209	1,588
Konstans	1,149	1,196	2,261	0,324
A modell illeszkedése ¹	2,32	8,39	2,73	1,77

A *** jelöli a 0,001 alatti, a ** jelöli a 0,001 és a 0,01 közötti, a * jelöli a 0,01 és a 0,05 közötti szignifikancia szintet jelöl.

¹ -Log-Likelihood csökkenése százalékban.

Forrás: Nyíregyháza Ifjúsága 2015

A középiskolai korosztályban a szakközépiskolások (48,8%) és gimnazisták (45,1%) legfontosabb célja az érettségi megszerzése ($p=0,000$). A gimnazisták távlati céljai között szerepel az egyetemi alapképzésben ($p=0,000$) és az egyetemi mesterképzésben történő továbbtanulás ($p=0,000$). Az előbb említett képzésben történő részvételt a válaszadó hallgatók 56,1 százaléka tartja valószínűnek, az utóbbit 65,3 százalék. A szakközépiskolások jövőbeni tervei között a szakmaszerzés szerepel legfontosabb célként ($p=0,000$), arányuk 70,0 százalék (4. táblázat).

⁸ A 25–29 évesek szubjektív anyagi helyzetének hatásvizsgálata kimarad, mert 147 főből mindösszesen 14 fő tartozik a „nem jövünk ki a jövedelmünkéből” csoportba.

4. táblázat: A 15–18 évesek továbbtanulási terveinek alakulása iskolai végzettség szerint (%)

Képzési szint	Továbbtanulási tervek			
	(Másik) szakma	Érettségi	Egyetemi alapképzés (BA/BSc)	Egyetemi mesterképzés (MA/MSc)
Gimnázium	11,7	45,10 ***	56,10 ***	65,30 ***
Szakközépiskola	70,0 ***	48,80 ***	39,8	33,3
Szakiskola	18,3	6,1	4,1	1,4
Összesen	100 (60)	100 (164)	100 (98)	100 (72)

A *** jelöli a 0,001 alatti, a ** jelöli a 0,001 és a 0,01 közötti, a * jelöli a 0,01 és a 0,05 közötti szignifikancia szintet jelöl.

Forrás: Nyíregyháza Ifjúsága 2015

5. táblázat: A 19–24 évesek továbbtanulási terveinek alakulása iskolai végzettség szerint (%)

Képzési szint	Mit szeretne a közeljövőben tanulni?			
	Szakma		MSc/Ma	
	igen	nem	igen	nem
Általános iskola	5,1%	0,0%	1,9%	2,2%
Szakközépiskola (érettségi)	41,0%	21,2%	13,5%	46,7%
Szakképzés érettségi után	17,9%	3,8%	5,8%	11,1%
Felsőfokú akkreditált szakképzés	0,0%	5,8%	5,8%	2,2%
Osztatlan főiskola	7,7%	21,2%	11,5%	17,8%
Osztatlan egyetem	5,1%	9,6%	11,5%	6,7%
Alapképzés (BA/BSc)	23,1%	34,6%	48,1%	11,1%
Mesterképzés (MA/MSc)	0,0%	3,8%	1,9%	2,2%
PhD	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%
Összesen	100% (39)	100%(52)	100% (52)	100%(45)
Khi-négyzet próba szignifikancia értéke	0,012 *		0,002 **	

A *** jelöli a 0,001 alatti, a ** jelöli a 0,001 és a 0,01 közötti, a * jelöli a 0,01 és a 0,05 közötti szignifikancia szintet jelöl.

Forrás: Nyíregyháza Ifjúsága 2015

A 19–24 éves ifúságról elmondható, hogy akik jelenleg BSc diplomával rendelkeznek, azok az egyetemi mesterképzést preferálják ($p=0,002$). 48,1 százalékuk azt tartja való-

színűnek, hogy az alapidiploma mellé mesterfokozatot is kíván szerezni a közeljövőben. Akik szakközépiskolai végzettséggel rendelkeznek, azok számára a szakmai fejlődés, a szakmai végzettség megszerzése vezérli a továbbtanulási döntést, 41 százalékuk vélekedik így (5. táblázat).

A 25 és 29 év közöttiek továbbtanulási terveiről a magas válaszmegtagadás miatt nem lehet elemzést végezni.

Azt is elemzem, mi lehet a továbbtanulás hátterében, melyek lehetnek azok a szubjektív kiváltó okok, amelyek az iskolai pályafutás kitolását idézhetik elő.⁹

Az eredmények azt mutatják – akárcsak az Oktatási Hivatal által támogatott kutatói programban (*Oktatási Hivatal 2014*) –, hogy a Nyíregyházán tanulók körében a továbbtanulás három legfőbb kiváltó oka: a minél jobban fizető állás (63,9%), a végzettség nélkül nincs esélyem a normális életre (12%) és az azzal foglalkozhassak, amit igazán szeretek.

Ezeknek a motivációknak a megítélésben nem figyelhetők meg jelentős eltérések a különböző korcsoportok között ($p=0,761$).

Összegzés

Kutatásom során a Nyíregyházán tanuló ifjúság (15–29 évesek) továbbtanulásra vonatkozó nézeteit, azoknak az okát és miértjét elemeztem.

A válaszadók 54,72 százalékának szerepel a távlati céljai között a továbbtanulás, amelyet elsősorban a társadalmi státusz határoz meg: a közép-, a felsőközép- és a felső társadalmi csoport tagjainak 2,1-szer nagyobb arra az esélyük, hogy továbbtanuljanak, mint azoknak, akik az alsó- és az alsóközép társadalmi csoport tagjai.

Az életkor szerinti vizsgálat azt mutatta, hogy leginkább a 15–18 évesek szeretnének a jövőben továbbtanulni (91,7%), méghozzá azért, mert úgy gondolják iskolai bizonyítványok, tanúsítványok, oklevelek nélkül nincs arra esélyük, hogy megfelelő munkát találjanak, és hogy azzal tudjanak foglalkozni, amit igazán szeretnének. Számukra az iskolai életpálya sokrétűsége és az iskolai pályafutás időbeli kitolása a „normális” élet zálogát jelenti, amely biztosítja az egzisztenciális alapokat. A továbbtanulási szándékok hátterében az édesanyák iskolai végzettsége áll: az anyák iskolai végzettsége jelentősen meghatározza és befolyásolja a gyermekük iskolázottsági szintjét, vagyis az anyák iskolai végzettségének fontos szerepe van a gyerekeik továbbtanulási terveiben. Sok szempontból az anyák iskolai végzettségének szintje inspirálja a gyerek tanulási terveit (*Fónai & Szigeti 2016*).

Összességében a tanulmány eredményei támpontot nyújt(hat)nak a helyi döntéshozóknak abban, hogy mely ifjúsági korcsoportot célszerű figyelembe venni a térség oktatáspolitikai koncepciójának kialakítása során.

⁹ Vizsgált válaszlehetőségek: minél jobban fizető állás megszerzése; a manapság megfelelő végzettség nélkül nincs esély normális életre; az azzal foglalkozhassak, amit igazán szeretek; a családom és a környezetem elvárja; a szeretek tanulni; az elég erről később döntenem; a természetes, hogy további végzettséget szerezsek; a folyamatos tanulás ma már nélkülözhetetlen és az egyéb kategóriákat elemzem.

IRODALOM

- BOURDIEU, P. (1978) *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- COLEMAN, J. S. ET AL. (1966) *Equality of Educational Opportunity*. U.S. Government Printing Office, Washington.
- CSÁKÓ MIHÁLY (2004) Ifjúság egy áttagolódnó társadalomban. In: GÁBOR KÁLMÁN & JANCÁS CSABA (eds) *Ifjúsági korszakváltás. Ifjúság az új évezredben*. Belvedere Meridionale, Szeged. pp. 11–14.
- FARKAS ZOLTÁN (2013) A társadalmi helyzet fogalmának értelmezései. *Társadalomkutatás*, vol. 31, No. 2, pp. 109–124.
- FÉNYES HAJNALKA & SZABÓ ILDIKÓ (2014 eds) *Campus-lét a Debreceni Egyetemen. Ifjúságszociológiai tanulmányok*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- FÓNAI MIHÁLY & SZIGETI FRUZZSINA (2016) A Nyíregyházán tanuló fiatalok képzettsége és oktatással kapcsolatos tervei. In: BALOGH ERZSÉBET, HÜSE LAJOS & TAKÁCS PÉTER (eds) *Nyíregyháza ifjúsága. Acta Medicinae et Sociologica*, vol. 7, No. 20–21, Debreceni Egyetem Egészségügyi Kar, Nyíregyháza. pp. 29–47.
- GÁBOR KÁLMÁN (2004) Globalizáció és ifjúsági korszakváltás. In: GÁBOR KÁLMÁN & JANCÁS CSABA (eds) *Ifjúsági korszakváltás. Ifjúság az új évezredben*. Belvedere Meridionale, Szeged. pp. 28–72.
- HUSZTI ÉVA, TAKÁCS PÉTER & HÜSE LAJOS (2016) A „Nyíregyháza Ifjúsága 2015” kutatás módszertana. In: BALOGH ERZSÉBET, HÜSE LAJOS & TAKÁCS PÉTER (eds) *Nyíregyháza ifjúsága. Acta Medicinae et Sociologica*, vol. 7, No. 20–21, Debreceni Egyetem Egészségügyi Kar, Nyíregyháza. pp. 211–218.
- KISPÁLNÉ HORVÁTH MÁRIA & VINCZE SZILVIA (2009) Végzős középiskolások továbbtanulással kapcsolatos motivációi, döntései és az azokat befolyásoló tényezők. *Új Pedagógiai Szemle*, vol. 59, No. 12, pp. 57–73.
- KOVÁCS KLÁRA (2015) *A sportolás mint támogató faktor a felsőoktatásban*. Oktatáskutatók könyvtára 2. CHERD, Debrecen.
- MELEG CSILLA (1996 ed) *Iskola és társadalom. Szöveggyűjtemény*. JPTE Tanárképző Intézet Pedagógia Tanszéke, Pécs.
- NYÜSTI SZILVIA (2012) Oktatási helyzetkép. In: SZÉKELY LEVENTE. (ed) *Magyar Ifjúság 2012. Tanulmánykötet*. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest. pp. 90–126.
- PUSZTAI GABRIELLA (2009) *A társadalmi tőke és az iskolai pályafutás*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- OKTATÁSI HIVATAL (2014) *Kvalitatív és kvantitatív felmérés, országos és regionális reprezentatív attitűd vizsgálatok, elemzések kutatás-fejlesztési szolgáltatás. Záró tanulmány*. ELTE PPK Társadalmi Kommunikáció Kutatóműhely és Információs Központ, Budapest.
- SZABÓ FANNI & NAGY ZITA (2015) Észak-Alföld – Regionális Ifjúsági Helyzetelemzés. In: NAGY ÁDÁM & SZÉKELY LEVENTE (eds) *Harmadrészt – Magyar ifjúság 2012. Regionális helyzet elemzések*. ISZT Alapítvány – UISZ Alapítvány – Excenter Kutatóközpont, Budapest. pp. 117–150.
- WALTHER, A. ET AL. (2008) *Youth policy in Hungary. Conclusions of the Council of Europe international review team*. Council of Europe Publishing, Strasbourg.

SZEMLE

A MUNKAJÖVŐJE

A Világgazdasági Fórum¹ (World Economic Forum, WEF) fennállásának 45 éve alatt meghatározó szellemi műhellyé nőtte ki magát. Jó történelmi érzékkel, a Bretton Woods-i világrend 1971-es összeomlásakor, a svájci Alpokban, Davosban alapított fórum (az akkor még Európai Menedzsment Fórumnak nevezett intézmény létrehozója a német közgazdász professzor Klaus Schwab volt) az arab–izraeli háborúk idején szerzett magának először hírnevet. A korai üzleti-ipari dialógusra alapozott tematika hamar kiegészült a gazdasági, társadalmi és politikai kérdések megvitatásával, és Davos a nyolcvanas évek végére már politikai értelemben is meghatározó helyé vált. Itt találkozott a görög és török fél 1988-ban, majd a két Korea 1989-ben, hozzájárulva egy újabb háborús konfliktusok elkerüléséhez. A 90-es évek elején a Világgazdasági Fórum szerepet játszott a dél-afrikai apartheid rendszer lebontásában. A WEF éves rendezvényeit az üzleti, tudományos és politikai elit képviselői előszeretettel látogatják. Hozzá kell tenni, hogy az utóbbi időkben – főként a globalizmusra adandó válaszok köré szerveződnek az ülések. Sikkessé vált a Fórum munkájától való távolmaradás is, és a magát a globalizáció egyik meghatározó szimbólumává kinövő Davos a 2000-es évektől nemcsak a résztvevőket, hanem az ellentünteteket is vonzza.

A WEF (2015-től a Fórumot működtető alapítvány) az évente néhány napos gyűlés mellett ma már számos háttérdokumentumot is kitermel, amelyek hangvétele, üzenetei révén

a szervezet nem titkolt szándékkal egyfajta globális agytrösztként kívánja meghatározni önmagát.

A 2016 januárjában kiadott kötet (*The Future of Jobs: Employment, Skills and Workforce Strategy for the Fourth Industrial Revolution*) két nagy fejezetre bontva tárgyalja az új ipari forradalom (helyesebb lenne talán: forradalmak) hatásait a munkaerőpiacokra, a munkavégzéshez szükséges képességekre és a vállalati, kormányzati válaszok, stratégiák kialakítására. Az első fejezet a munkaerő felkészítésére tesz javaslatokat, a második nagy fejezet pedig az új ipar regionális és gender kereslet és kínálat közötti eltéréseit veszi sorra.

Kulcsszavakat keresve a kötet mondandóját a képességek, közösségi gazdaság (sharing economy, customer to customer [C2C]²), gender szavakkal lehetne legjobban megfogni. Témájában, üzeneteiben a kötet nemigen tekinthető újnak, viszont jól illeszkedik abba az útkeresésbe, amely az új gazdaság megértése és a hozzá való alkalmazkodás érdekében a 2000-es évek közepe óta folyik. Az OECD 2013-as Képességstratégiájának, vagy az Európai Unió 2016-os Új Európai Készségfejlesztési Programjának hasonló a tartalma, de ilyen tematikájú köteteket készít manapság az összes nagy globális tanácsadó cég is. Csak néhány példa: a PwC 2015-ös kötete³ a közösségi gazdaságtan kérdéseit mutatja be; a Hay Group 2014-ben hét részindexből álló képességstabi-

¹ A Fórum rövid történetéhez:
<https://www.weforum.org/about/history/>

² Ezeket a klasszikus vállalatokat kihagyó, a gánszemélyek közötti közvetlen kapcsolatokat kiaknázó vállalkozásokat a közösségi gazdaság a 2010-es években termelte ki (pl. Uber, Spotify, Airbnb).

³ Osztogatnak vagy fosztogatnak? – A *shared economy* térnyerése.

litási indexet (skills stability index)⁴ alkotott; és hogy a McKinseyt ki ne hagyjuk a felsorolásból, említhetjük azt a 2015-ben megjelent kötetüket,⁵ amely már az ipar 4.0 keretei közötti eligazodáshoz nyújt segítséget.

Olyan szavak kapnak kiemelt jelentőséget, mint a 3D nyomtatás, biotechnológia, robottechnológia, nanotechnológia, ökológiai lábnyom, kaszinókapitalizmus, fenntartható fejlődés és közösségi vagy megosztáson alapuló gazdaságtan (sharing economy). Az első kihívással akkor szembesülünk, ha ezeket a fogalmakat pontosan értelmezni kívánjuk. Legtöbbjükre jellemző, hogy újdonságuk miatt fogalmi kereteik még nem eléggé letisztultak, illetve többféle értelmezést is lehetővé tesznek. A második csapdát a megismerés leegyszerűsítése jelenti, például amikor a negyedik ipari forradalom igényeit a hagyományos nagyipar, nehézipar-könnyűipar igényeivel keverjük össze.

Egyáltalában nem véletlen, hogy mindezen dokumentumok közös keresztszeme az oktatásról, tanulásról, tudásgenerálásról és megosztásról szóló gondolkodásunk újraigazítása az új (C2C) keretek között. Nincs ez másként a jelen kötetben sem, melynek összegzése így fogalmaz: *„...a jelenlegi ipari forradalom keretei között egészen egyszerűen nem életszerű várakozni, amíg a következő generáció (az iskolában) jobban felkészül a munkaerőpiaci, technológiai igények kiszolgálására. Ehelyett elkerülhetetlen, hogy a vállalatok aktív szerepet vállaljanak a mai munkavállalók fejlesztésében, átképzésében, de szükség van az egyének proaktív hozzáállására is.”* (7) A 'foglalkoztatás' szó helyére egyre inkább a 'foglalkoztathatóság' (employability) lép, ennek fejlesztése és fenntartása a fő cél. Mondandójukat egy sokkoló adattal támasztják alá a szerzők: *becslések szerint az általános iskolát most elkezdő fiatalok 65%-a olyan mun-*

kaörökben fog dolgozni, amelyek ma még nem is léteznek (3).

A kötet empiriáját egy felmérés szolgáltatta, amelynek során kilenc meghatározó ágazatban tevékenykedő és összességében 13 millió embernek munkát adó vállalatot (összesen 371-et) kerestek meg. A Világgazdasági Fórum célja az volt, hogy a száz legnagyobb globális vállalat bekerüljön ebbe a mintába. A kérdőívet a megkérdezett vállalatok HR-vezetői töltötték ki. (Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy bár a globális cégeknél a stratégiának fontos a HR-szerepe, a személyügyi vezetők gondolkodása túlmutat a konkrét és aktuális munkaerő-felvétel problémakörén, nem is azal foglalkoznak.)

A válaszadó szervezetek az alábbi kihívásokat jelölték meg mint olyanokat, amelyek a közeljövőben (2016–2020) visszahatnak majd arra, amit a munkaerőpiacokról, társadalmi működési modellekről és egyéni reakciómódokról gondolunk. A demográfia és szocio-ökonómiai oldaláról meghatározó kihívások: a munkakörnyezet, a munkavégzés átalakulása, a középosztályok eltűnése, a klímaváltozás veszélye, a geopolitikai instabilitás, az új eladási-vásárlási szokások, amelyekhez még nem alakultak ki a megfelelő etikai magatartási formák (etikett), a nők térnyerése a munkaerőpiacon, valamint a városiasodás. A technológia fejlődése irányából: az internet és a felhőalkalmazások terjedése, a big data kínálta lehetőségek, a robottechnológia fejlődése, a háromdimenziós nyomtatás, az új energiaforrások felhasználása és a közvetlen (peer to peer) kommunikáció.

A technológiai fejlődés munkahelyromboló hatása sem új keletű vita. A kora 19. századi luddizmushoz hasonlóan ma is erős a félelem, hogy a negyedik ipari forradalom felszámolja a munkahelyeket. A WEF jelentése ennek az ellenkezőjét állítja. Inkább olyan irányba spekulál, hogy a teljes automatizálás, a globális hálozatosodás korában bizonyos munkák feleslegessé válnak, ezzel párhuzamosan azonban ma még nem is ismert munkahelyek és foglalkozá-

⁴ The Perfect Talent Storm – [The Hays Global Skills Index](#).

⁵ [Industry 4.0](#) – How to Navigate Digitization of the Manufacturing Sector.

sok fognak megjelenni. A kutatás eredményei szerint igazi alkalmazási boom várható az alkalmazott matematika, informatika területén, miközben az adminisztráció, összeszerelés területén csökkenni fog a munkaerő iránti igény. (Kísértetiesen hasonló eredményekre jutott az Európai Unió hasonló céllal kialakított nagy projektje, a CEDEFOP által üzemeltetett Skills Panorama.) Az elemzés két olyan foglalkozást említ, amelyekre 2020-ig dinamikusan bővülő kereslet várható: ez az adatelemző és a speciális, egyes szakterületekhez kötődő tudással rendelkező kereskedő/ügynök. A foglalkozási szerkezet átrétegződése másféle kihívásokkal jár. Példaként említi a jelentés a digitális szabadúszók szakszervezetének esetleges létrejöttét.

A jelentés egyik központi gondolata a képességstabilitási index kialakítása és működtetése. Amint már említettük, ez nem csak a Fórumot foglalkoztató kérdés. Becslések szerint, a mai technológiai változás ütemével számolva, egy négyéves műszaki főiskolai képzés első évfolyamos tananyagának akár a felét is ki kell majd cserélni az évtized végére. Ez a tény lényegében azt jelenti, hogy el kell felejtenuink azokat a várakozásokat, amelyeket klasszikusan a szakképzés és a felsőoktatás irányába támasztott a társadalom, a munkaadók. Tehát folyamatos szakmai továbbképzés és öntanulás nélkül a piacon még jeles diplomával sem lehet valakiből használható szakember. Ez a helyzet viszont számos más kérdést indukál. Ki fizeti meg azt az időt, amit a munkavállaló tanulással tölt? Hogyan válik el egymástól a pénzért végzett munka és a tanulás? A hétvégeken elsajátított új tudást hogyan ismeri el a munkaadó a bérezésben? Érzékelhető, hogy a formális végzettségre épített bérezés és ösztönzési rendszerek több üzleti ágazatban kihalásra vannak ítélve, ahogyan az iskolán/egyetemen sem lehet (majd) teljes egészében számon kérni jól foglalkoztatható munkaerő előállítását: a kulcskompetenciák, alapkompenciák felépítése válik egyre inkább az oktatás feladatává. A jelentés

ennek alátámasztására az USA O*NET állami pályainformációs rendszerének taxonómiáját elemzi át, amely 35 munkához kapcsolódó képességre és személyiségtulajdonságra építi fel a jövő munkaerő-tervezésének modelljét és a karriertervezést. Itt érdemes megjegyezni a pontosság kedvéért, hogy magyarra a 'skill' szót ma már szinte automatikusan 'képesség'-re fordítjuk, miközben annak eredeti tartalma inkább a magyar 'készség'-nek felel meg. Tehát olyan velünk született tulajdonság (azaz képesség) begyakorlásának, amelyet rutinszerűen, némileg automatizálva vagyunk képesek felhasználni. Ez teremti meg lényegében a fizegetett, rutinra alapozott munkavégzés alapját. Az Európai Képesítési Keretrendszer (EQF) vagy az Európai képességek, kompetenciák, és foglalkozások egységes osztályozási rendszere (ESCO) bár elérő taxonómiát követ, de megközelítmódjában azonos a WEF javaslatával. Jó élő példa erre a közösségi média egyik speciális üzleti alkalmazása, a LinkedIn, amely egyszerre képes követni a felhasználók által megjelölt, hozzáadott képességeket és a megjelenő állás-hirdetések igényeit.

A 21. század rejtett munkaerő- és tudástartalékát a nők jelentik. A szüfraszett mozgalom ugyan már a múlté, de ez nem jelenti a nők szerepének csökkenését, sőt, a modern tudás-gazdaság térnyerésével az Ipar 4.0 világában a nők mint munkaerő és tudástartalék egyre erőteljesebben jelentkeznek. A jelentés ezt olyannyira fontosnak tartja, hogy külön foglalkozik a nők szerepével, akik a 20. század második felében tömegesen léptek be a bér munka világába, emellett az OECD-országok átlagában az általuk végzett háztartási munka, gyermekgondozás pénzre átszámítva a GDP közel 20%-ával azonos értéket teremt. A negyedik ipari forradalom jellegéből adódóan (a fizikai erő jelentősége számos munkakörben csökken vagy megszűnik) a nők lehetnek az elkövetkező változások nyertesei.

A jelentés második része, táblázatos formában, az egyes kiemelt szektorokban várha-

tó változások összegző bemutatására szolgál, amelyeket leginkább akkor érdemes megtekinteni, ha valakit a konkrét adatok a további számítások szintjén érdekelnek. A melléklet egyik érdekessége az egyes iparágak gender mérlegeinek megalkotása.

Érdemes megemlíteni néhányat azon vállalatok közül, amelyek a jelentés összeállításához támogatást nyújtottak – beszédesek a cégnevek. Számos közülük Magyarországon is jól ismert multinacionális vállalat (pl. Coca-Cola, Microsoft, Siemens, SAP), amelyek számára a piacok várható változásainak megértése vállalatstratégiai kérdés. Ugyanakkor megjelennek a szponzorok között a 21. századi munkaerő és – maradjunk akkor ennél a szónál – *skill* menedzselésében érdekelt cégek (pl. LinkedIn), vagy a klasszikusan is ismert munkaerő-közvetítő, tanácsadó vállalatok (pl. Adecco, Manpower). Végül nem maradtak távol a közösségi gazdaság emblematikus szereplői sem, így támogatta a munkát többek közt az Uber is. Az imént felsorolt cégek egy része 5–10 éve még csak nem is létezett, mások az informatikai forradalomnak köszönhetik a létüket, és végül egy harmadik csoportba tartoznak azok a ma már klasszikusnak tekintett multinacionális cégek, amelyek képesek voltak váltani és kinőni a nemzetgazdasági keretből egy globális piacra.

(*World Economic Forum: The Future of Jobs: Employment, Skills and Workforce Strategy for the Fourth Industrial Revolution*. WEF, 2016, Geneva. vi + 157 p.)

Borbély-Pecze Tibor Bors

TUDATOSJÖVŐKÉPALKOTÁS

Az Andy Hines és Peter Bishop szerkesztette kötet (*Thinking about the Future: Guidelines for Strategic Foresight*), ahogy a címe is elárulja, a stratégiai jövőképalkotáshoz szolgál iránymutatóként, egyben számos részletes, praktikus információt és javaslatot is tartalmaz. Írásában 36 szerző működött közre – mind elméleti és gyakorlati szakértők. A szerzők sokszínűsége biztosíték volt arra, hogy egy komplex, szintetizált, az adott témát több nézőpontból körüljárt mű keletkezzen, melynek alapvető célja, hogy szélesítse a stratégiai előrejelzések iránt érdeklődők körét – különösen az üzleti szférában. Vállalkozásuk sikerét mutatja, hogy a 2006-ban megjelent kötet alapműnek számít a témában.

A könyvből megtudhatjuk, miként lehet a leghatékonyabban alkalmazni a stratégiaalkotáshoz használt új technikákat, emellett a szerzők arra is ügyeltek, hogy jól kiemeljék a lényegi pontokat, a fogalmi különbségekre és hasonlóságokra közérthetően világítsanak rá. A könyv szerkesztése kidolgozott, precíz, ami nagyban elősegíti az érthetőséget, követhetőséget. Ráadásul kifejezetten olvasható, úgyhogy bátran ajánlható azoknak is, akik még csak most ismerkednek a témával, de azok is haszonnal forgathatják, akik már rendelkeznek ismeretekkel a stratégiai előrejelzések terén.

A szerzők a műben konzekvens szerkesztési elvet követnek, az iránymutatásokat megszámozták (háromszintű listát alkotva). Minden egyes fejezet (alfejezet) a címmel indul, majd alatta egy-két bekezdésben az adott szerző röviden összefoglalja mondanivalóját, mintegy definiálja a címet. A következő rész az úgynevezett kulcslépéseké: milyen lépéseket kell megtennünk ahhoz, hogy tartani tudjuk magunkat az iránymutatásban foglaltakhoz? Ezután jön a várható kimeneteket taglaló rész, amelyből az is kiderül, milyen előnyökkel jár, ha a könyvben leírtak szerint cselekszünk. Minden fejezet tartalmaz egy-egy hazai (értsd: amerikai) vagy

nemzetközi példát – ily módon szemléltetve, hogyan néz ki a gyakorlatban a korábban leírt elméleti technika. Végül pedig minden egyes alfejezetet irodalmi ajánlások zárnak, amelyek a további tájékozódást szolgálják.

A kötet hat fejezetre (kulcslépésre) bomlik. Ezeket az elemeket a Jövőkutatók Szakértői Szövetségének (*Association of Professional Futurists*, APF) egy fejlesztési csapata dolgozta ki. Hasznosságukat jelzi, hogy többek között a Houstoni Egyetemen, a *Future Studies* szakon (mesterképzés) ezek alapján készítették el a tanmenetet. A fejezetek a következők: Kerektek; Vizsgálat; Előrejelzés; Elképzelések; Tervezés; Cselekvés.

A *Kerektek* elsősorban a hozzáállásról, a hallgatóságról, a munkahelyi környezetről, az észszerűségről, a célokról és a csapatok kialakításáról szól, míg a *Vizsgálat* című fejezet a rendszer, a történetiség és a jelenlegi helyzet összefüggéseinek vizsgálatával kapcsolatos iránymutatásokat tartalmazza. Az *Előrejelzés* c. fejezetből megtudhatjuk, hogyan használhatjuk fel helyesen a vizsgálatok során megszerzett tudásunkat, emellett felsorolja, hogy milyen mutatókat és bizonytalanságokat, eszközöket, divergáló és konvergáló megközelítéseket, illetve alternatívákat szükséges figyelembe venni. A negyedik fejezetben (*Elképzelések*) a helyes következtetésekről olvashatunk, a *Tervezés* című fejezetben megismerhetjük, miként célszerű stratégiákat felépítenünk, hogyan tudjuk elképzeléseinket megvalósítani. Végül a cselekvéseket részletező fejezet témája az eredmények megfelelő kommunikációja: hogyan alkossunk eljárási rendszert, illetve miként intézményesítsük a stratégiai gondolkodást, hogyan tehetjük a rendszert intelligenssé?

Az első fejezet (*Kerektek*) hat szakaszból áll: *Hozzáállás igazítása; Ismerd a célközönséget! Ésszerűség és a célok ismerete; Célok kitűzése; Csapat kiválasztása; Stratégiai munkakörnyezet kialakítása*. Megtudhatjuk miért is kulcsfontosságú, hogy a jövőt pozitívan lássuk, és miként lehetséges ezt a pozitív jövőképet fenntartani. Fontos leszögezni, hogy ez nem vakhitet

jelent, hanem cselekvést és felelősségvállalást. A magabiztosság fontos eleme a sikernek, de emellett nem szabad elsiklani a hiányosságaink, illetve közösségen belüli pozitív és negatív differenciák felett. A könyvnek ez a része különböző módszereket (*Spirál Dinamika*, KAI, MBTI és HBDI) is ismertet, amelyek segítenek a megfelelő csapat összeállításában, illetve abban, hogy sikeresebben tudjuk kihasználni a csoport teljes szellemi kapacitását (pl. azáltal, hogy mindenki a neki megfelelő feladatot látja el). Megtudhatjuk, miért fontos, hogy heterogén csapatot hozzunk létre – olyan emberekből, akik egy nyitott és gátlásoktól mentes munkakörnyezetben mernek egymásnak ellentmondani, képviselni a saját véleményüket. A stratégiai gondolkodásban nem lehet csak lineárisan gondolkodni, fel kell ismerni a nem lineáris mintákat (exponenciális logaritmikus, hiperbolikus, ciklikus, illetve S-görbe). Amennyiben képesek vagyunk elfogadni a komplexitást, a problémák felmerülésének sokkal kisebb az esélye. Szükség van rövid-, közép- és hosszú távú kockázatelemzésekre, hiszen különböző változások különböző időkben különböző eredményeket hoznak. A fejezetben ezekhez is kapunk mind elméleti, mind gyakorlati tanácsokat. Változatos technikákat ismerhetünk meg továbbá: hogyan lehet ésszerű célokat kitűzni, mi a teendőnk a résztvevőkkel, érintettekkel, külső piaci szereplőkkel, döntéshozókkal?

A *Vizsgálat* c. fejezet négy szakaszra (A rendszer feltérképezése; A történetiség tanulmányozása; A környezet vizsgálata; Munkatársak és külső személyek bevonása) és összesen 14 alfejezetre bomlik. Kiderül belőle, mennyire nélkülözhetetlen, hogy képesek legyünk globális szinten látni saját helyzetünket, problémáinkat, és itt is megismerkedhetünk különböző módszerekkel (STEER-analízis, Wilber-féle kvadráns). Fontos a múlt alapos ismerete ("Nem szükséges újra feltalálni a kerekét."). A környezet vizsgálata azért fontos, hogy lássuk, milyen ütemben változnak a trendek, mi az, ami kívül esik a látókörkörünkön.

A harmadik fejezet (*Előrejelzés*) bomlik a legtöbb részre, szám szerint öt szakaszra (*Ismerd meg a mutatókat és bizonytalanságokat; Válassz előrejelzési eszközöket; Válassz szét – Hozz létre ötleteket; Egyesíts – rangsorold az ötleteket; Formálg alternatívákat*) és 32 alfejezetre. Ebben a fejezetben az alternatív jövőképek felvázolásának fontosságával ismerkedhetünk meg: milyen mélységben érdemes kidolgozni őket, milyen részektől kell állniuk. Az ide tartozó módszerek: brainstorming, eltérő forgatókönyvek írása, anomáliák meghatározása. A külső erők vizsgálata is fontos: „jó helyen” vagyunk-e a piaci világban, hogyan befolyásolnak minket a külső hatások, szükség van-e változásra, „elmozdulásra”? A tervezés során meg kell határozni a fordulópontokat, melyek fontos állomásai a célhoz vezető útnak. A sikeres stratégiai gondolkodáshoz nélkülözhetetlen, hogy minél többet megtudjuk a múltról – csak így módon lehet többféle jövőt elképzelni.

Nincs egyféle módszer (amelyet bármikor alkalmazni lehetne), különböző módszereket kell vegyíteni, egymást kiegészítve használni. A kötet abból indul ki, hogy minden problémára van megoldás (legfeljebb még nem találtuk meg). A problémák megoldásához különböző technikák léteznek: biostratégia, sciencie fiction, értékanalízis. A brainstormingot folyamatosan tökéletesíteni kell, például a Jung-féle kreatív gondolkodás segítségével. Jól használható elem a fordított gondolkodás (mindenről, amit tudni vélek, ténynek tartok, azt feltételezem, hogy nem igaz, ezáltal képes leszek új/más értelmezésekre). Jó taktika a szigorúság és a kreativitás megfelelő vegyítése, vagy az irodalomból ismert szinesztézia (pl. a profit „illatának” meghatározása). A csoport számára nélkülözhetetlen egy közös, mindenki által elfogadott és támogatott kiindulási alap kijelölése.

Ajánlott a trendekkel, különösen az újabbakkal szembeni szkepticizmus. Az igazságot ne tekintsük dogmának, inkább csak egy lehetséges mentális szerkezetnek. Semmi jelenlegit nem szabad véglegesnek tekinteni.

A stratégiai gondolkodás alapegysége az adat. Adatok nélkül nem lehetséges semmilyen prognózis. Amennyiben elegendő kvantitatív, esetleg kvalitatív adat áll rendelkezésünkre, úgy különböző matematikai modelleket lehet használni. A könyv itt abban is a segítségünkre van, hogy bemutatja, milyen kijelentésekkel lehet/szabad megformálni alternatív jövőképeket. Érdemes leszögezni, hogy a jövőképalakítás lényege nem a jóslás, hanem az, hogy segítségével felkészülhessünk a lehető legtöbb forgatókönyvre, jövőbeni változásra. A jövőképek között sorrendet kell felállítani, ami a 4P modell (*Possible, Plausible, Probable, Preferable*) alapján történhet.

A fejezet ezeken kívül bemutatja, miben áll a visszafelé gondolkodás technikája, miért hasznos, ha az eseményeket fordított időrendben vizsgáljuk. A szerzők szerint érdemes a jövőre egyfajta játékként tekinteni. Ilyenkor a tervezés során határozzuk meg, hogy kik a játékosok; ki kivel van; lesz-e vesztes, illetve nyertes (azaz kooperatív vagy kompetitív-e a játék); mik a játékszabályok; mi a cél. Szükséges megteremteni a harmóniát vágyak és lehetőségek, illetve változás és állandóság között.

A negyedik fejezet (*Elképzelések*) három szakaszra (*Következmények meghatározása; Feltételezések kétségbe vonása; Vizionáló gondolkodásmód*) és 15 alfejezetre tagolódik. A fejezetből megtudhatjuk, hogy a jövőelképzelések felvázolása (jövőalkotás) során milyen lépéseket kell megtennünk annak érdekében, hogy a legjobb döntést hozhassuk meg a jelenben. Kiváló szakemberek, többek között Pierre Wack, Jerome Glenn módszereivel ismerkedhetünk meg („Mi lenne ha...?” típusú kérdések; jövőkerék). Fontos a rendszerszintű vizsgálat, hiszen olyan események is történhetnek, amelyekre nincs hatásunk, vagy amelyek cselekedeteink nem szándékolt következményei. A szerzők azt tanácsolják, hogy bármennyire nehéznek tűnik is kiszakadni a megszokott struktúrákból, szükség van rá, amennyiben tényleg az a célunk, hogy új nézőpontokat ta-

láljunk. A tabuk és gátak ledöntése azt jelenti, hogy mindent meg kell kérdőjeleznünk, semmit sem szabad evidensnek tekintenünk, mindenfajta közös tudással, konvencióval szemben gyanúperrel kell élnünk. Nagyon fontos az állandó ellenőrzés (valószínűségi ráta alkalmazásával), emellett azt is folyamatosan felül kell vizsgálnunk, hogy mindent megfelelően hajtottunk-e végre, nem hagytunk-e ki valamit, nem követünk-e el logikai hibát. A fejezetben megismerhetjük többek között *Peter Senge* döntéshozási stratégiai módszerét és *Jim Dator* törvényét, illetve megtudhatjuk, mi a BHAG (Big Hairy Audacious Goal, szó szerint: "Nagy Bolyhos Merész Cél"), és hogyan hasznosítható a jövőkutatásban.

A *Tervezés* c. fejezet, amely két szakaszra (*Stratégiai gondolkodás; Stratégiai lehetőségek megteremtése*) és kilenc alfejezetre bomlik, egy igen szemléletes John Wooden-idézzettel kezdődik: "Tervezd meg a dolgaidat! Dolgozz a terveiden!" A tervezés híd az elképzelés és a cselekvés között. Az emberi tényezőt itt is figyelembe kell venni, szükség lehet más tudományterületek (pl. demográfia, szociológia, etnográfia, fiziológia vagy pszichológia) segítségül hívására. Minél többen részt vesznek a stratégiai gondolkodás, tervezés folyamatában, annál nagyobb a siker valószínűsége. A tervezés során azt is fel kell mérni, mi az, amin nem kell változtatni. További elem az elágazási pontok meghatározása. Mind a belső, mind a külső hatásokra figyelni kell. A kívánt út mellett tilos utat (utakat) is meg kell határozni. Meglepetésekre is fel kell készülni, ehhez nyújthat segítséget a könyvben bemutatott extrém válaszok keresésének módszere.

Cselekvés a címe a hatodik, egyben utolsó fejezetnek. Ez négy szakaszra (*Kommunikáld az eredményeket; Készíts cselekvési tervet; Alakíts ki egy intelligens rendszert; Intézményesítsd a stratégiai gondolkodást*) és 23 alfejezetre bomlik. Az itt ismertetett technikák számos utalást tartalmaznak korábbi fejezetekre (a vonatkozó fejezetcímek mindenütt szerepelnek, ami megkönnyíti, hogy összefüggő egészként lássuk a

könyv tartalmát; visszalapozva, az adott részt újra elolvassa, világosabbá válhat, hogy minek mi a célja). A kommunikáció során nagyon fontos, hogy jól ismerjük azokat, akikkel kommunikálunk. Ha tisztában vagyunk a célközönség gondolkodásmódjával, viselkedési mintáival, könnyebben tudunk akár provokatívak is lenni: például arra sarkallni őket, hogy nézzenek szembe a külső és a belső kihívásokkal.

A szerzők bemutatják, miként lehet különböző eszközöket (képek, példák, szemléltető eszközök, kreatív feladatok) arra használni, hogy az adott csoporthoz a lehető legjobban eljuttassuk az általunk fontosnak vélt információt. A cselekvési terv elkészítésének kezdeti lépése egy fontossági sorrend felállítása. Ennek során több mindenre ki kell térni, például arra, hogy milyen a csoportdinamika, a vállalati hierarchia, mennyire nyitottak a tagok. Ki kell jelölni mérföldköveket, ezek teljesítését célszerű „megünnepelni”, ami segít a pozitív hozzáállás folyamatos fenntartásában. Érdemes legalább egy – az adott pillanatban – valószínűtlennek tűnő ötletet kiválasztani.

A változásokat folyamatosan figyelni kell. Egy megfelelően tapasztalt személy már akkor észreveszi a változás jeleit, amikor az még nem következett be, negatív fejlemények esetén így hamarabb és eredményesebben közbe tud lépni. Passzivitás helyett aktív hozzáállás a megfelelő. Folyamatosan keresni kell zavaró tényezőket: azok az akadályok válnak problémává, melyekre nem figyelünk fel időben. Rövid távú prognózisok segítenek alternatív jövőképek felvázolásában, hamarabb átlátjuk a jövőt befolyásoló eseményeket és változókat. Az intézményesítés részeként dizájnt, fogalmi keretet kell választani, ezzel is növelve az összetartozás érzését. Ki kell alakítani egy olyan (intelligens) rendszert, amelyben az elemzési folyamatot menetrendszerűen újraindítjuk, ezzel is garantálva a folyamatos fejlődést, a kutatást és az innovációt. Mindez nem megy kreativitás nélkül, nem szabad csupán mechanikusan, megszokásból cselekedni. A szerzők itt ismét felhívják a figyelmet arra, mennyire fon-

tos, hogy képesek legyünk kilépni a „komfort-zónánkból”, hogy elfogadjuk, szorgalmazzuk és örüljünk a változásoknak. Egy tréningprogram kialakítása az intézményesítés meghatározó része. Ezzel érhetjük el egyik legfontosabb célunkat, egy gondolkodó szervezet létrejöttét, ahol a vízió és a valóság egybefonódik és harmóniában van egymással.

Egy ilyen jellegű könyvre, mint a most ismertett kiadvány, nagy igény lehet különböző szektorokban is (pl. üzleti, kormányzati, oktatási, non-profit szféra). Ajánlható emellett szakemberek, oktatók számára, akik a könyvben szereplő elméleteket, kutatásokat jól használ-

hatják saját céljaikra. Utóbbiak például könyvrészeket feladhatnak hallgatóiknak elemzés, továbbgondolás, saját stratégiák megalkotása céljából. A könyv nem módszertani kiadvány, inkább egyfajta sztenderdet alkot: miről, milyen kérdésekkel kell elemzőként gondolkodnunk? A jó gyakorlatok szűrt változata lényegre törő, a számos szemléltető példa kifejezetten olvasmányos. A könyv hidat alkothat gyakorlat és elmélet között.

(Andy Hines & Peter Bishop (eds): *Thinking about the Future: Guidelines for Strategic Foresight*. Social Technologies, 2006, Washington D. C. ix + 242 p.)

Szabad Klaudia

ÖSSZEFOGLALÓ/ABSTRACT

Jövők

POLÓNYI ISTVÁN

A HAZAI EMBERI ERŐFORRÁSOK MA ÉS HOLNAP

A tanulmány először áttekinti néhány ismert indikátor (a Human Capital Index, a Human Development Index és a Legatum Intézet Jólét Indexe) alapján a hazai emberi erőforrások helyzetét. Megállapítja a magyar emberi erőforrás a fejlett világ fejlődési ütemétől elmaradó tempóban fejlődik.

Ezt követően felvázolja a magyar emberi erőforrások néhány összetevőjének a jövőbeli fejlődési pályájára vonatkozó előrejelzéseket. A teljes termékenység, az elöregedés, az iskolázottság valamint a foglalkoztatottság néhány előre jelezhető jövőbeni jellemzője alapján megállapítja, hogy Magyarország az emberi erőforrás fejlődését tekintve az Európai Unió leggyengébben teljesítő országainak egyikévé kezd válni.

KULCSSZAVAK: HUMAN CAPITAL INDEX, HUMAN DEVELOPMENT INDEX, LEGATUM PROSPERITY INDEX, HUMÁN ERŐFORRÁS FEJLETTSÉG, TERMÉKENYSÉG, ISKOLÁZOTTSÁG, FOGLALKOZTATOTTSÁG

CSABA LÁSZLÓ

A MAGYAR PARADOXON – TÖPRENGÉSEK HOSSZÚ TÁVÚ DILEMMÁKRÓL

Az írás a 2010 utáni időszak eredményeinek és gondjainak vázlatos számbavételével arra a kérdésre keresi a választ, ami a legtöbb magyar polgárt és elemzőt hosszabb ideje foglalkoztatja. Miképp lehet az, hogy miközben a kormányzat lényegében minden maga elé tűzött célt elért, ugyanez a társadalom és a gazdaság egészéről aligha mondható el. Módszerünk az üzleti tudományokban bevett SWOT elemzés, vagyis az erősségek, a gyengeségek, a lehetőségek és veszélyek számbavételén alapuló előre tekintés.

KULCSSZAVAK: KORMÁNYZATI GAZDASÁGPOLITIKA, SWOT ELEMZÉS

CSEPELI GYÖRGY

A Z NEMZEDÉK LEHETSÉGES ÉLETPÁLYÁI

A cikk első fele az életüket a 21. században leélő, Z-vel jelzett nemzedéket érintő globális kihívásokat tárgyalja, melyek sorában ott látjuk a globális felmeledést, a nukleáris fenyegetést, a migrációt és a civilizációs határok mezsgyéin kitört háborúkat. A Z nemzedék tagjai a digitális forradalom gyermekei, akiknek társadalmi kapcsolata, tudása, tapasztala-

latszerzése alapvetően más mint elődeiké. A cikk második fele a Magyarországon született Z nemzedék egyes szegmensei közötti radikális különbségekkel foglalkozik.

KULCSSZAVAK: GLOBALIZÁCIÓ, DIGITÁLIS FORRADALOM, TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉG, KASZTOSODÁS

FORRAY R. KATALIN – ORSÓS ANNA

ROMA JÖVŐ MAGYARORSZÁGON

A tanulmány a cigány, roma népesség története alapján keresi a választ arra a kérdésre, hogyan alakul majd a jövőjük Magyarországon. A cigányságra irányuló kutatások két jellegzetes csoportját elemzi. A hetvenes-nyolcvanas évek máig érvényben lévő jelentős kutatásai a cigányságot a szociális helyzet, a szegénység alapján határozták meg. A kilencvenes évektől bontakoztak ki azok a kutatások, amelyek a cigány, roma népességet önálló kulturális arculatú etnikumként, politikai közösségként kezelték. Úgy látjuk, hogy az utóbbi irányzat fogja meghatározni az előttünk álló évtizedeket is. A kérdés az, hogy ez békés, tárgyalásos alapon történik, vagy türelmetlenebb eszközökkel.

KULCSSZAVAK: ROMA, CIGÁNY; KLASSZIFIKÁCIÓ, NYELVEK, NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

HADAS MIKLÓS

A DEMASZKULINIZÁCIÓ FOLYAMATA. ADALÉKOK AZ EURÓPAI DZSENDER REND HOSSZÚ TÁVÚ ÁTALAKULÁSÁNAK VIZSGÁLATÁHOZ

Az esszé mellett érvel, hogy a férfiuralom nem örökvényű; sajátosságai alapvetően megváltoztak a középkortól kezdődően. Ezeket a változásokat a szerző a nyugati demaszkulinizációs folyamatként definiálja, melynek során a társadalom fokozatosan elveszíti maszkulin, maszkulinista és patriarchális jellegét. Az egyház, az állam, a család és az iskola tekinthetők eme folyamat fő strukturáló intézményeinek. Az esszé az 1960-as évektől a 21. század közepéig terjedő periódusra koncentrálni foglalkozik a férfiak és nők viszonyatainak változásaival Magyarországon, igyekezvén érzékeltetni az európai összefüggéseket is. Amellett kíván érvelni, hogy Magyarországon is egyre inkább kiegyensúlyozódnak majd a férfiak és nők közötti hatalmi viszonyok, ugyanakkor a dzsender rend strukturális súlya csökkenni fog.

KULCSSZAVAK: DEMASZKULINIZÁCIÓ, DZSENDER REND, EURÓPA, MAGYARORSZÁG, NEMI EGYENLŐSÉG, HOSSZÚ TÁVÚ VÁLTOZÁS, JÖVŐ

HRUBOS ILDIKÓ

A DIGITÁLIS CAMPUS

A világ felsőoktatása a 2010-es évek közepén olyan helyzetbe került, amely intézményrendszerének gyors megváltoztatására készíti, kényszeríti. A fejlett országokban a felsőoktatási belépési arány elérte, meghaladta az 50 %-os határt, ezzel elkezdődött az átmenet a felsőoktatás általánossá válása felé, ami szétfeszíti a tömegesség szakasza számára kiépített kereteket. A felsőoktatási expanzió súlya áttevődött más régiókra, a feltörekvő és a fejlődő országokra, miközben a fejlett országokban se állt meg. Ezek a folyamatok a globalizált világban átrendezik az erőviszonyokat, megváltoztatják a hallgatói és tanári mobilitás megszokott desztinációit. Az informatikai forradalom hatásai most új formá-

ban jelentkeznek a társadalom minden alrendszerében, így a felsőoktatásban és a kutatásban is. A nyitott, online formák térnyerése meggyengíti, lebontja a tudásmonopóliumok jelentős részét. Gyorsan terjed a tömeges nyitott online kurzusok (Massive Open Online Courses) rendszerének megalkotása, bevezetése. Ez a forma a felsőoktatási expanzió és a globalizáció együttes hatásának tipikus megjelenési formája, ami – más formákkal kombinálva – egyben megoldást is jelenthet az általuk gerjesztett kihívásokra. A nyitott online rendszerek hozzájárulhatnak az oktatásban érvényesülő társadalmi esélykülönbségek csökkentéséhez, az interdiszciplináris megközelítés terjedéséhez, átláthatóságuknál fogva pedig akár az oktatás és a kutatás minőségének, hatékonyságának emeléséhez.

KULCSSZAVAK: FELSOROKTATÁSI EXPANZIÓ, GLOBALIZÁCIÓ, DIGITALIZÁLÓDÁS, TÖMEGES NYITOTT ONLINE KURZUSOK

SÍK ENDRE - SZEITL BLANKA MIGRÁCIÓ A MAI MAGYARORSZÁGRÓL

A tanulmányban a legfrissebb információk alapján vázolják fel a Magyarországról kiinduló migrációs folyamatokat. Elemzésükben a migrációs hajlandóság mértékének alakulásának vizsgálata mellett felvázolják a magyarországi migráció múltját és várható trendjét (különös tekintettel a 2014-2016 közötti időszakra), illetve néhány gondolatot fogalmaznak meg a migráció társadalmi összefüggéseiről. Azt találják, hogy a migrációt tervezők aránya a '90-es évektől kezdve növekszik, miközben összetétele nem változik: a migráció esélye azokban a társadalmi csoportokban a legmagasabb, amelyek az ország demográfiai/oktatási/munkaerőpiaci jövőjét leginkább meghatározzák: fiatalok, hajadonok/nőtlenek, férfiak és szakképzettek/iskolázottak. Hangsúlyozzák, hogy a migráció egyre erősebb politikai és társadalmi reakciókat gerjeszt, valamint azt, hogy okainak és hatásainak feltérképezéséhez elengedhetetlen a különböző nézőpontok megismerése, illetve a folyamat különböző típusainak szétválasztása (rövid-, hosszútávú migráció, külföldön tanulás, kivándorlás).

KULCSSZAVAK: MIGRÁCIÓ, MIGRÁCIÓS FOLYAMATOK

KOZMA TAMÁS A JÖVŐ „ISKOLÁJA” PROJEKT

Bár a Kádár-rendszer még eldicsekedett a hivatalos gazdaság- és társadalomstatisztikákkal, maga a rendszer már az 1970/80-as évtized fordulóján hanyatlásnak indult. A „Jövő iskolája” viták, amelyek az 1970-es évtizedet jellemezték, részben arra szolgáltak, hogy megmutassák a Kádár-rendszer jövő orientáltságát, részben pedig arra, hogy elleplezzék a rendszer hanyatlását. E viták két főszereplője az Országos Tervhivatal és a Magyar Tudományos Akadémia volt. A tanulmány azonban rámutat egy elfeledett harmadik szereplőre is: az oktatáskutatókra, akik az Akadémián belül tevékenykedtek. Fő törekvésük az volt, hogy összeegyeztessék a Tervhivatal álláspontját (a szakképzés modernizálása) az Akadémia álláspontjával (a tantervek tudományos alapokra helyezése). Bár a két főszereplő ellentétét nem sikerült összebékíteni, próbálkozásuk, hogy kompromisszumot találjanak egy hatékonyabb szakképzés és egy eredményesebb általános képzés között, máig megoldatlan és tanulságos.

KULCSSZAVAK: NEVELÉSTÖRTÉNET, ISKOLAREFORM, SZAKKÉPZÉS, ÁLTALÁNOS KÉPZÉS

Our Future

ISTVÁN POLÓNYI

HUNGARIAN HUMAN RESOURCES TODAY AND TOMORROW

The paper first describes the current situation of Hungarian human resources, using various well-known indicators (the Human Capital Index, the Human Development Index, the Legatum Prosperity Index). It notes that the development of human resources in Hungary lags behind developed countries. Following this, it describes some forecasts relating to the various elements of human resources in Hungary. The study presents forecasts relating to total fertility, aging, education and employment. It notes that in terms of the future development of human resources, Hungary will be one of the weakest performers in the European Union.

KEYWORDS: HUMAN CAPITAL INDEX, HUMAN DEVELOPMENT INDEX, LEGATUM PROSPERITY INDEX, HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT, FERTILITY, SCHOOLING (THE AVERAGE NUMBER OF SCHOOL YEARS PER CAPITA), EMPLOYMENT

LÁSZLÓ CSABA

THE HUNGARIAN PARADOX – REFLECTIONS ON LONG TERM DILEMMAS

This essay surveys the accomplishments and challenges of the post-2010 period in the Hungarian economy. It raises an intriguing question. How is that while the majority Government has attained all of its major objectives, this can hardly be said for society and the economy as a whole? In order to obtain an answer, we conduct a SWOT analysis, known from business studies, which summarises the Strengths, Weaknesses, Opportunities and Threats related to the economy. We discuss why being stuck in the middle income trap is a realistic fear for the coming decade.

KEYWORDS: GOVERNMENT ECONOMIC POLICY, SWOT ANALYSIS

GYÖRGY CSEPELI

Z GENERATION

In the first part of the paper, the global challenges facing Generation Z, such as global climate change, the nuclear threat, migration and wars along civilisation fault lines will be discussed. Members of Generation Z are the children of digital revolution. Compared with the characteristics of previous generations, this generation has profoundly different networks, knowledge structure and ways of learning. In the second part of the paper the different patterns of the individual segments of the Hungarian Generation Z will be discussed.

KEYWORDS: GLOBALIZATION, DIGITAL REVOLUTION, SOCIAL INEQUALITY, CAST SYSTEM

KATALIN FORRAY R. – ANNA ORSÓS
THE FUTURE OF THE ROMA IN HUNGARY

The aim of this paper is to find answers - based on the history of the Roma - to the question of how their future will develop in Hungary. It examines the two distinctive types of research on the Roma. In the 70's and 80's the main research into the Roma was characterised by analysis of their social situation and poverty. From the 90's, however, a line of research developed which treated the Roma population as an independent cultural ethnicity and political community. In our opinion, this latter trend will determine the coming decades as well. The question is, whether it will happen on a peaceful, negotiated way, or with more impatient methods.

KEYWORDS: ROMA, GYPSY, CLASSIFICATION, LANGUAGES, INTERNATIONAL OVERVIEW

**MIKLÓS HADAS: THE DEMASCULINIZING PROCESS. THOUGHTS ABOUT
 THE LONG TERM TRANSFORMATION OF THE EUROPEAN GENDER ORDER**

The author of this essay argues that male domination does not have universal validity; its characteristics have fundamentally changed from the Middle Ages onwards. These transformations, during which social relations have gradually lost their masculine, masculinist and patriarchal character, are defined as the Western demasculinizing process. The church, the state, the family, and the school are identified as the main structuring institutions of this process. Based on a comparison of Hungarian and European data on gender relations between 1960 and 2015, the article states that both Hungarian and European trends are moving in the same direction: towards gender equality. By extrapolating these data to the next decades, it is argued that, in spite of certain waves of re-masculinization, the Western gender order will become more balanced and will lose its former structural weight.

KEYWORDS: DEMASCULINIZATION, GENDER ORDER, EUROPE, HUNGARY, GENDER EQUALITY, LONG TERM CHANGE, FUTURE

IDIKÓ HRUBOS
THE DIGITAL CAMPUS

In the middle of the 2010s the world's higher education has found itself in a situation that induces and compels it to rapidly change its institutional system. In developed countries the higher education participation rate has reached and exceeded the 50% level, and with this the transition to universal access higher education has commenced, which is overstretching the framework structured to accommodate the phase of mass access to higher education. The focus of the expansion of higher education has shifted to other regions - to emerging and developing countries -, although it has not stopped in developed countries either. In our globalized world these processes are rearranging the balance of power and are changing the usual destinations of student and professor mobility. The effects of the IT revolution manifest themselves in new forms in all subsystems of society, including higher education and research. The ground gained by open, online forms of education weakens and dismantles significant elements of knowledge monopolies. The establishment and introduction of the system of Massive Open Online Courses is spreading rapidly. These endeavours are typical manifestations of the simultaneous effects of higher

education expansion and globalization, which - combined with other elements – may also offer a solution to the challenges they themselves generate. Open online systems may contribute to the reduction of social inequalities that are present in higher education, and to the spread of the interdisciplinary approach. At the same time, as a result of their transparency they may even contribute to an increase in the quality and efficiency of education and research.

KEYWORDS: HIGHER EDUCATION EXPANSION, GLOBALIZATION, DIGITALIZATION, MASSIVE OPEN INLINE COURSES

ENDRE SÍK - BLANKA SZEITL

MIGRATION IN CONTEMPORARY HUNGARY

The study outlines the processes of migration from Hungary, based on the latest empirical data (2014-2016). First, the paper analyses the development of a willingness to migrate; then it outlines the recent trends in the migration processes (both labour migration and emigration) and the social characteristics of the migrants. The study finds that the proportion of those planning to migrate has continuously increased since the 1990s, while their social characteristics have not changed: the probability of migration is higher in those social groups which have significant effects on the future of Hungary (both demographically and in regard to the conditions of the labor market). They are the young, the unmarried, men and the skilled/educated groups. The paper assumes that migration will generate more and sharper political and social reactions, and highlights that to understand the migration process, (its causes as well as its effects), it is essential to recognize and identify different perspectives and to separate different types of migration (short- and long-term, one-way and circular, diaspora and emigration, etc.).

KEYWORDS: MIGRATION, MIGRATION PROCESSES

TAMÁS KOZMA

THE SCHOOL OF THE FUTURE: AN INTELLECTUAL MOVEMENT IN HUNGARY

Although the Kadar regime still used official statistics to boast about the economy and society, the regime started to decline at the turn of 1970s/1980s. The 'School of the Future' movement that started in the mid-70s served partly as a sign of the vitality of the regime, and partly as a facade of the decline. Two actors took the leading roles in the movement: the National Planning Office and the Hungarian Academy of Sciences. The article points out that there was also a third party, which has been almost forgotten: educational researchers under the umbrella of the Academy. The latter tried to combine two standpoints: that of the Planning Office (more efficient vocational training) with that of the Academy (a more academically based curriculum for schools). Though the researchers did not succeed in combining the opposite approaches, their efforts to create a compromise between more effective vocational training and more successful general training is still an unsolved question today, and offers many lessons.

KEYWORDS: HUNGARIAN EDUCATION, HISTORY OF EDUCATION, POLICY ANALYSIS, EDUCATIONAL VALUES

EDDIGI SZÁMAINK

1992/1 | Iskola és egyház
SZERKESZTŐ: KOZMA TAMÁS

1992/2 | Pénz – piac – iskola
SZERKESZTŐ: LUKÁCS PÉTER

1993/1 | Munkanélküliség és oktatás
SZERKESZTŐ: LISKÓ ILONA

1993/2 | Kisebbségek
SZERKESZTŐ: FORRAY R. KATALIN

1993/3 | Felsőoktatás
SZERKESZTŐ: SETÉNYI JÁNOS

1993/4 | Pedagógusok
SZERKESZTŐ: SZABÓ LÁSZLÓ TAMÁS

1994/1 | Mérleg, 1990–1994
SZERKESZTŐ: LUKÁCS PÉTER

1994/2 | Vezetők
SZERKESZTŐ: DRAHOS PÉTER & GÁL FERENC

1994/3 | Tanterv
SZERKESZTŐ: SZEBENYI PÉTER

1994/4 | Tankönyv
SZERKESZTŐ: NAGY PÉTER TIBOR

1995/1 | Önkormányzatok
SZERKESZTŐ: HALÁSZ GÁBOR & NAGY MÁRIA

1995/2 | Ifjúság
SZERKESZTŐ: GÁBOR KÁLMÁN

1995/3 | Vizsgák
SZERKESZTŐ: NAGY PÉTER TIBOR

1995/4 | Elit
SZERKESZTŐ: CSÁKÓ MIHÁLY

1996/1 | Szakképzés
SZERKESZTŐ: LISKÓ ILONA

1996/2 | Iskolaszervezet
SZERKESZTŐ: LUKÁCS PÉTER

1996/3 | Nők
SZERKESZTŐ: FORRAY R. KATALIN

1996/4 | Európa
SZERKESZTŐ: KOZMA TAMÁS & SZIGETI MIKLÓS GÁBOR

1997/1 | Hátrányos helyzet
SZERKESZTŐ: LISKÓ ILONA

1997/2 | Iskolán kívüli képzés
SZERKESZTŐ: TÓT ÉVA

1997/3 | Régiók
SZERKESZTŐ: IMRE ANNA

1997/4 | Internet
SZERKESZTŐ: CZEIZER ZOLTÁN

1998/1 | Mérlegen
SZERKESZTŐ: KOZMA TAMÁS

1998/2 | Mentálhigiéne
SZERKESZTŐ: PAKSI BORBÁLA

1998/3 | Pályaválasztás
SZERKESZTŐ: LISKÓ ILONA

1998/4 | Nat
SZERKESZTŐ: SETÉNYI JÁNOS

1999/1 | Felnőttoktatás
SZERKESZTŐ: HINZEN, HERIBERT

1999/2 | Cigányok
SZERKESZTŐ: FORRAY R. KATALIN

1999/3 | Minőség
SZERKESZTŐ: HORVÁTH ZSUZSANNA

1999/4 | Agresszió
SZERKESZTŐ: GÁBOR KÁLMÁN & LISKÓ ILONA

2000/1 | Felsőoktatás, tömegoktatás
SZERKESZTŐ: HRUBOS ILDIKÓ & POLÓNYI ISTVÁN

2000/2 | Kisebbségek Közép-Európában
SZERKESZTŐ: KOZMA TAMÁS & RADÁCSI IMRE

2000/3 | Tankönyv
SZERKESZTŐ: GÁL FERENC

2000/4 | Nyelvtudás, nyelvvoktatás
SZERKESZTŐ: IMRE ANNA

2001/1 | Oktatás – politika – kutatás
SZERKESZTŐ: KOZMA TAMÁS

2001/2 | Fogyatékos fiatalok
SZERKESZTŐ: ILLYÉS SÁNDOR

2001/3 | Értékek
SZERKESZTŐ: LISKÓ ILONA

2001/4 | Ezredforduló
SZERKESZTŐ: KOZMA TAMÁS

2002/1 | Mérlegen, 1990–2002
SZERKESZTŐ: LUKÁCS PÉTER

2002/2 | Diplomások
SZERKESZTŐ: NAGY PÉTER TIBOR

2002/3 | Család
SZERKESZTŐ: SOMLAI PÉTER

2002/4 | Taneszközpolitika
SZERKESZTŐ: GÁL FERENC

2003/1 | Felsőoktatási reformok
SZERKESZTŐ: HRUBOS ILDIKÓ & POLÓNYI ISTVÁN

2003/2 | Felvételi
SZERKESZTŐ: NAGY PÉTER TIBOR

2003/3 | e-Learning
SZERKESZTŐ: TÖRÖK BALÁZS

2003/4 | Európai Unió
SZERKESZTŐ: BAJJOMI IVÁN

2004/1 | Alternatív oktatás
SZERKESZTŐ: LISKÓ ILONA & TOMASZ GÁBOR

2004/2 | Műveltség
SZERKESZTŐ: SÁSKA GÉZA

2004/3 | Pedagógusképzés
SZERKESZTŐ: NAGY MÁRIA

2004/4 Politikai szocializáció SZERKESZTŐ: CSÁKÓ MIHÁLY	2010/4 Oktatás és politika SZERKESZTŐ: BAJOMI IVÁN
2005/1 Budapest SZERKESZTŐ: NAGY PÉTER TIBOR	2011/1 Ideológiák SZERKESZTŐ: SÁSKA GÉZA
2005/2 Hallgatói mobilitás SZERKESZTŐ: HRUBOS ILDIKÓ	2011/2 Külföldiek SZERKESZTŐ: POLÓNYI ISTVÁN
2005/3 Egyházak és oktatás SZERKESZTŐ: PUSZTAI GABRIELLA & RÉBAY MAGDOLNA	2011/3 Átalakuló szakmák SZERKESZTŐ: FEHÉRVÁRI ANIKÓ
2005/4 Óvodák SZERKESZTŐ: BAJOMI IVÁN & TÖRÖK BALÁZS	2011/4 Menedzserizmus SZERKESZTŐ: KOZMA TAMÁS & VEROSZTA ZSUZSANNA
2006/1 Mérleg, 2002–2006 SZERKESZTŐ: KOZMA TAMÁS & LISKÓ ILONA	2012/1 Magyar kisebbségek az oktatásban SZERKESZTŐ: PAPP Z. ATTILA
2006/2 Képzés és munkaerőpiac SZERKESZTŐ: POLÓNYI ISTVÁN & GYÖRGYI ZOLTÁN	2012/2 Látszat és való SZERKESZTŐ: LUKÁCS PÉTER
2006/3 Övenhat SZERKESZTŐ: NAGY PÉTER TIBOR & SÁSKA GÉZA	2012/3 Értékelés és politika SZERKESZTŐ: HORVÁTH ZSUZSA & FEHÉRVÁRI ANIKÓ
2006/4 Változó egyetem SZERKESZTŐ: HRUBOS ILDIKÓ	2012/4 Tantárgyak és társadalom SZERKESZTŐ: NAGY PÉTER TIBOR
2007/1 Előítéletek SZERKESZTŐ: ERŐS FERENC	2013/1 Centralizáció, decentralizáció, demokrácia SZERKESZTŐ: SÁSKA GÉZA
2007/2 Ekvivalenciától a kompetenciáig SZERKESZTŐ: POLÓNYI ISTVÁN	2013/2 Egészség és oktatás SZERKESZTŐ: POLÓNYI ISTVÁN
2007/3 Felsőoktatók SZERKESZTŐ: NAGY PÉTER TIBOR	2013/3 Tudáelosztás, tudásmonopóliumok SZERKESZTŐ: HRUBOS ILDIKÓ
2007/4 Társadalmi nemek SZERKESZTŐ: FORRAY R. KATALIN & KÉRI KATALIN	2013/4 Iskolázottság SZERKESZTŐ: NAGY PÉTER TIBOR
2008/1 Minőségügy a felsőoktatásban SZERKESZTŐ: POLÓNYI ISTVÁN	2014/1 Mérleg, 2010–2014 SZERKESZTŐ: KOZMA TAMÁS
2008/2 Informális tanulás SZERKESZTŐ: TÓT ÉVA	2014/2 Felsőoktatási expanzió SZERKESZTŐ: POLÓNYI ISTVÁN
2008/3 Veszélyes iskola SZERKESZTŐ: SÁSKA GÉZA	2014/3 Vidékfejlesztés és oktatás SZERKESZTŐ: KOZMA TAMÁS
2008/4 Támogató programok SZERKESZTŐ: BAJOMI IVÁN	2014/4 Versenyképesség és felsőoktatás SZERKESZTŐ: HRUBOS ILDIKÓ & TELCS ANDRÁS
2009/1 Felsőoktatás és tudománypolitika SZERKESZTŐ: NAGY PÉTER TIBOR & POLÓNYI ISTVÁN	2015/1 Pedagógus életutak – karrierek SZERKESZTŐ: BÍRÓ ZSUZSANNA HANNA
2009/2 Tehetség SZERKESZTŐ: BALOGH LÁSZLÓ	2015/2 PISA – kritika és védelem SZERKESZTŐ: KOZMA TAMÁS & PUSZTAI GABRIELLA
2009/3 A „bolognai tanárképzés” SZERKESZTŐ: PUKANSZKY BÉLA	2015/3 Adatbőség SZERKESZTŐ: VEROSZTA ZSUZSANNA
2009/4 Rendszerváltás és oktatáspolitikai, 1989–2009 SZERKESZTŐ: SÁSKA GÉZA	2015/4 Az általános iskola hetven éve SZERKESZTŐ: SÁSKA GÉZA
2010/1 Mérleg, 2006–2010 SZERKESZTŐ: KOZMA TAMÁS	2016/1 Szakképzés és szakképzettség SZERKESZTŐ: FEHÉRVÁRI ANIKÓ
2010/2 Fiatalok SZERKESZTŐ: FEHÉRVÁRI ANIKÓ & SZEMERSZKI MARIANNA	2016/2 Tanuló városok, tanuló közösségek SZERKESZTŐ: KOZMA TAMÁS & MÁRKUS EDINA
2010/3 Felsőoktatás és foglalkoztathatóság SZERKESZTŐ: HRUBOS ILDIKÓ	2016/3 Szakkollégiumok és elitképzés SZERKESZTŐ: FORRAY R. KATALIN